SZTUKA OGRODÓW
L' ART DES JARDINS
51-648 Wrocław ul. K. Olszewskiego 178/1
tel. 71-347-80-67, kom. 72-36-97-705
e-mail: sztukaogrodow@architekci.pl

Obiekt:	**Park kulturowy w Kamieńcu Ząbkowickim** **„Góra Zamkowa, Dolina Budzówki i Nysy Kłodzkiej"**		
Stadium:	**I. Ogólna waloryzacja cech krajobrazu kulturowego** **I.1. Kwerenda i analiza historyczna** **I.2 Analiza zmian zasięgu zabudowy i sposobu użytkowania terenów od poł. XVIII w.**		
pow.:	**ca 310,0 ha**	nr umowy:	**133/46-BGP/ZW-U/13**

	DATA	NAZWISKO I IMIĘ	PODPIS
Autor:	**30.01.2014r**	**dr Grzegorz Grajewski**	
Opracowanie graficzne	**30.01.2014r**	**mgr inż. Monika Bocheńska**	

SZTUKA OGRODÓW

L' ART DES JARDINS

51-648 Wrocław ul. K. Olszewskiego 178/1

Obiekt:	**Park kulturowy w Kamieńcu Ząbkowickim** **„Góra Zamkowa, Dolina Budzówki i Nysy Kłodzkiej"**		
Stadium:	**I. Ogólna waloryzacja cech krajobrazu kulturowego** **Kwerenda i analiza historyczna**		
pow.:	**ca 310,0 ha**	nr umowy	**133/46-BGP/ZW-U/13**

TEKST

	DATA	NAZWISKO I IMIĘ	PODPIS
Autor:	**30.01.2014**	**Grzegorz Grajewski**	
Opracowanie:			

Spis treści

Wstęp 2

Zakres kwerendy 5

Omówienie literatury 6

Omówienie kartografii 13

Omówienie ikonografii 16

Kalendarium 18

Zarys rozwoju przestrzennego. 26

Opis oznaczeń na mapie: „Historyczny podział przestrzenny”. 30

Wykaz literatury i źródeł pisanych 39

Wypisy z trudniej dostępnych źródeł dotyczących parku 47

Wstęp

Celem opracowania była analiza historycznych przemian przestrzennych na obszarze projektowanego parku kulturowego w Kamieńcu Ząbkowickim. Pod względem topograficznym jest to część doliny Nysy Kłodzkiej, która łączy się w tym miejscu ze swym lewobrzeżnym dopływem Budzówką. Tu też sąsiadujące Góra Zamkowa i Góra Śrem, tworzące rodzaj bariery, przedzielającej stosunkowo szeroką dolinę rzeczną rozpoczynająca się od Przełęczy Bardziej, zostały rozdzielone wąską przerwą o stromych zboczach. Powstały przełom niemal w całości wypełnia bardzo zwężone w tym miejscu koryto rzeki. Nysa wypływa z Kotliny Kłodzkiej, gdzie jest zasilana licznymi dopływami. Na odcinku od Barda do Kamieńca przepływa przez obszar o stosunkowo żyznych glebach, dobrych warunkach klimatycznych co zdecydowało o stosunkowo wczesnym zasiedleniu, potwierdzonym znaleziskami archeologicznymi. Wspomniana Przełęcz Bardzka to jedyna na tym odcinku brzeżnego uskoku sudeckiego dogodna przeprawa przez góry. Fragment ważnej drogi handlowej z północy na południe. Z tego względu zabiegali o panowanie nad tym terenem zarówno władcy Czech jak i piastowskiej Polski. Ostatecznie w XIII wieku została tu ustanowiona granica pomiędzy Czechami a Śląskiem. Powstanie Kamieńca Ząbkowickiego wiąże się bezpośrednio z sąsiedzką, zbrojną rywalizacją, która z czasem przybrała wymiar ekonomiczno-gospodarczy, gdy ufundowano klasztor augustianów, który ledwie po kilkudziesięciu latach został obsadzony przez cystersów. Okazali się oni energicznymi gospodarzami, powiększając swoje włości o kolejne nadania lub zakupy już istniejących dóbr i odciskając czytelne piętno na architekturze sakralnej oraz nowożytnych budowlach sąsiednich miejscowości.

Archiwalia, literatura, kartografia i ikonografia dotycząca Kamieńca Ząbkowickiego jest wyjątkowo obszerna. Trudno się temu dziwić. Opactwo cystersów i królewsko-książęcy pałac to dwa wspaniałe monumenty, które w trwały sposób zapisały się na kartach historii Śląska i Europy. Związane z nimi dzieła sztuki nadal stanowią szeroką podstawę do badań naukowych, mimo że zostały dotkliwie zniszczone i mocno przetrzebione po roku 1945. Literatura przedmiotu, zwłaszcza związana z różnorodnymi kwestiami artystycznymi i historycznymi, ciągle się powiększa, ukazując nowe możliwości interpretacji.

Rezydencja królewska, tak bowiem określano pałac w Kamieńcu Ząbkowickim, już w czasie budowy cieszyła się dużym zainteresowaniem w Prusach. Sława tego wyjątkowego dzieła sztuki sięgnęła poza granice królestwa pruskiego.

Poeta, rysownik i podróżnik, Bogusz Zygmunt Stęczyński tak przedstawił ok. roku 1850 wrażenia, jakie na nim wywarł pałac w Kamieńcu Ząbkowickim, w swym wierszowanym diariuszu z podróży po Śląsku:

Idźmy dalej – Kamieniec na osobnej górze.
Zamkowe swoje mury często kryje w chmurze.
Droga wiodąca do niego bawi nam wejrzenie,
Jakby w kalejdoskopie zmienia położenie;

Wznosząc się coraz wyżej pomiędzy drzewami,
Na koniec wstrzymuje nas pod zamku murami.
Gmach wysoki i mocny stoi, czworoboczny,
Z narożnemi wieżami, obszerny, widoczny.
Mnóstwo pięknych pokojów na dwóch piętrach mieści,
A zbiorami sztuk-pięknych właściciela pieści[1].

W roku 1859 na łamach warszawskiego „Tygodnika Ilustrowanego" ukazał się opis, w którym zwrócono uwagę zarówno na budowlę, jej malownicze położenie oraz na udane wkomponowanie w pejzaż.

Wśród miłego tego ustronia, objętego ku południo-zachodniej stronie pasmem skał, nad którem sterczy olbrzymi czworobok tak zwanej „Heuscheuer", ku północno-wschodniej zaś równiną, rozszerzającą się wzdłuż gór jakby mglistą zasłoną pokrytych, wznosi się na odrębnie stojącym pagórku, całkiem obrośniętym, wspaniały pałac księżny Albrechtowej pruskiej, wybudowany podług planu Martiusa, wspieranego przy tej robocie przez sławnego Schinkla, który też wyszukał i oznaczył punkt ten przecudny. Gmach, stylu staro-gotyckiego, zbudowany z ciosowego kamienia wyłamanego ze skały na której stoi, ozdobiony jest czterema większemi wieżami, tudzież sześcioma mniejszemi nad murem naokoło spoczywającemi, zawiera do stu okazale urządzonych pokojów i sal, a otoczony jest parkiem obszernym i gustownym[2].

Właśnie wyjątkowe walory krajobrazowe miejscowości, a zwłaszcza wspaniałego widoku rozciągające się z tarasów pałacu, podkreślił w krótkiej nocie zawartej w wydanym w roku 1889 drugim tomie wykazu zabytków Prowincji Śląskiej Hans Lutsch[3], pisząc:

Der Ort ist ausgezeichnet durch herrlichen Fernblick auf das Reichensteiner Gebirge, welchen man besonders von der Terasse des auf dem unmittlebar hinter den beiden Pfarrkirchen aufsteigenden Hartaberge belegenen (seit 1838 nach einem Entwurfe Schinkels – von dem jetzigen Oberbaudirector Sr. Königlichen Hoheit des Prinzen Albrecht Martius, sen., in Ziegelrohbau ausgeführten) Schlosses genießt.

Kwerenda materiałów kartograficznych i ikonograficznych została przeprowadzona pod kątem zebrania informacji przydatnych dla określenia granic projektowanego parku kulturowego w Kamieńcu Ząbkowickim oraz wskazania, które elementy struktury przestrzennej zachowały wartości uzasadniające wprowadzenia tej formy ochrony. To zdecydowało o wyborze zamieszczonych w części ilustracyjnej opracowania reprodukcji.

Należy przy tym zaznaczyć, że ikonografia dotycząca Kamieńca Ząbkowickiego i jego zabytków jest znacznie bogatsza. Wydane tylko do roku 1945 pocztówki można liczyć w dziesiąt-

[1] B.Z. Stęczyński, *Szląsk. Podróż malownicza, w 25-ciu Pieśniach wyśpiewał Bogusz Zygmunt Stęczyński, b. Bibljotekarz Księgozbioru śp. Mieczysława hr. Dzieduszyckiego w Krakowie,* rękopis, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossollińskich we Wrocławiu, sygn. 3424/I, s. 71.
[2] Cytat za: *Karl Friedrich Schinkel i Polacy, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie,* red. Waldemar Baraniewski, Tadeusz S. Jaroszewski, Warszawa 1987, s. 187.
[3] H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien,* Band II, Breslau 1889, s. 119.

kach, jeśli nie setkach, wariantach tematów i ujęć. Sam wystrój i wyposażenie kościoła klasztornego został uwieczniony na ponad stu rysunkach, grafikach i fotografiach – jeżeli ponownie ograniczymy się tylko do powstałych przed rokiem 1945. Mniej, bo ledwie kilkadziesiąt przekazów ikonograficznych, znanych jest dla wystroju i wyposażenia pałacu, co i tak nadal można porównać jedynie z ikonografią rezydencji królewskiej we Wrocławiu, czy niektórych siedzib najznakomitszych rodów śląskiej arystokracji. Przy tym ciągle można spodziewać się nowych odkryć nieznanych materiałów ikonograficznych, zwłaszcza w archiwach prywatnych, gdyż Kamieniec Ząbkowicki, od czasu wybudowania połączenia kolejowego, stał się popularnym celem wycieczek, a upowszechnienie amatorskiej fotografii turystycznej nastąpiło już w latach 20. minionego stulecia. Dlatego nie powinny dziwić bogate zbiory Towarzystwa Miłośników Ziemi Kamienieckiej, które w zakresie filokartystyki i oryginalnych fotografii śmiało mogą konkurować z Instytutem Herdera w Marburgu nad Lahnem, Biblioteką Uniwersytecką we Wrocławiu czy Muzeum Narodowym we Wrocławiu.

Siła wyrazu artystycznego dzieła Karla Friedricha Schinkla i Josepha Petera Lenné była i jest tak duża, że ciągle przyciąga badaczy usiłujących dokonać nowych analiz, wyznaczając w ten sposób właściwe miejsce w historii architektury europejskiej tej monumentalnej budowli i towarzyszącemu mu parkowi. Miejsca, na które niewątpliwie nadal zasługuje, mimo powojennych zniszczeń i zapomnienia.

Nadal czeka na wyczerpującą monografię postać architekta Ferdinanda Martiusa, faktycznego budowniczego pałacu, jego oficyn, tarasów ogrodowych i budynków pomocniczych, twórcy kościoła ewangelickiego i maszynowni, który był czynny nie tylko w Kamieńcu Ząbkowickim ale pozostawił swe dzieła między innymi w Kłodzku, Dusznikach Zdroju, Międzylesiu i Ząbkowicach Śląskich[4].

Zebrane materiały źródłowe wskazują, że szerszego opracowania wymagają dzieje kształtowania się parku pałacowego oraz związanego z nim ogrodnictwa pałacowego, które powstało w miejscu ogrodów opackich i klasztornych. Ogrodnictwo pałacowe było zapleczem, z którego pochodziła większość wysadzanych na tarasach pałacowych i w parku roślin oraz miejscem udanych prac hodowlanych – najbardziej znanych za sprawą stworzonej w Kamieńcu Ząbkowickim odmiany jabłek Książe Albrecht (*Prinz Albrecht*), do dzisiaj cieszącej się zainteresowaniem sadowników.

*

Opracowanie niniejsze składa się z części tekstowej, części ilustracyjnej, gdzie zamieszczone reprodukcje zgromadzonych podczas kwerendy przekazów kartograficznych i ikonograficznych oraz mapy z analizą historycznych elementów układu przestrzennego na obszarze mającego powstać parku kulturowego w Kamieńcu Ząbkowickim.

[4] K. Matuszczyk K., *Ferdynand Martius – budowniczy pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 86-90.

Zakres kwerendy

Kwerenda dotyczyła terenu dawnego opactwa cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim wraz z osadą przyklasztorną, pałacu na Górze Zamkowej i sąsiadującego z nim przysiółka wsi Byczeń zwanego Mały Byczeń.

Poszukiwania przeprowadzono w następujących instytucjach:

Archiwum Państwowe we Wrocławiu.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.

Instytut J.G. Herdera w Marburgu nad Lahnem.

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Muzeum Narodowe we Wrocławiu.

Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie.

Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy we Wrocławiu.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Wałbrzychu.

Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu.

Wykorzystano również reprodukcje fotografii i kart pocztowych udostępnionych na stronach internetowych www.dolnyslask.org.pl, fotopolis.pl oraz Towarzystwa Miłośników Ziemi Kamienieckiej.

Omówienie literatury

Klasztor kanoników regularnych, a następnie klasztor cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim doczekał się kilkunastu opracowań. Do podstawowych należy zbiór dokumentów źródłowych pochodzących z różnych kolekcji archiwalnych, a zebranych i wydanych w roku 1881 przez Paula Pfotenhauera[5] oraz monografia średniowiecznych dziejów opactwa opublikowana w roku 1964 przez Franciszka Lenczowskiego[6].

Podstawowe informacje o opactwie w Kamieńcu Ząbkowickim w pierwszej połowie lat 80. wieku XVIII, zawiera nota w opisie geograficzno-topograficznym Śląska F.A. Zimmermanna[7]. Poprzedzony historią opactwa opis wymienia wszystkie ważniejsze budowle klasztoru. Mowa również o podziale, znajdującego się na południe od kościoła klasztornego, ogrodu opackiego na: sad, warzywnik i ogród ozdobny z oranżeriami. Zimmermanna podkreślał przy tym, że z ogrodu opackiego podziwiano rozciągające się w kierunku zachodnim wspaniałe widoki.

Obraz opactwa przed sekularyzacją w roku 1810 przekazał Georg Frömrich, który należał do zniesionego konwentu. Opublikowana w roku 1817 historia opactwa, kończy się dramatyczną relacją z wielkiego pożaru, który zapruszony w młynie klasztornym w Kamieńcu Ząbkowickim, w ciągu ledwie kilku nocnych godzin strawił zabudowania klasztorne, dach kościoła klasztornego, zabudowania gospodarcze, folwark, oranżerie i zabudowania na terenie ogrodu opackiego[8].

Ferdinand Schreiber opublikował w roku 1841 pierwszy znany przewodnik po Kamieńcu Ząbkowickim i okolicy. Opis dawnego opactwa, otoczonego z trzech stron przez wodę, powtarza informacje przekazane przez Zimmermanna i Frömicha. Zaskakująco dużo miejsca autor poświęcił pałacowi, pod którego budowę kamień węgielny położono 15.10.1838, przedstawiając pierwszy, tak szczegółowy opis powstającej dopiero budowli. Wspomniany został również, przy tym jako ukształtowany i dostępny dla zwiedzających, park pałacowy, w którym umiejętnie wykorzystano walory naturalnego położenia, a także przyległy do parku nowo założony zwierzyniec. W parku znajdował się ustawione w różnych miejscach pawilony i ławki, z których można było podziwiać wspaniałe widoki na dolinę i okolicę. Zwierzyniec zajmował teren o wymiarach 1900 na 1100 kroków i był ogrodzony płotem z drewnianych sztachet. Jego najwyższym punktem było Wzgórze Strażnicze, z którego widoczne były pasma górskie, aż po Szczeliniec Wielki (*Heuscheuer*) oraz kaplica NMP w Bardzie. U podnóża stromego zbocza Góry Zamkowej, na prawym brzegu Budzówki, znajdowało się miejsce tradycyjnie nazywane „Widok" (*Sichts*), ze względu na nagle ukazującą sylwetę opactwa, która niespodziewanie pojawiała się podróżnym przybywającym od wschodu, z wiodącej przez

[5] P. Pfotenhauer, *Urkunden des Klosters Kamenz. Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 10,* Breslau 1881.
[6] F. Lenczowski, *Zarys dziejów klasztoru cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim na Śląsku w wiekach średnich.* „Nasza Przeszłość", tom 19: 1964, s. 61-103.
[7] F.A., Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien,* Bd. 4, Brieg 1785, s. 184-189.
[8] G. Frömrich, *Kurze Geschichte der ehemaligen Cistercienser Abtey Kamenz in Schlesien,* Glatz 1817.

Byczeń drogę. Schreiber podaje, że w miejscu tym zainstalowano maszynę parową mającą dostarczać wodę do pałacu[9].

W drugim, uzupełnionym i poszerzonym, wydaniu słownika topograficzno-historycznego Śląska J.G. Knie[10], opublikowanym w roku 1845, powtórzone zostały informacje zebrane przez Schreibera. Dowiadujemy się przy tym, że w pałacu ukończono dopiero dwie kondygnacje, a cała budowla wraz z oficynami ma mieć 12 wież. Przy pałacu założono park oraz zasiedlony przez dziką zwierzynę zwierzyniec. W roku 1840 wybudowano, przy drodze z Kamieńca Ząbkowickiego do mostu na Nysie Kłodzkiej, dom dla myśliwych. Tuż przy wspomnianym moście na rzece wznosił się stary dom, w którym mieszkał weteran nadzorujący przeprawę i pobierający myto. Budowa maszyn parowej, która ma tłoczyć wodę z Budzówki do pałacu, nie została jeszcze ukończona. Natomiast przy pałacu już wydrążono w skale dwie głębokie studnie, które dostarczały smacznej wody pitnej.

Sekularyzacja opactwa w roku 1810, katastrofalny w skutkach pożar w roku 1817, obrazy Michaela Willmanna w dawnym kościele klasztornym, a obecnym parafialnym, syntetycznie przedstawiona historia wraz z opisem opactwa cystersów, epizod z wojen śląskich gdy Fryderyk Wielki schronił się w przebraniu mnicha w stallach klasztornych, unikając w ten sposób wypadu podjazdu wojsk austriackich, to tematy prac opublikowanych w latach 20. wieku XX przez ówczesnego proboszcza kamienieckiego Paula Skobela, którego ambicją było stworzenie serii popularno-naukowych wydawnictw o przeszłości Kamieńca Ząbkowickiego[11]. Autor, opierając się na w dużej części obecnie niezachowanych źródłach z archiwum parafii kamienieckiej, uzupełnił w nich informacje przedstawione przez Frömricha. Zadbał również o wydanie własnym nakładem kilku pocztówek ukazujących zabytki cysterskie Kamieńca Ząbkowickiego.

Na przestrzeni minionego XX stulecia powstało kilkadziesiąt opracowań dotyczących wyłącznie opactwa cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim, jego struktury przestrzennej w okresie średniowiecznym i mecenatu artystycznego prowadzonego przez mnichów w czasach nowożytnych. Kościół klasztorny i klasztor został przedstawiony w wydanym przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk monumentalnym opracowaniu dziejów architektury gotyckiej w Pol-

[9] F. Schreiber, *Camenz in Schlesien und seine Umgebungen,* Breslau 1841.
[10] J. G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien,* Breslau 1845, s. 189-190.
[11] P. Skobel, *Die Säkularisation des Zisterzienserstiftes Camenz.* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 1,* Breslau 1920;
tenże, *Der Brand von Camenz und seine Folgen von…,* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 2,* Breslau 1920;
tenże *Michael Willmann's Gemälde in der ehemal. Cisterzienser Stiftskirche zu Kamenz in Schlesien.* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 3,* 1920;
tenże *Geschichte und Beschreibung der ehemaligen Cistercienserstiftskirche zu Camenz. Festschrift zum 200 jährigen Jubiläum der letzten Konsekration am 23. September 1722.* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 4,* Schweidnitz 1922;
tenże *Wichtige Entscheidung über das Schicksal Preußens am 27. Februar 1741. II. Die Rettung des Königs Friedrich II. in der Abteikirche zu Camenz,* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 5,* Frankenstein 1925, s. 11-31.

sce[12]. Poświęcone opactwu hasło zawiera zestawienie wcześniejszej literatury przedmiotu w zakresie historii i dziejów artystycznych czasów średniowiecza. Podsumowanie całości badań nad dziejami opactwa od fundacji do sekularyzacji zawarto w obszernym haśle w opublikowanym w roku 1999 tomie *Monasticon Cisterciense Poloniae*[13]. Wyniki własnych badań nad średniowiecznym cenobium, w kontekście pozostałych cysterskich opactw na Śląsku, dla których macierzystym klasztorem był Lubiąż, przedstawiła w roku 2002 Ewa Łużyniecka[14].

Działający w czasach nowożytnych na zamówienie cystersów Matthias Kirchberger, Michael Leopold Willmann, Johann Christoph Liszka, Christoph Königer, Anton Jörg, Thomas Weissfeldt, Leopold Strauss, Georg Schröter – to artyści, których dzieła nadal znajdują się w kościele klasztornym i w jego sąsiedztwie. Za ich sprawą nazwa Kamieniec Ząbkowicki pojawiła się na kartach większości opracowań poświęconych sztuce baroku na Śląsku i w Europie.

Równie dużym zainteresowaniem badaczy cieszyło się powstałe po dokonanej w roku 1810 sekularyzacji opactwa dominium kamienieckie, należące do królewskiej rodziny holendersko-pruskiej, a następnie królewskiej rodziny pruskiej. Na pierwszy plan wysuwał się pałac, powszechnie uznawany za jedną z najbardziej okazałych rezydencji romantycznych Europy, jedno z ostatnich dzieł Karla Friedricha Schinkla.

Prowadzący budowę Ferdinand Martius zrealizował i rozwinął projekt Schinkla. Do śmierci Schinkla w 1841 konsultował z mistrzem projekty realizacyjnej, a następnie pracował już wyłącznie na własną rękę. Ilustrowaną rysunkami projektowymi relację z prac, skomplikowanych również pod względem technicznym, zamieścił w roku 1850 na łamach wydawanego we Wiedniu prestiżowego „Allgemeine Bauzeitung”[15]. To świadectwo osoby najbardziej kompetentnej, zawiera wiele informacji istotnych dla zrozumienia zasad konstrukcji tej monumentalnej budowli. Przez prowadzącego prace budowlane architekta problemy techniczne przy jej wznoszeniu, wymagania stawiane przez inwestora przy doborze materiałów i wyjątkowej solidność realizacji.

Okoliczności budowy pałacu zostały wyczerpująco wyjaśnione przez Günthera Grundmanna[16], którego opublikowane w roku 1941 studium poświęcone działalności architektonicznej Karla Friedricha Schinkla na Śląsku, zostało oparte na źródłach archiwalnych. Obecnie wartość pracy Grundmanna podnoszą obfite cytaty z już niedostępnych archiwaliów, które w większości przepadły po roku 1945. Był to bowiem ostatni badacz, który mógł skorzystać z kompletnego w tym czasie archiwum dominium kamienieckiego.

[12] *Architektura gotycka w Polsce,* pod red. Teresy Mroczko i Mariana Arszyńskiego, Warszawa 1995.
[13] *Monasticon Cisterciense Poloniae,* red. Andrzej M. Wyrwa, Jerzy Strzelczyk, Krzysztof Kaczmarek, Tom I-II, Poznań 1999.
[14] E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich, filie lubiąskie i inne cenobia śląskie,* Wrocław 2002.
[15] M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien,* „Allgemeine Bauzeitung”, Jg. 15, 1850, s. 177-184, il. 334-341.
[16] G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel Lebenswerk. Schlesien.* Berlin 1941.

Komplementarnym elementem zespołu pałacowego był park, od północy połączony ze zwierzyńcem. Ukształtowanie parku pałacowego i zwierzyńca już pod koniec lat 30. XIX wieku przypisuje się nieznanemu z imienia Bernkopfowi, wcześniej ogrodnikowi w Ołdrzychowicach Kłodzkich. Według mu współczesnych był to znawca ówczesnych najnowszych prądów w sztuce kształtowania ogrodów, zalecających wykorzystanie przede wszystkim naturalnych warunków terenowych[17].

Wydany w roku 1885 przewodnik Juliusa Petera[18] zawiera dokładny opis dawnej osady przyklasztornej, złożonej z pałacu, dwu folwarków, zabudowań poklasztornych, nad i pod leśnictwa, który przedstawiono poniżej.

Peter informuj, że po pożarze roku 1817 rozebrano klasztor, pozostało jedynie liczące 3 kondygnacje skrzydło prałatury, w którym mieścił się zarząd dóbr książęcych oraz mieszkanie proboszcza katolickiego. Za prałaturą znajdował się dawny ogród konwentu, ze ścieżkami ocienionymi bukami. Ogród przecinała młynówka klasztorna, która przepływa pod murem granicznym, gdzie uchodziła do Budzówki. Na południe od kościoła znajdowała się szkoła katolicka. Na wschód od kościoła i szkoły w miejscu dawnych ogrodów warzywnych znajdowały się warzywne ogrody pałacowe i ogród ozdobny. Spalona w roku 1817 oranżeria została odbudowana. Za kościołem, przy drodze do zamku, znajdował się dom ogrodnika[19]. Na miejscu wąskiej kładki nad Budzówką (*Küchensteges*) wybudowano szeroki, drewniany most Niebiański (*Himmelbrücke*) – nazwany tak od piwnicy na wino, którą wykuto w zboczu w roku 1610 (sic!). Piwnicę w roku 1850 przebudowano na elegancką gospodę. W roku 1885 nie prowadzono już w gospodzie wyszynku, a w budynku mieściły się mieszkania urzędników. Z tego miejsca wygodna droga prowadziła do wybudowanych w roku 1864 gazowni i mieszkania dla mistrza maszyny parowej. Przed nimi znajdował się staw, z którego czerpana była woda do fontann. Peter szczegółowo opisuje tarasy pałacowe, których doliczył się siedem, podkreślał barwność elewacji pałacu, uzyskaną dzięki użyciu specjalnie wypalanych, glazurowanych cegieł, które zestawiono z łamanym, połyskliwym kamieniem. Wspomina o znajdujących się po obu stronach pałacu studniach, z których z głębokości 28 metrów czerpana jest woda pitna. Znajdujące się po pn.-wsch. stronie pałacu tarasy z basenami i fontannami, zostały obramione ukształtowanymi z drzew podcieniami, które prowadzą do górnej platformy z liczącą 11 m marmurową kolumną, zwieńczoną wysokim na 3 m odlanym z brązu posągiem Victorii. Dalej następuje szczegółowy opis dekoracji podstawy kolumny, z napisami głoszącymi sławę pruskich zwycięstw nad wojskami francuskimi. Również Peter wymienia ogrodnika Bernkopfa z Ołdrzychowic Kłodzkich jako twórcę urządzonego na Górze Zamkowej parku i zwierzyńca, który w tym czasie już nie funkcjonował. Wymienia pawilon na Wzgórzu Strażniczym, najwyższym wyniesieniu i najlepszym punkcie widokowym. Poza parkiem, przy drodze do Złotego Stoku, znajdował się wzniesiony w 1840 dom leśnictwa. Tuż obok mostu, na prawy brzegu Nysy, rósł słynny Dąb Sułtański (*Sultaneiche*). Relacja

[17] Taką atrybucję podano w redagowanym przez Friedricha Häßlera „Blumen-Zeitung", Jg. 12: 1839, Nr. 20 z 18.05.1839, s. 159, gdzie anonimowa nota.
[18] J. Peter, *Frankenstein, Camenz und Wartha in Schlesien nebst Reichenstein, Silberberg, Warthapass, Königsheiner Spitzberg und deren Umgebungen. Handbuch für Reisende und Einheimische,* Glatz 1885, s. 262.
[19] Chodzi o dawną kancelarię gospodarczą klasztoru.

Petera zawierała również dokładny opis okoliczności budowy kościoła ewangelickiego, od położenia kamienia węgielnego 15 lipca 1875 do poświęcenia w 1882.

Park pałacowy i zwierzyniec wydają się zatem być dziełem ogrodnika Bernkopfa. Natomiast tarasy ogrodowe pałacu, to bez wątpienia dzieło znakomitego ogrodnika w służbie królewskiej, Josepha Petera Lenné, który był w Kamieńcu Ząbkowickim w maju roku 1858, aby osobiście zapoznać się z warunkami i następnie przygotować projekt ich rozbudowy i urządzenia. Projekt ten został, przy akceptacji Lenné, uzupełniony przez Martiusa o najniżej położony poziom. Następnie Martius, już samodzielnie, przygotował projekt dla położonych na wschód od pałacu tarasów wodnych z grotą Perseusza. Tarasy ogrodowe pałacu stały się wspaniałym dopełnieniem architektury królewskiej siedziby, a w powszechnej opinii zarazem najcenniejszym elementem rozległego parku, zajmującego całą Górę Zamkową. Za symboliczne zakończenie prac przy pałacu i tarasach uznaje się ustawienie w roku 1872 na granitowej kolumnie spiżowego posągu bogini Zwycięstwa dłuta Christiana Daniela Raucha.

Jednak i później w parku pojawiały się nowe urządzenia, w tym pawilon i fontanna w części prywatnej parku, przy *Nassaustein*. Na północno-wschodnim krańcu dawnego zwierzyńca, przed rokiem 1900, wybudowano mauzoleum rodziny królewsko-książęcej. Wzniesiony z czerwonego piaskowca dorycki prostylos wzorowany był na berlińskich projektach K.F. Schinkla.

Park pałacowy doczekał się kilku sporządzonych przez ogrodników opisów, z których najwięcej informacji zawierają relacje Richarda Mutzeka z roku 1925[20] i Kate Gabriel z roku 1926[21]. Wartość tego ostatniego tekstu podnosi towarzyszący mu plan parku, z przedstawiony szczegółowo układem kompozycji, przebiegiem dróg parkowych, lokalizacją budowli i pawilonów parkowych oraz drzew pamiątkowych.

Olbrzymi park, który zajął całą Górę Zamkową, był pielęgnowany i rozwijany przez obecnie mało znanych szerokiej publiczności ogrodników, noszących tyłu książęcych dyrektorów ogrodów zamkowych. Z tego grona bliżej znane są postacie C. Brauna (w roku 1865 wyhodował on odmianę jabłka książę Albrecht), Hermanna Schlegela, który uformował na nowo okolice *Nassaustein*[22] oraz Paula Ginzela[23]. Dbali oni również o należące do dominium ogrodnictwo, słynne z uprawy ananasów oraz szkółek drzew owocowych (w tym wspomnianej już odmiany jabłoni zwanej Prinz Albrecht) i krzewów ozdobnych. Zostało ono utworzone na miejscu dawnych ogrodów opackich. Powtórzony przy tym wytyczony przez mnichów podział funkcjonalny, z wydzieleniem sadu i warzywnika, lokalizację oranżerii i szklarni, zachowano mury graniczne, które jedynie remontowano lub przemurowywano tam gdzie było to konieczne.

[20] R. Mutzek, *Unsere alten Kulturstätten in Schlesien. Der Schloßpark von Camenz,* „Die Gartenwelt", Jg. 29, 1925, H. 38, s. 638-640, il.1-4.
[21] K. Gabriel, *Camenzer Naturschönheiten,* [w:] Gabriel H., [red.], *Am Born der Heimat. Ein Heimatbuch für jung und alt im Kreise Frankenstein.* B.m., [Frankenstein] 1926, s. 143-147.
[22] S., *Ein Gärtner-Veteran,* „Die Gartenkunst", Jg. 3, 1901, H. 5, s. 107-108.
[23] J. Anlauf, *Unsere Toten, Paul Ginzel,* „Die Gartenwelt", Jg. 32: 1928, Nr. 51, s. 716. Paul Ginzel zmarł w 1928 roku w wieku lat 48.

Architekci, ogrodnicy oraz zatrudnieni przez dominium leśnicy troszczyli się też o to, aby widok z pałacu i parku w kierunku południowym oraz od południowego wschodu na zamek i opactwo nie był zakłócony nową zabudową lub nadmiernym zadrzewieniem. Zachowana ikonografia potwierdza wagę jaką przywiązywano do tego obszaru i stworzonych tam w rezultacie budowy pałacu powiązań widokowych, zarówno bliskiego planu jak i dalekiego, sięgających aż po Góry Bardzkie i Złote. Co ciekawe, w 2. poł. XIX w. wykorzystano do celów parkowych tereny łęgów nadrzecznych i naturalną dąbrowę na prawym brzegu Nysy Kłodzkiej, tak zwany Las Grzybowiec (*Pilzwald* = las Pilecki – od nazwy wsi, z której gruntami graniczył). Za pomocą kilku ścieżek obszar ten został przekształcony przez wspomnianego Hermanna Schlegela w rodzaj parku leśnego, w którym główną atrakcją była możliwość kontaktu z naturą. Prowadzące do Lasu Grzybowiec ścieżki zostały tak poprowadzone, aby turyści mogli podziwiać panujący nad doliną rzeki pałac, poprzedzony zabudowaniami dawnego opactwa z monumentalną bryłą kościoła klasztornego. Jeden z punktów widokowych umieszczono pod rosnącym na prawym brzegu Nysy Kłodzkiej słynnym dębem Sułtańskim, już w 2. poł. XIX opisywanym jako wyjątkowy okaz, a obecnie uznanym za pomnik przyrody.

Z innych publikacji, wydanych już po roku 1945, na szczególną uwagę zasługuje przede wszystkim kilka poniżej omówionych, ważnych pod względem poruszanej tematyki i bogactwa źródeł ikonograficznych.

Jak do tej pory jedyną polską monografię pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim przygotowała Anna Borecka. Powtórzyła ona większość ustaleń Grundmanna, zajmując się przy tym głównie analizą możliwych historycznych wzorców architektonicznych, którymi posłużył się Schinkel[24].

Pozostające w maszynopisie studium historyczno-stylistyczne parku pióra Danuty Jakimiak, została przygotowane w roku 1982 w Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków we Wrocławiu[25]. Była to pierwsza próba monograficznego przedstawienia otaczającego pałac parku jako równoważnego elementu rezydencji. Kilkadziesiąt załączonych fotografii ukazuje ówczesny stan zachowania parku, budowli i urządzeń parkowych.

Rekapitulację dotychczasowych ustaleń naukowych odnoszących się do pałacu przedstawił w roku 1994 Krystian Matuszczyk[26].

Na końcu należy przywołać dwie stosunkowo niedawno wydane publikacje, istotne dla zrozumienia przemiany izolowanego od otoczenia opactwa cystersów w królewską rezydencję, a obecnie nowoczesną miejscowość, będącą ośrodkiem administracyjnym gminy.

---

[24] A. Borecka, *Architektura romantycznego pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *Z dziejów sztuki Śląskiej,* pod red. Zygmunta Świechowskiego, Warszawa 1978, s. 353-382.

[25] D. Jakimiak, *Studium historyczno-stylistyczne założenia ogrodowo-parkowego w Kamieńcu Ząbkowickim,* mps PP PKZ Wrocław 1982, archiwum OT NID we Wrocławiu, sygn. PDNH 381.

[26] K. Matuszczyk, *Schloß Kamenz in Schlesien – Utopie, die verwirklicht wurde,* [w:] *Schinkel in Schlesien. Deutsch-polnisches Symposion in der Vertretung des Landes Niedersachsen beim Bund.* Bonn, 11.-15. April 1994, hrsg. Lothar Hys, Königswinter 1995, s. 57-72. Był to wstęp do pracy doktorskiej o fenomenie rezydencji arystokratycznych późnego historyzmu na Śląsku, badania przerwała śmierć autora.

Pierwsza z nich nosi tytuł: *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii*. To bogato ilustrowany, dwujęzyczny katalog wystawy z 1996 roku, wydany pod red. Joanny Rzepy, Arne Franke i Wojciecha Grzelaka. Zawarto w nim kilkanaście artykułów, prezentujących dzieje Kamieńca od prehistorii po czasy współczesne. Czytelnik otrzymał w ten sposób rodzaj kompendium wiedzy o historii miejscowości, od pradziejowych znalezisk archeologicznych po czasy najnowsze. Szczególnie interesujące są opublikowane po raz pierwszy, a zupełnie nieznane do tej pory materiały ikonograficzne, zwłaszcza fotografie pałacu z ok. 1865 roku, z czasu ostatniej fazy budowy.

Druga to wydany przed kilku laty tom autorstwa Marka Gaworskiego, noszący tytuł *Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim. Architektura. Właściciele*[27]. Jest to popularne opracowanie na bardzo dobrym poziomie merytorycznym. Autor zebrał imponujący zestaw pieczołowicie zestawionych i opatrzonych komentarzem kart pocztowych i innych źródeł ikonograficznych, pochodzących ze zbiorów publicznych i prywatnych. Jest to konieczna lektura dla każdego kto zamierza obserwować zachodzące w Kamieńcu Ząbkowickim od połowy XIX stulecia zmiany. Z tego tomu pochodzi znaczna liczba reprodukowanych w niniejszym opracowaniu kart pocztowych.

[27] M. Gaworski, *Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim. Architektura. Właściciele,* Strzelce Opolskie 2009.

Omówienie kartografii

Za sprawą opactwa cystersów Kamieniec Ząbkowicki jest widoczny na większości nowożytnych map Śląska. Potwierdza to znaczenie miejscowości, jednak nie informuje bliżej o topografii lub układzie planistycznym.

Najstarszy obecnie znany przekaz kartograficzny, który ukazuje więcej szczegółów topograficznych to opracowana w 1824 roku mapa topograficzna w skali ok. 1:25 000, zwana później *Urmesstischblatt*, sekcja Band VI, Blatt 4. Wielobarwny oryginał tej rękopiśmiennej mapy znajduje się w zbiorach kartograficznych Staatsbibliothek zu Berlin – Preußicher Kulturbesitz. Na mapie czytelne są drogi, rzeki, pola uprawne, zasięg lasów i łąk oraz toponomia (nazwy miejscowości, folwarków, rzek, lasów, gór). Warte podkreślenia jest to, że Góra Zamkowa została oznaczona jako teren zalesiony.

W Archiwum Państwowym we Wrocławiu, w zespole Komisja Generalna, sygn. Ząbkowice 26, znajduje się opracowana ok. 1830 roku mapa w skali ok. 1:5 000, ukazując przebieg rzek i strumieni w Kamieńcu Ząbkowickim wraz z leżącymi przy nich młynami i zaporami - *Situations-Plan von dem Grunauer Muehlgraben, der Zadelbache, der Neisse, nebst den daranliegenden Wehren u. Muehlenbauwerken auf dem Koenigl. Prinzlichen Gute Kamenz Kreis Frankenstein*. Część środkowa mapy ukazuje zabudowę Kamieńca Ząbkowickiego (*Kamenz*) wraz z nowym cmentarzem wiejskim, zlokalizowanym na południowy zachód od dawnej osady przyklasztornej, oraz położoną u podnóża Góry Zamkowej gospodę Niebo (*Himmel*). Ukazano nadleśnictwo domeny dworskiej w Łopienicy (*Ober Försterei*), zabudowę Istebki (*Dorf Grunau*), gdzie nowy młyn (*Die Neu Mühle*) oraz młyn folusznicy (*Die Walk Mühle*), na młynówce klasztornej. Co ciekawe, na mapie brak zarysu dawnego spichlerza klasztornego. W Byczeniu Mały na Budzówce oznaczono jaz i trójkołowy młyn (*Die Beitzen Mühle*). Powyżej potoku, u podnóża Góry Zamkowej przebiega jedyna w tym czasie droga z Łopienicy (*Laubnitz*) do Byczenia (*Beitzen*) i dalej do Paczkowa. Na dole mapy została umieszczona nazwa wzniesienia (*Schrom Berg*), którego urwiste zbocze znajduje się na prawym brzegu przełomu Nysy Kłodzkiej.

Bardzo istotna dla określenia chronologii zabudowy, a przede wszystkim analizy układu planistycznego parku i zwierzyńca na Górze Zamkowej, jest opracowana w roku 1844 mapa w skali ok. 1:25 000, *General-Karte von den in der Herrschaft Camenz gelegenen herrschaftlichen Försten, Aeckern, Wiesen und Hutungen. Nach den vorhandenen Special Karten zusammengestellt und angefertigt von L. Meyer*. 1844. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 13724-IV.C. Mapa ukazuje należące do dominium kamienickiego lasy, pola, łąki i pastwiska w obecnym Kamieńcu Ząbkowickim, Byczeniu i Śremie. Przy tej okazji oznaczono zabudowę oraz przebieg dróg i ścieżek w parku pałacowym i w sąsiadującym zwierzyńcu. Zaskakująca precyzja odwzorowania układu dróg pozwala przypuszczać, że mapa ta, przynajmniej w tym zakresie, mogła być sporządzono na podstawie projektu parku. Mapa ta potwierdza informacje zawarte w literaturze, że na począt-

ku lat 40. wieku XIX park był już ukształtowany, to znaczy wytrasowano i wybudowano wszystkie drogi, wybudowano stawy zarówno w części parkowej jak i na terenie zwierzyńca oraz powstały budowle parkowe.

Opracowane osiemnaście lat później, w roku 1862, mapy w skali 1:2 500 są przykładem pruskich map katastralnych. Te wykonane dla potrzeb podatkowych mapy powszechnie uznaje się za najwierniejsze oddanie ówczesnych podziałów własnościowych i sposobu użytkowania terenu. Dla Kamieńca Ząbkowickiego zachował się komplet map. *Regierungsbezirk Breslau. Kreis Frankenstein. Gemarkung Camenz mit der Colonie und Mühle zu Baitzen bis zum linken Ufer der Neisse. Bl. 1*. Mapa wykonana z obmiaru budynków w 1862, z wykorzystaniem pomiarów polowych z 1852. Oryginał wykonał Mayer, kopię wykonał Fillie. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/1, 42/2, 42/3, 42/4, 42/9. Są to czystorysy mapy z roku 1862 oraz ich szpilkowe kopie, na których sukcesywnie wprowadzano zmiany w zabudowie. Szczęśliwym trafem na mapach tych wyjątkowo dokładnie ukazano układ zabudowy, a dla parku pałacowego i zwierzyńca przebieg dróg i ścieżek parkowych. Dokładność pomiaru pozwala uznać te mapy za podstawowe źródło dla rekonstrukcji ówczesnego układu planistycznego parku.

Układu, który w obrębie zwierzyńca uległ pewnemu przekształceniu, w chwili przyłączenia do parku pałacowego, co ukazuje mapa z roku 1902, opracowana w skali 1:10 000. *Karte des Gutsbezirks Camenz im Kreise Frankenstein. Maßsstab 1:10 000. Blat 1. Gezeichnet zum Umdruck in 3 Kartenblättern im Jahre 1902 durch Brandt*. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IX 58.

Przebieg nowej drogi z Kamieńca Ząbkowickiego do Byczenia, wyznaczonej w roku 1865 na południe od folwarku i ogrodnictwa pałacowego, ukazuje mapa z 1911, uzupełniona w roku 1931 i 1936 (pozwala to datować niektóre elementy zabudowy na tym terenie). *Ergänzungskarte Nr 19. Kreis Frankenstein. Gemarkung. Bl. 2*. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/11.

Zachowany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu zespół map topograficznych w skali 1:25 000 zawiera wszystkie wydania arkusza dla Kamieńca Ząbkowickiego od roku 1884 do roku 1939:

> Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja i wydanie 1884. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1167
>
> Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja i wydanie 1884. Ręcznie oznaczone punkty triangulacyjne. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1166
>
> Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja 1884, uaktualnione wydanie 1914. Ręcznie oznaczone granice własności, zasięg terenów zalewowych oraz planowane regulacje koryta Nysy. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1165.

Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja 1884, uaktualnione wydanie 1914. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1169

Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Kamenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja 1884, wydanie unacześnione z 1939. Dostępna na www.amzp.pl.

Tak liczny zespół różnorodnych materiałów kartograficznych o stosunkowo dużej dokładności i precyzji wykonania, pozwala prześledzić przemiany układu przestrzennego Kamieńca Ząbkowickiego i sąsiednich miejscowości na przestrzeni ostatnich dwustu lat. Równocześnie możliwe jest ustalenie funkcji i formy poszczególnych elementów kompozycji parku pałacowego, począwszy od dróg, przez zarys polan, ważniejszych duktów widokowych, punktów widokowych, lokalizacji architektury parkowej i pozostałych urządzeń ogrodowych.

Omówienie ikonografii

Zebraną podczas prac ikonografię, z kilkoma wyjątkami ograniczoną do powstałej przed rokiem 1945, zestawiono w następującej kolejności:

1. Klasztor cystersów – rysunki i grafiki.
2. Pałac i park – rysunki i grafiki.
3. Klasztor cystersów – fotografie.
4. Pałac i park oraz kościół ewangelicki – fotografie.
5. Fotografie zbiorcze i widoki miejscowości.
6. Fotografie lotnicze.

Podstawowe informacje o opactwie cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim zawiera kilkanaście rysunków i grafik F.B. Wernhera lub wykonanych w oparciu o jego rysunki, ukazujących stan około połowy XVIII wieku[28]. Jest to nieocenione źródło wiedzy o układzie przestrzennym opactwa w jego barokowej formie. Szczegółowy opis towarzyszący jednemu z widoków z lotu ptaka na opactwo od południa wyjaśnia funkcję poszczególnych budowli. Na podstawie analizy rysunków Wernhera można stwierdzić, że w wypadku Kamieńca Ząbkowickiego do dziś zachował się ówczesny układ przestrzenny osady przyklasztornej, mimo że zabudowa obecnej ulicy Złotostockiej i sąsiednich Młyńskiej, Krzyżowej i Kościelnej uległa przekształceniu.

Rekonstrukcję rzutu i bryły spalonego w roku 1817 klasztoru ułatwia kilka przerysów dawnych planów oraz plany opracowane na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych.

Budowa pałacu oraz urządzanie parku pałacowego została ukazane na stosunkowo licznych rysunkach, w tym opublikowanych przez G. Grundmanna rysunkach projektowych K.F Schinkla, J.P. Lenné i F. Martiusa, licznych grafikach i fotografiach.

Te ostatnie to zarówno oryginalne odbitki jak i masowo drukowane karty pocztowe. Większość z nich jest już powszechnie dostępna w sieci internetowej. Zostały wykorzystane jako materiał ilustrujący wyniki analizy, gdyż pomimo powtarzalności niektórych ujęć, zawierają szczegóły istotne dla prac projektowych przy parku kulturowym oraz na terenie parku pałacowego.

[28] Omówienie ukazujących Kamieniec Ząbkowicki rysunków F.B. Wernhera w szerszym kontekście jego działalności przedstawiła A. Marsch, *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776) – autor krajobrazów Kamieńca,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 56-66.

W zbiorach Instytutu Herdera w Marburgu na Lahnem znajduje się fototeka i zbiory planów konserwatora zabytków prowincji dolnośląskiej (*Niederschlesische Bildarchiv*), kolekcja wizerunków śląskich A. Haselbacha z Namysłowa, fotografie Paula Poklekowskiego oraz liczne pocztówki i fotografie, głównie wykonane przed 1945 rokiem. Łącznie dla Kamieńca Ząbkowickiego jest to ponad 230 przedstawień, które od kilku już lat są dostępne na stronie www.herder-institut.de.

Doskonałym uzupełnieniem ikonografii opublikowanej lub dostępnej w kolekcjach publicznych są, wspomniane we wstępie, zbiory Towarzystwa Miłośników Ziemi Kamienieckiej, zbierane przez amatorów historii Śląska ze Stowarzyszenie Wratislaviae Amici oraz umieszczone na portalu www.fotopolska.eu.

Kalendarium

Zestawienie ważniejszych wydarzeń, doprowadzone do 1999.

Data	*Wydarzenie*
1096	Wzmianka o budowie przez czeskiego księcia Brzetysława II grodu na górze na północ od Przełęczy Bardzkiej, na obszarze dzisiejszego Kamieńca Ząbkowickiego. Wymieniona kaplica św. Prokopa. Położenie grodu jest niepewne, część badaczy wątpi w jego lokalizację na terenie późniejszego klasztoru.
1210	W Kamieńcu Ząbkowickim zostają osiedleni kanonicy reguły św. Augustyna z klasztoru NMP na Piasku we Wrocławiu. Fundatorem probostwa jest Przecław z Pogorzeli, przedstawiciel rodu, do którego należał Kamieniec Ząbkowicki oraz okoliczne wsie.
1216	Nadania powiększają dobra klasztoru augustianów (oprawa probostwa).
Ok. 1243	Kryzys w klasztorze augustiańskim, probostwo przechodzi pod opiekę cystersów z Lubiąża.
1246.01.07	Przekazanie probostwa opatowi cystersów z Lubiąża, przybyli do Kamieńca Ząbkowickiego mnisi zostają w roku 1247 wypędzeni przez augustianów.
1248.10.15	Legat papieski rozstrzyga spór między zakonnikami: augustianie otrzymują rekompensatę finansową a cystersi obejmują klasztor wraz z dobrami.
1262	W wydanym przez papieża Urbana IV potwierdzeniu uposażenia klasztoru w Kamieńcu Ząbkowickim wymieniony kościół i klasztor oraz wieś. *Locum ipsorum, in quo prefatum monasterium situm est, cum omnibus pertinentis suis, villas que Kamenez […].*
1272	Darowizna na budowę, określoną jako budowa nowego klasztoru.
Ok. 1318	Początek budowy gotyckiego kościoła i klasztoru.
1340	Klasztor ma przywilej prowadzenia wolnego targu na placu klasztornym – zwolnienie handlu od opłat na rzecz władzy świeckiej.
Ok. 1350	Ukończenie budowy kościoła klasztornego.
1359	Nysa Kłodzka zalewa zabudowania klasztorne.
Przed 1388	Zakończeniu budowy klasztoru.
1405	Powódź zalewa kapitularz.

Data	*Wydarzenie*
1421	Pożar klasztoru i kościoła.
1426.05.18	Napaść husytów na klasztor, który zostaje spalony.
1428.05.20	Ponowna napaść husytów na klasztor, mnisi opuszczają Kamieniec Ząbkowicki.
1434	Powrót konwentu, odbudowa opactwa.
1439	Najazd okolicznej szlachty i podpalenie klasztoru. W rezultacie areał klasztorny zostaje otoczony murami obronnymi.
1464	Powódź zalewa kościół do wysokości parapetów okien.
1467	Wypędzenie mnichów z klasztoru przez starostę kłodzkiego.
Ok. 1473	Odbudowa klasztoru ze zniszczeń
1496	Powódź zalewa klasztor.
1501.05.15	Powódź zalewa klasztor i uszkadza jego mury.
1508	Proces pomiędzy klasztorem a magistratem Złotego Stoku o koszty budowy mostu na Nysie Kłodzkiej.
Ok. 1520	Regulacja biegu Nysy Kłodzkiej, odsunięcie w kierunku pd.-zach., przekształcenie terenów nad rzeką w pastwiska i łąki klasztorne.
1524.11.21	Pożar niszczy dotkliwie klasztor. Ogień wybuchł w kuźni, zniszczył klasztor i budynki gospodarcze.
1557	Zakończenie powolnej odbudowa klasztoru po zniszczeniach z 1524.
1598.08.24	Powódź zalewa teren klasztoru.
1655	Przebudowa dachu nad kościołem klasztornym. Frömrich s. 189, podaje, że wówczas wymieniono kamienny dach nad sklepieniem, a płyty pokrycia użyto na posadzki w prezbiterium i refektarzu.
1666-1681	Za opata Friedricha Steinera. Nadbudowa skrzydła pn. klasztoru. Po 1675 budowa folwarku klasztornego. Zabudowania te spłonęły w 1817, ale przy odbudowie wykorzystano dawne mury.
1682	Rozpoczęcie przez Matthias Kirchbergera z Górnej Bawarii przebudowy klasztoru i budowy prałatury (skrzydła będącego siedzibą opata, mieszczącego kancelarię i pomieszczenia dla gości). Prace zakończono w 1702.

Data	*Wydarzenie*
Po 1693	Za opata Augustyna Neudeck. Odbudowa folwarku klasztornego zniszczonego pożarem wywołanym uderzeniem pioruna 26.08.1693. Następnie przebudowa domu dla oficjalistów, piekarni, słodowni i browaru oraz wartowni. Dwuskrzydłowy budynek z główną bramą opactwa został poprzedzony nowym mostem ponad młynówką klasztorną. Budowa winiarni (gospody Himmel) na lewym brzegu Budzówki, gdzie wydrążono w skalistym zboczu piwnicę. Do winiarni prowadziła furta i most nad Budzówką.
Po 1702	Za opata Gerarda Woywody. Budowa kościoła cmentarnego św. Marii Magdaleny na cmentarzu przy młynówce klasztornej, budowa wielkiego spichlerza przy folwarku klasztornym, sprowadzenie do ogrodu opackiego wielu egzotycznych drzew owocowych.
1741.02.27	Fryderyk II Wielki w przebraniu mnicha chroni się przed wojskami austriackimi w stallach klasztornych.
Przed 1742	Za opata Amandusa Fritscha. Powiększenie ogrodu braci w kierunku północnym. Do tej pory ogród sięgał tylko do młynówki. W ogrodzie tym znajdowała się bukowa altana lub, co bardziej prawdopodobne, bukowe szpalery. Ogród otoczono wysokim, kamiennym murem, od północy poprowadzonym po zarysie półkola, u którego podstawy umieszczono dwie, symetryczne furty. Oś środkową ogrodu zamykała oranżeria lub pawilon ogrodowy. Było to miejsce odpoczynku Fryderyka II Wielkiego, który w 1745 miał w klasztorze swoją kwaterę główną podczas drugiej i trzeciej wojny śląskiej (Frömrich, s. 153, 157).
1783	Powódź zalewa teren klasztoru.
1804	Powódź zalewa teren klasztoru, woda stoi w krużgankach.
1810.10.30	Sekularyzacja dóbr kościelnych w Prusach. Dekret ogłoszony konwentowi 23.11.1810. Dobra opactwa kamienickiego stają się własnością państwa pruskiego.
1811.01	Kościół klasztorny staje się kościołem parafialnym. Frömrich, s. 189, podaje, że z czterech wież kościoła, nadal była zachowana jedna. Stało się to podstawą do późniejszych spekulacji o czytelnym w tym czasie obronnym układzie zabudowy opactwa, w co wątpi Bimler.
1812.02.25	Zsekularyzowane dobra opactw cystersów w Henrykowie i Kamieńcu kupuje księżna Friederike Luise Wilhelmine von Oranien, urodzona jako księżniczka von Preussen, od 1791 żona księcia Wilhelma, późniejszego króla Wilhelma I Holenderskiego. Właścicielka była córką króla Prus Fryderyka Wilhelma II i siostrą króla Prus Fryderyka Wilhelma III, a w chwili zakupu wraz z mężem

Data	*Wydarzenie*
	przebywała na wygnaniu w Berlinie. Do Hagi powrócili w 1815, a mąż został królem Zjednoczonych Niderlandów i wielkim księciem Luksemburga. Matka Wilhelminy Fryderyki Luizy Charlotty, popularnie zwanej Marianną Orańską, która była jej trzecią córką.
1817.02.09	Pożar dawnego opactwa, najbardziej tragicznych z dotychczasowych. Ogień wybucha w młynie klasztornym, przenosi się na klasztor, prałaturę i kościół (spłonął dach, a we wnętrzu organy), dawną starą kancelarię gospodarczą klasztoru o szachulcowym piętrze, spichlerz, dom oficjalistów, słodownię i browar, kościół cmentarny Marii Magdaleny, a w ogrodach owocarnię i oranżerię oraz międlarnię lnu (*das Brechhaus*). Frömrich, s. 195-196.
1817	Obudowa dachu kościoła, który pokryto dachówką ceramiczną. W sygnaturce od północy powieszono dzwony z kościoła św. Marii Magdaleny, nową sygnaturkę ustawiono na krzyżu kościoła w 1875. W miejscu spalonych organów ustawiono pozytyw z kościoła Marii Magdaleny, który zastąpiono organami wybudowanymi w l. 1827-1828. Skobel 1920, s. 8. Odbudowa klasztoru była dla nowej właścicielki zbyt kosztowna i nieuzasadniona ekonomicznie. Zdecydowano o rozbiórce zagrożonych murów, którą rozpoczęto 18.7.1817, a zakończono w 1819. Pozostała prałatura oraz część skrzydła północnego i relikty skrzydła zachodniego klasztoru, które obniżono do dwu kondygnacji. W prałaturze mieścił się od sekularyzacji zarząd dóbr dworskich oraz pomieszkiwał proboszcz wraz z wikarym. Stara kancelaria gospodarcza została odbudowana z wykorzystaniem murów parteru, z przeznaczeniem na mieszkania oficjalistów (pl. Kościelny 5). Dwukondygnacyjna, prostopadłościenna bryła o klasycyzującym detalu elewacji, została nakryta dachem naczółkowym, od zachodu z facjatą z oknem termalnym poddasza i datą remontu 1906.
1821	Na murze kościoła pojawiły się od strony północnej rysy. Przypisywano to osłabieniu konstrukcji w wyniku rozbiórki budynku klasztoru. W l. 1823-1824 dostawiono do ściany północnej 7 kamiennych przypór.
Przed 1824	Założenie przy obecnej ul. Krzyżowej nowego cmentarza parafialnego, na którym chowano również coraz liczniejszych ewangelików.
1829	Powódź w Kamieńcu Ząbkowickim.
1835	Budowa szkoły katolickiej na pd. od dawnego kościoła klasztornego (Pl. Kościelny 7). Dawna szkoła klasztorna mieściła się w dwu ciemnych pomieszczeniach parteru skrzydła oficjalistów. W nowej na parterze znalazły się 4 izby lekcyjne, na I piętrze mieszkania dla nauczyciela i organisty (będącego drugim nauczycielem), a na II piętrze dwa małe pomieszczenia dla trzeciego nauczyciela.
1837	Dobra w Kamieńcu Ząbkowickim dziedziczy po śmierci matki księżna Marianna z domu Oranien-Nassau, od 14.09.1830 zamężna z księciem Frydery-

Data	*Wydarzenie*
	kiem Henrykiem Albrechtem von Preussen (Hohenzollernem). Dobra w Henrykowie obejmuje jej brat książę Wilhelm. Księżna odwiedza Kamieniec Ząbkowicki, w którym brak stosownej siedziby. Zachwycona malowniczym położeniem postawia wybudować pałac.
1838	Księżna Marianna zleca K.F. Schinklowi wykonanie projektu rezydencji w Kamieńcu Ząbkowickim.
1838.04.	K.F. Schinkel przyjeżdża do Kamieńca Ząbkowickiego, wizytując przyszły plac budowy. Pod wypływem malowniczości miejsca zmienia pierwotny projekt na bardziej wykorzystujący walory lokalizacji.
1838.06.04	F. Martius przejeżdża do Kamieńca Ząbkowickiego z zadaniem kierowania pracami budowlanymi.
1838.07.09	F. Martius proponuje K.F. Schinklowi budowę osobnej maszynowni z maszyną parową dla tłoczenia wody do pałacu z Budzówki. Pomysł przyjęty do realizacji. Maszynę parową i pompę zainstalowano w maju 1839 w budynku maszynowni nad brzegiem Budzówki, wzniesionym na wysokiej podmurówce dla ochrony przed powodziami. Komin, zgodnie z sugestią Schinkla, otrzymał neogotycką stylizację. Pompa miała zasilać górny owalny basen i dwa półkoliste baseny tarasów przed elewacją zachodnią pałacu. Grundmann, s. 106.
1838.10.15	Położenie kamienia węgielnego pod budowę pałacu w obecności pary książęcej.
1840	Księżna Marianna zleca budowę neoklasycystycznego domu dla książęcego łowczego (zwanego czasami domem strzeleckim) przy drodze w kierunku Złotego Stoku (skrzyżowanie obecnych ul. Złotostocka i Paczkowskiej).
1840.05.6-1840.05.10	K.F. Schinkel po raz ostatni w Kamieńcu Ząbkowickim.
1841	Latem budowę pałacu odwiedza król Fryderyk Wilhelm IV.
1841.10.9	Śmierć K.F. Schinkla.
1844	W tym roku cały pałac znalazła się pod dachem.
1847.06.13	Poświęcenie ewangelickiej kaplicy w wieży północno-wschodniej pałacu.
1848-1853	Przerwa w pracach budowlanych spowodowana rewolucją marcową i regulacjami majątkowymi po rozwodzie 28.03.1849 Marianny z Albrechtem. Prace wznowiono już z myślą o urządzeniu siedziby dla przyszłego nowego właściciela Albrechta Fryderyka Wilhelma Nikolausa (1837-1906) – jedynego syna Marianny ze związku z Albrechtem Hohenzollernem, którego przeznaczono do służby wojskowej.

Data	*Wydarzenie*
Po 1848	Budowa szkoły ewangelickiej, obecny dom ul. Młyńska 3-4.
1854	Maszynownia z maszyną parową rozebrana. Na jej miejscu w 1865 powstał zaprojektowany przez F. Martiusa nowy, znacznie większy budynek o tym samym przeznaczeniu, przed którym został wykopany staw z fontanną.
1858.07.15-1858.07.17	J.P. Lenné w Kamieńcu Ząbkowickim, po powrocie do Berlina przygotowuje plany tarasów pałacu, które zrealizowano w l. 1859-1860.
1860.09	Książę Albrecht Fryderyk Wilhelm Nikolaus decyduje o rozbudowie tarasów w kierunku zachodnim, projekt przygotowuje Martius, Lenné po dokonaniu korekt zatwierdza jego propozycję.
1862	F. Martius opracował projekty urządzenia 25 pokoi głównej kondygnacji.
1865	Ukończenie prac budowlanych przy pałacu. Założenie w budynku instalacji gazowej.
1865	Budowa nowej drogi z Kamieńca Ząbkowickiego do Byczenia. Trasę wyznaczono na pd. od folwarku i ogrodów pałacowych, jej przeprowadzenie wymagało budowy mostu na Budzówce. Stara droga przebiegała u podnóża Góry Zamkowej.
1865	Ogrodnik dworski C. Braun wyhodował w sadach w Kamieńcu Ząbkowickim odmianę jabłka Książę Albrecht (Prinz Albrecht von Preußen).
1866.01.25	Umiera J.P. Lenné. Po jego śmierci książę Fryderyk Wilhelm Nikolaus Albrecht osobiście nadzorował i inspirował prace w parku.
1866	Pałac był kwaterą główną następcy tronu podczas wojny austriacko-pruskiej, a następnie lazaretem wojskowym.
1867-1868	Budowa, w wyrobisku po kamieniołomie na wschód od pałacu, tarasów wodnych z grotą Perseusza. Pierwotnie książę Albrecht zamierzał w tym miejscu urządzić, stylizowana na naturalną, skalną grotę.
1872.05.08	Położenie kamienia węgielnego pod kolumnę Zwycięstwa.
1873	Fryderyk Wilhelm Nikolaus Albrecht von Preussen zostaje oficjalnym właścicielem dóbr kamienickich, które otrzymuje od matki w dniu ślubu z księżniczką Marią von Schasen-Altenburg. Koszty budowy pałacu, tarasów i urządzenia parku w latach 1838-1873 wyniosły 971 692 talary.
1873-1874	Budowa linii kolejowej z Ząbkowic, na gruntach wsi Goleniów powstaje dworzec zwany Kamieniec Ząbkowicki.

Data	*Wydarzenie*
1875.07.15	Położenia kamienia węgielnego pod ewangelicki kościół parafialny, budowany wg projektu i pod kierunkiem F. Martiusa.
1885.07.15	Poświęcenie kościoła ewangelickiego. Faktyczne prace budowlane prowadzono w latach 1882-1885.
1889.07.29	Umiera F. Martius (1811-1889). Książę Albrecht funduje na cmentarzu marmurowy nagrobek z napisem: *Hier ruht der Erbauer des Schlosses zu Camenz, Hofbaudirector Ferdinand Martius. Geb. 7. Juli 1811. Gest. 29. Juli 1889. Errichtet von seinem dankbaren Bauherrn Albrecht Prinz von Preussen.*
1899	Budowa linii kolejowej Kamieniec Ząbkowicki – Złoty Stok.
1902-1904	Renowacja kościoła klasztornego. Usunięcie barokowych tynków z elewacji, odsłonięcie zamurowanych gotyckich maswerków. Prace upamiętniał napis w ościeżu zamurowanego wejścia w południowym ramieniu transeptu (usunięty po roku 1945).
1906	Umiera Albrecht Fryderyk Wilhelm Nikolaus Hohenzollern (1837-1906), który zostaje pochowany w mauzoleum w parku. Dobra dziedziczy jego najstarszy syn Fryderyk Henryk.
1907	Powódź zalewa Kamieniec Ząbkowicki – jest to pierwsza powódź udokumentowana fotografiami. Woda płynęła obecną ul. Złotostocką.
1919-1921	Renowacja wnętrza kościoła klasztornego.
1935	Konserwacja barokowej rzeźby Trójca Święta, wtórnie ustawionej na pd.-zach. od fasady kościoła klasztornego, prace przeprowadził rzeźbiarz Henneck z Ziębic.
1935-1938	Remont dachu kościoła klasztornego. Naprawiono więźbę dachową, wybudowano obecną sygnaturkę o prostych, geometrycznych formach nawiązujących do gotyku, położono obecną dachówkę.
1940	Umiera bezpotomnie książę Fryderyk Henryk Pruski (1874-1940), który zostaje pochowany w mauzoleum w parku. Dobra obejmuje książę Waldemar Pruski (1889-1945).
1945.05.08	Armia Czerwona, bez walki, zajmuje Kamieniec Ząbkowicki.
1946.01 lub 1946.02	Pałac zostaje podpalony. Źródła mówią o jednym albo dwu pożarach.
1983.04.10	Podpalenie kościoła ewangelickiego.
1983-1984	Remont dawnego spichlerza klasztornego.

Data	*Wydarzenie*
1985-1987	Badania archeologiczne i odsłonięcie reliktów klasztoru.
1985-1986	Odgruzowanie i zabezpieczenie ruiny pałacu. W następnych latach odbudowa części sklepień na poziomie II kondygnacji pałacu. Nadbudowa oficyny wschodniej i przykrycie stropodachem.
1992-1997	Renowacja dawnego ewangelickiego kościoła parafialnego z przeznaczeniem na salę koncertową.
1991-1998	Remont i adaptacja prałatury na siedzibę oddziału Archiwum Państwowego we Wrocławiu.
1997-1999	Remont i adaptacja skrzydła zachodniego klasztoru na siedzibę lokalnego muzeum i punkt obsługi ruchu turystycznego.

Zarys rozwoju przestrzennego.

Przedmiot analizy historycznych podziałów przestrzennych został ograniczony do obszaru, na którym ma powstać park kulturowy. Jest to opactwo cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim z osadą przyklasztorną, Góra Zamkowa z zespołem pałacowo-parkowym, kolonia Mały Byczeń, administracyjnie należąca do wsi Byczeń, przełom Nysy Kłodzkiej pomiędzy Górą Zamkową a Górą Śremską i łęgi nad Nysą Kłodzką i ujściem Budzówki oraz Góra Śremska.

Gród na terenie obecnego Kamieńca Ząbkowickiego miał wznieść w roku 1096 czeski książę Brzetysław II, jako strażnicę graniczną. Lokalizacja grodu jest przedmiotem sporów historyków, a badania archeologiczne nie rozstrzygnęły tej kwestii. Po ukształtowaniu się własności feudalnej na Śląsku obszar dzisiejszego Kamieńca Ząbkowickiego i okolic stał się własnością rodu Pogorzelów. W roku 1210 Pogorzelowie ufundowali w Kamieńcu Ząbkowickiego klasztor dla wrocławskich kanoników regularnych z opactwa NMP na Piasku. Za opata Wincentego z Pogorzeli fundacja ta upada, a miejsce augustianów zajmują cystersi przybyli z Lubiąża. Najstarsze zachowane dokumenty potwierdzające działalność gospodarczą szarych mnichów pochodzą z roku 1248, gdy mowa o młynie klasztornym.

Źródła mówią o licznych katastrofach żywiołowych, które dotykały położony na terenach zalewowych klasztor, ale jednocześnie informują nas przy tym o tym, że cystersi przez niemal sześć wieków sukcesywnie rozbudowywali opactwo. Rysunki F.B. Wernera z poł. XVIII wieku ukazują imponujący kompleks położony pomiędzy Budzkówką a młynówką klasztorną, złożony z kościoła klasztornego, do którego od północny przylega czworobok klasztoru, przedłużony w kierunku wschodnim o skrzydło pałacu opata (zwane też prałaturą). Plac przed kościołem i klasztorem zajmowały od zachodu budynki oficyny z piekarnią, browarem i słodownią. Na południowy wschód od otoczonego murem cmentarza przykościelnego wznosił się wielki spichlerz klasztorny. Dalej znajdował się czworobok zabudowań folwarku klasztornego, z którym sąsiadował kościół cmentarny św. Marii Magdaleny.

Z klasztorem związane były dwa ogrody. Klasztorny, zlokalizowany na północ od budynku *claustrum.* Pierwotnie był on niewielki, sięgając ledwie od średniowiecznej fosy otaczającej od tej strony opactwo do młynówki klasztornej, następnie ok. 1730 został znacznie powiększony, w kierunku północnym. Zarys jego granic jest nadal czytelny dzięki zachowanemu murowi granicznemu. Natomiast teren zajmują stadion wraz z trybunami, bieżnie i korty tenisowe. Ogród opacki założono na południe od zabudowań, był on podzielony na trzy funkcjonalne części: ogród ozdobny z oranżerią i palmiarnią, sad i ogród warzywny. Co interesujące w południowo-wschodnim narożu ogrodu ozdobnego, nad brzegiem Budzówki, wznosił się budynek międlarni, niezbędnej przy produkcji przędzy lnianej.

Z opactwem była związana osady służebna, położona na zachód od młynówki klasztornej. Osada ta była wzmiankowana po raz pierwszy w wydanej w roku 1262 buli papieża Urbana VI, potwierdzającej uposażenie klasztoru. Konwent miał również przywilej wolnego handlu na placu klasztornym. Targi te z czasem przeniesiono na plac przy obecnym skrzyżowaniu ul.

Złotostockiej i Kościelnej. Po pożarze w roku 1817, który dotknął również osadę przyklasztorną, nastąpiła szybka odbudowana, z zachowaniem wykształconego w średniowieczu układu ulic i placu. Jedyną nowością było zaprzestanie pochówków na cmentarzu przy kościele św. Marii Magdaleny i założenie w 1824 roku nowego cmentarza wiejskiego, na zachód od zabudowy. Taka lokalizacja wynikała z obowiązujących od końca XVIII wieku przepisów sanitarnych, nakazujących między innymi likwidację cmentarzy na terenach zalewowych. Południową granicę dawnej osady przyklasztornej wyznaczała młynówka klasztorna Nysy Kłodzkiej, z mostem na drodze prowadzącej do Złotego Stoku, północną rozstaje dróg do Ząbkowic Śląskich i folwarku Dębowego oraz do Goleniowa, ta ostatnia przez most na Budzówce. Obecny zasięg zabudowy i układ działek wykształcił się zasadniczym zakresie ok poł. XIX stulecia. Następnie miała miejsce sukcesywna wymiana zabudowy i jej zagęszczenie oraz nieznaczny rozwój w kierunku zachodnim, przy obecnej ul. Krzyżowej. Najstarsze zachowane budynki to zagroda młyńska z domem młynarza i młynem klasztornym, dawna łaźnia klasztorna, dawna gospoda klasztorna. Z fundacji Marianny Orańskiej pochodzi dawna szkoła ewangelicka przy obecnej ul. Młyńskiej.

Warto również nieco uwagi poświęcić hydrografii. Opactwo zlokalizowane zostało pomiędzy Nysą Kłodzką a jej dopływem Budzówką. Wspomniana kilkakrotnie młynówka klasztorna rozpoczynała swój bieg jako odnoga Nysy Kłodzkiej, spiętrzonej przez cystersów jazem na zachód od dzisiejszej Istebki, przysiółka współcześnie włączonego do Kamieńca Ząbkowickiego. W zachodniej części tej wsi znajdowały się dwa wybudowane nad młynówką klasztorną młyny (jeden z nich był foluszem). Następnie nurt płynął wykopanym kanałem w stronę opactwa. Poniżej mostu na obecnej ul. Złotostockiej znajdował się wodopój dla bydła, a dalej za mostem głównego wjazdu do opactwa, młyn klasztorny. Swój bieg młynówka klasztorna kończyła uchodząc do Budzówki. Młynówka klasztorna została osuszona i częściowo zasypana w 3 ćw. XX wieku, tak że obecnie jej przebieg jest czytelny jedynie na mapach katastralnych. Wiadomo też, że w XVI wieku cystersi wybudowali wzdłuż Nysy Kłodzkiej, na jej lewym brzegu wał przeciwpowodziony. Zaczynał się on na wysokości wspomnianego spiętrzenia rozpoczynającego bieg młynówki klasztornej i kończył na południe od ogrodów opackich. Wał ten został w części wykorzystany do budowy w latach 60. XIX wieku nowej drogi z Kamieńca Ząbkowickiego do Byczenia – jest to odcinek od obecnej ul. Złotostockiej do Czarnego Mostu na Budzówce. Pozostały odcinek nadal jest czytelny w terenie.

Na terenie opracowania znajduje się jeszcze, również wykopana w średniowieczu, młynówka Budzówki, który rozpoczynała swój bieg na jazie na wysokości Czarnego Mostu na drodze z Kamieńca Ząbkowickiego do Byczenia, by napędzać młyn w Małym Byczeń i potem uchodzić do Nysy Kłodzkiej.

Te stworzone dla potrzeb gospodarczych urządzenia wodne były związane z Nysą Kłodzką i Budzówką, których stopniowa regulacja, zwłaszcza tej pierwszej, była kilkakrotnie podejmowana i została dobrze udokumentowana na mapach topograficznych. Dotyczy to zwłaszcza terenu na południe od folwarku i ogrodów opackich, gdzie znajdowały się łęgi ze stawami i licznymi błotnistymi zagłębieniami starorzecza.

Kres opactwa przyniosła dokonana w roku 1810 sekularyzacja dóbr kościelnych w Prusach. Dobra zostały zakupione przez przebywającą na wygnaniu w Berlinie królową niderlandzką Frideriki Louisę Wilhelminę, księżniczkę z rodu Hohenzollernów. Jej zainteresowanie nowym nabytkiem miało charakter czysto finansowy. Sytuacja uległa zmianie gdy po jej śmierci dobra stały się w roku 1838 własnością córki Marianny, która od kilku lat była zamężna z księciem Albrechtem von Preussen.

Nowi właściciele postanowili urządzić w Kamieńcu swoją siedzibę, drugą obok znajdującej się w Berlinie. Efektem była budowa wg projektu K.F. Schinkla pałacu, który wraz z parkiem i zwierzyńcem zajął całą Górę Zamkową. W ciągu kilkudziesięciu lat, od położenia kamienia węgielnego w roku 1838, powstała jedna z największych rezydencji romantycznych w Europie, za której ukończenie uznaje się rok 1872. Oprócz pałacu, za główną atrakcję i największą ozdobę całego kompleksu uznawano tarasy ogrodowe, które założono wg projektu J.P. Lenné. Sam park był w następnych latach rozbudowywany i uzupełniany o nowe budowle i urządzenia ogrodowe. To imponujące skalą założenie wymagało budowy skomplikowanego systemu dostarczania wody do basenów i fontann. Konieczne stało się też rozwinięcie ogrodnictwa, w którym produkowano rośliny wysadzane na siedmiu tarasach. Ogrodnictwo to urządzono na miejscu dawnych ogrodów opackich. Najbardziej znanym rezultatem działalności tutejszej szkółki sadowniczej było stworzenie nowej odmiany jabłek nazwanej od właściciela dominium *Prinz Albrecht*.

Projekt pałacu został opracowany tak aby maksymalnie wyeksponować główną oś kompozycyjną, za którą uznano widok z Góry Zamkowej w kierunku południowo-zachodnim, ku Przełęczy Bardzkiej. Po rozpoczęciu budowy świadomie ograniczano rozwój zabudowy na terenach położonych pomiędzy dawnym opactwem a Nysą Kłodzką. Kierowano się przy tym zarówno względami praktycznymi, były to bowiem tereny podmokłe i zalewowe, ale i krajobrazowymi, gdyż były to zarazem tereny cenne widokowo, co odnotowano w kilku opisach powstałych jeszcze w trakcie budowy pałacu. Podobnie doceniono widok na pałac i Górę Zamkową od północnego-zachodu, wzniesiony tam został jedynie neogotycki kościół ewangelicki, zwany też kościołem zamkowym. Zapewne został on świadomie umieszczony u podnóża Góry Zamkowej i dzięki temu oddzielony przestrzennie od dawnego opactwa z kościołem katolickim. Góra Zamkowa z pałacem i kościołem zamkowym stała się dzięki temu symbolem arystokratycznej rezydencji, dominującej nad otoczeniem centrum społecznego i gospodarczego mikrokosmosu, podobnie jak powstałe w tym samym czasie pałace Neuschwanstein w Bawarii, czy Hluboka w Czechach lub Babelsberg pod Berlinem.

Lokalizacja węzła kolejowego na północ od Kamieńca Ząbkowickiego wpłynęła na rozwój gospodarczy okolicy, ale dzięki znacznemu oddaleniu nie zmieniła układu przestrzennego. Proces uwłaszczenia pozbawił dominium części dóbr, jednak pozostały przy nim te, które tworzyły bezpośrednie otoczenie Góry Zamkowej z pałacem i dawnego opactwa cystersów. Zarząd dominum dbał o to aby niezbędne ze względów ekonomicznych inwestycje na folwarku i na terenie ogrodów były dostosowane pod względem formy do istniejącej zabudowy i kontekstu przestrzennego. Natomiast efekty rozwoju gospodarczego widoczne były przede wszystkim w przemianie zabudowy obecnej ul. Złotostockiej, gdzie niską, dwukondygnacyj-

ną zabudowę z poł. XIX wieku, pod koniec tegoż stulecia zaczęły zastępować budynki wyższe, o formach typowych dla zabudowy miejskiej.

Przez pierwsze dziesięciolecia po roku 1945 w Kamieńcu Ząbkowickim nie odnotowano większego ruchu inwestorskiego. Nad miejscowością górowała wypalony gmach pałacu, który stopniowo obracał się w ruinę. Zniszczenia przyspieszyły zalegalizowana wywózka cenniejszych elementów budowlanych: kolumn i schodów. Pierwsze większe inwestycje pojawiły się w latach siedemdziesiątych, gdy obok domu strzeleckiego wybudowano mleczarnię. Następnie przy drodze z Kamieńca Ząbkowickiego do Byczenia, po jej południowej stronie powstała stacja benzynowa i warsztaty remontowe, przy których wybudowano kilka domów jednorodzinnych. Przy ul. Złotostockiej rozebrano kilka domów mieszkalnych. Na ich miejscu powstały pawilony usługowe oraz nowy budynek komisariatu policji, ten ostatni udanie dopasowany formą i bryłą do otoczenia. Istniejąca zabudowa w większości jest w zakresie skali dostosowana do otoczenia i podporządkowana głównej dominancie, dawnemu opactwu cystersów. Najnowsza inwestycja na interesującym nas terenie to budowa w obrębie dawnego ogrodu klasztornego trybun stadionu piłkarskiego i szatni dla zawodników w miejscu pawilonu ogrodowego, budowa kortu tenisowego i tymczasowej szatni dla tenisistów. Ten ostatni budynek niestety został zlokalizowany dość niefortunnie, niszcząc symetryczny układ dawnego ogrodu.

Niepokój budzi przeznaczenie fragmentu terenu dawnych pastwisk przy folwarku klasztornym, obecnej siedzibie OHZ, na składowisko używanych samochodów. Nie jest to funkcja stosowna dla tego miejsca, które nadal oferuje jeden z bardziej wartościowych widoków na opactwo cystersów i pałac.

Równie negatywnie pod względem wartości estetycznej prezentuje się nowa zabudowa na północ od nowo urządzonych terenów spacerowych nad Budzówką. To niezbyt fortunne zestawienie przypadkowego i miernego pod względem estetycznym budownictwa z wartościową architekturą kościoła ewangelickiego i górującego nad otoczeniem pałacu, można obecnie jedynie złagodzić umiejętnie wprowadzając nasadzenia przesłaniające nowe budynki.

Opis oznaczeń na mapie: „Historyczny podział przestrzenny”.

A – OPACTWO CYSTERSÓW

A.1. KLASZTOR Z KOŚCIOŁEM

A.1.1. Kościół klasztorny pw. NMP i św. Jakuba.

Gotycka, trójnawowa hala z transeptem, wznoszona w kilku etapach: prezbiterium przed 1315, transept i jedno przęsło korpusu zostało sklepione ok. 1330, korpus zakończono do 2. ćw. XIV w. Rozbudowa o zakrystię i kaplice od wschodu oraz barokizacja szczytów 2. poł. XVII w. Dach odbudowany po pożarze w 1817. Regotycyzacja elewacji 1902-1904. Nowa na skrzyżowaniu nawy z transeptem sygnaturka 1936.

A.1.2. Klasztor.

Założenie czteroskrzydłowe z wirydarzem, wybudowane w XIII w., kilkakrotnie przebudowane lecz z zachowaniem pierwotnego rzutu, spalone w 1817, następnie w znacznej części rozebrane. Obecnie zarys średniowiecznych murów eksponowany w terenie.

A.1.3. Pałac opata (prałatura).

Skrzydło północno-wschodnie klasztoru mieszczące siedzibę opata, kancelarię, bibliotekę i pomieszczenia dla gości opactwa. Barokowe, wybudowane 1683-1685 przez M. Krichbergara.

A.1.4. Kościół cmentarny pw. św. Marii Magdaleny.

Wybudowany w 2. poł. XVII w. na cmentarzu osady przyklasztornej. Spalony w 1817, pozostawiony w ruinie. Ocalałe elementy wyposażenia, w tym organy, przeniesiono do kościoła klasztornego.

A.1.5. Kancelaria gospodarcza.

Wybudowana w XVII wieku, spalona w 1817, odbudowa z wykorzystaniem wcześniejszych murów w formach klasycystycznych.

A.1.6. Oficyna mieszkalna, piekarnia, browar.

Wybudowana w XVII wieku, być może z wykorzystaniem wcześniejszych murów. Barokowa budowla, odbudowana po pożarze w 1817, o wnętrzach kilkakrotnie przekształconych, obecnie budynek mieszkalno-administracyjny. Arkadowy przejazd głównej bramy wjazdowej na teren klasztoru, jest poprzedzony jednoprzęsłowym, kamiennym mostem.

A.1.7. Słodownia.

Urządzona we wschodnim skrzydle wspomnianej oficyny mieszkalno-gospodarczej, obecnie budynku mieszkalno-administracyjnego.

A.1.8. Spichlerz.

Wzniesiony prawdopodobnie w XVII wieku, spalony 1817, odbudowany z zachowaniem dawnych murów z kamienia łamanego.

A.1.9. Winiarnia klasztorna, następnie gospoda Himmel (Niebo).

Wzniesiona w roku 1690, na lewym brzegu Budzówki. Piwnicę na przechowywanie wina wykuto zboczu, nakrywając wnętrze kolebą z regularnych, kamiennych ciosów. Nad piwnicą wybudowano w 1850 gospodę, uchodzącą za wytworną, którą następnie przebudowano na mieszkania dla urzędników dworskich.

A.1.10. Szkoła katolicka.

Wybudowana w roku 1840 na południe od kościoła klasztornego, na działce wydzielonej kamiennym murem z dawnych sadów, obecnie dom pl. Kościelny 7. Klasycystycznemu, dwukondygnacyjnemu budynkowi o zwartej bryle nakrytej dwuspadowym dachem z naczółkami towarzyszył jednokondygnacyjny budynek gospodarczy (obecnie w ruinie).

A.1.11. Most klasztorny.

Wybudowana w miejscu przeprawy istniejącej już od średniowiecza. Nowożytna konstrukcja, jednoprzęsłowy most o kamiennej arkadzie o obniżonej strzałce. Kamienne balustrady z piaskowcowymi parapetami. Balustrady mostu dekorują barokowe figury św. Jana Nepomucena i św. Floriana.

A.2. FOLWARK KLASZTORNY

A.3. OGRÓD KLASZTORNY

A.3.1. Pawilon ogrodowy.

Wzniesiony prawdopodobnie w 2. poł. XVIII wieku. Obecnie w jego miejscu mieści się szatnia stadionu.

A.3.2. Most na młynówce klasztornej.

Wzniesiony przed poł. XVIII wieku. Niezachowany.

A.3.3. Most na fosie klasztornej.

Wzniesiony przed poł. XVII wieku. Niezachowany.

A.4. OGRÓD OPACKI

A.4.1. Ogród ozdobny.

Urządzony przed poł. XVIII wieku, przekształcony na ogród użytkowo-ozdobny w XIX w. Częściowo użytkowany jako ogród.

A.4.1.1. Palmiarnia.

Wybudowana przed poł. XVIII w., spalona w 1817, odbudowana, a następnie przebudowana. Nieużytkowana.

A.4.1.2. Oranżeria.

Wybudowana przed poł. XVIII w., spalona w 1817, odbudowana, a następnie przebudowana. Nieużytkowana.

A.4.1.3. Międlarnia lnu, następnie dom.

Wybudowana przed poł. XVIII w., spalona w 1817, odbudowana z przeznaczeniem na dom mieszkalny.

A.4.1.4. Szklarnia.

Wybudowana w końcu XIX lub na pocz. XX wieku. Opuszczona.

A.4.2. Sad.

Urządzony przed poł. XVIII wieku. Nadal użytkowany jako sad.

A.4.3. Warzywnik.

Urządzony przed poł. XVIII wieku. Nadal użytkowany jako ogród warzywny.

A.5. OSADA PRZYKLASZTORNA

A.5.1. Młyn na młynówce klasztornej.

Wymieniony w roku 1248 jako własność cystersów. Wybudowany na młynówce klasztornej, złożony z budynku czterokołowego (na pocz. XIX w.) młyna i zagrody młynarskiej. Spalony w roku 1817, odbudowany w nowej formie z zachowaniem funkcji, podobnie jak dom młynarza. Następnie znacznie przebudowany w 4 ćw. XIX w., obecnie wielorodzinny dom mieszkalny. Od północy znajdują się zabudowania dawnej zagrody młynarza, obecny dom ul. Młyńska 5, gdzie w cokole elewacji południowej wmurowano koło młyńskie.

A.5.2. Łaźnia.

Widoczna na rysunkach z poł. XVIII wieku, własność cystersów do roku 1810. Położona nad brzegiem młynów klasztornej, która w tym miejscu rozlewała się w wodopój dla bydła z klasztornego folwarku. Obecnie wielorodzinny dom mieszkalny, w części zachodniej znacznie przebudowany i nadbudowany w 4 ćw. XIX w.

A.5.3. Gospoda klasztorna.

Wybudowana przy skrzyżowaniu obecnych ul. Złotostockiej i Kościelnej. Po pożarze w roku 1817 odbudowana, a następnie kilkakrotnie przebudowana i nadbudowana, do roku 1945 siedziba gospody „Zum Schwarzen Adler". Obecnie siedziba domu kultury, remontowana w roku 2013.

A.5.4. Sadzawka do przechowywania ryb.

Urządzona pomiędzy obecnymi ul. Złotostocką a Młyńską, na działce zajętej obecnie przez przedszkole, składała się z kilku czworobocznych akwenów otoczonych kamiennym murem. Sadzawka jest nadal czytelna jako teren wyraźnie zagłębiony w stosunku do sąsiadujących działek.

B – GÓRA ZAMKOWA – ZESPÓŁ PAŁACOWO-PARKOWY

B.1. PAŁAC Z TARASAMI OGRODOWYMI

B.1.1. Pałac z oficynami.

Wzniesiony w latach 1838-1872 (z przerwami 1845-1853, 1866, 1870-1871), wg projektu K.F. Schinkla, realizowanego przez F. Martiusa, który wprowadził do pierwotnego konceptu zmiany oraz zaprojektował wystrój i wyposażenie wnętrz.

B.1.2. Tarasy zachodnie.

Urządzone wg projektu J.P. Lenné, uzupełnione o najniżej położony poziom w kierunku zachodnim wg projektu F. Martiusa.

B.1.3. Taras wschodni z grotą Perseusza.

Urządzony wg projektu F. Martiusa.

B.1.4. Plac z kolumną Zwycięstwa.

Owalny plac na zakończeniu głównej osi kompozycyjne pałacu i tarasów ogrodowych, zajęty przez ustawioną w roku 1872 kolumnę upamiętniającą zwycięstwa wojsk pruskich nad Napoleonem w latach 1813-1815 i nad Francją w 1870.

B.2. STAW PAŁACOWY Z BUDYNKIEM MASZYNOWNI

B.2.1. Maszynownia.

B.2.2. Zbiornik gazu.

B.2.3. Staw maszynowni z fontanną.

Pierwsza maszynownia, w której umieszczono maszynę parową napędzającą pompę tłoczącą wodę do fontann na tarasach, wybudowano przed rokiem 1840. Projekt Martiusa był uzgodniony przez Schinkla, który zalecił aby budynek i komin miały formy dostosowane do architektury pałacu. Maszyna okazała się zbyt mała, została sprzedana, budynek rozebrano a na jego miejscu wzniesiono większy. Budowę ukończono w roku 1862, wówczas też wybudowano niewielką gazownię, dostarczającą do pałacu gaz świetlny gromadzony w dwunastobocznym zbiorniku. Zapewne w tym czasie wykopana staw, pośrodku którego zamontowano fontannę. Na wschód od maszynowni wybudowano oczyszczalnię ścieków z pałacu.

B.2.4. Most Stawowy na Budzówce.

Wybudowany po roku 1862 (?), przerzucony nad Budzówką jako most pieszy, umożliwiający przejście na tereny spacerowe urządzone na łęgach nad Nysą Kłodzko. Rozebrany po 1945.

B.2.5. Most Czarny na Budzówce.

Wybudowany w 1887, jako element nowej drogi przeprowadzonej z Kamieńca do Byczenia, zastępującej dotychczasowy szlak biegnący u podnóża Góry

Zamkowej. Zachowane kamienne przęsło z arkadą o obniżonej strzałce. Nowa, żelbetowa płyta jezdna położona podczas ostatniej przebudowy.

B.3. PARK KRAJOBRAZOWY

Park założony przez ogrodnika Bernkopfa z Ołdrzychowic Kłodzkich równolegle z budową pałacu. Projektant wykorzystał naturalne walory położenia, w tym liczne wychodnie skalne i zróżnicowaną rzeźbę terenu dla rozmieszczenia kilku punktów widokowych. W zagłębieniach terenu w części północnej urządzono dwa stawy. Od północnego-wschodu przylegał do parku zwierzyniec, w którym spiętrzono dwa stawy. Park był w następnych latach przekształcany i wzbogacany o nowe urządzenia, ale zasadniczy układ kompozycji pozostał niezmieniony.

B.3.1. Zbiorniki zasilające fontanny i kaskady.
Wybudowane prawdopodobnie w 2. poł. XIX w.

B.3.2. Wielka kaskada.
Urządzona prawdopodobnie w 2. poł. XIX w.

B.3.3. Zalew Harlem.
Nazwa lokalna stawu, utworzona od zalewu Harlem See w Holandii.

B.3.4. Zalew Zuider.
Nazwa lokalna stawu, utworzona od zalewu Zuider See w Holandii.

B.3.5. Morze Czarne.
Nazwa lokalna stawu.

B.3.6. Kolumnada na wzgórzu Albrechta.
Pierwotnie na wylesionej kopule wzgórza urządzono punkt widokowy otoczony drewnianą balustradą. Następnie, zapewne w 3 ćw. XIX wieku, poprowadzono u podstawy zwieńczenia wzgórza drogę wyznaczoną szpalerem lipowym i kamienną kolumnadą – zachowana podmurówka i trzony kolumn.

B.3.7. Dąb Agaty i Dąb Marii.
Nazwa upamiętniająca księżniczki z rodu Hohenzollernów.

B.3.8. Sowi Dąb.
Nazwa lokalna.

B.3.9. Ogród książąt Nassau – część prywatna parku wyposażona w następujące elementy.

B.3.9.a. Pawilon ogrodowy.
B.3.9.b. Skała książąt Nassau.
B.3.9.c. Fontanna.
B.3.9.d. Wąwóz i pagórki ze schodami i mostkami.

B.3.9.e. Kaskada.

B.3.9.f. Eksedra z poidłem.

Ogród książąt Nassau został wydzielony z parku pałacowego dopiero w końcu XIX wieku. Jego granice wyznaczał parkan z kamienną podmurówką (relikty czytelne w terenie). Na tym obszarze znajdowały się już wcześniej rozplanowane ścieżki spacerowe, mostki parkowe, schody na ścieżkach i punkt widokowy, urządzony przy naturalnej wychodni skalnej zwanej skałą książąt Nassau. Program wzbogacono o budowę klasycyzującego pawilonu ogrodowego, owalnej fontanny i eksedry z poidłem. Z budowli tych pozostały jedynie relikty. Wydzielenie tego fragmentu parku nie jest obecnie czytelne, po ogrodzeniu pozostały jedynie ślady ułożonej z luźnych kamieni podmurówki.

B.3.10. Bramy do parku.

Na drogach do parku pałacowego oraz przy wejściu do sadu znajdowały się bramy. Sądząc po zachowanych reliktach były to konstrukcje dwuskrzydłowe.

B.4. BŁONIA Z KOŚCIOŁEM EWANGELICKIM

B.4.1. Kościół ewangelicki.

Neogotycka budowla wybudowana w latach 1875-1885 wg projektu F. Martiusa, na sztucznie usypanym tarasie. Po zakończonym w roku 1992 remoncie sala widowiskowo-koncertowa.

B.4.2. Aleja dębowa do pałacu.

Oznaczona na planie parku z roku 1844, powstała z obsadzenia dawnej drogi z Łopienicy do Byczenia, na początku XX wieku uzupełniona dębami czerwonymi.

B.4.3. Błonia nad Budzówką

Obszar zalewowy, od średniowiecza wykorzystywany jako łąki i pastwiska. Po powodzi w 1998 roku błonia nadsypano i urządzono na nich tereny spacerowe.

B.5. ZWIERZYNIEC *(Dziki ogród)*

Zwierzyniec założony przez ogrodnika Bernkopfa z Ołdrzychowic Kłodzkich równolegle z urządzeniem parku, od którego oddzielony został drewnianym parkanem. W końcu XIX w. zarzucono hodowlę zwierząt i teren włączono do parku, umiejętnie wykorzystując istniejący system dróg.

B.5.1. Wartownia parkowa.

Zwana również leśniczówką. Były to dwa, wybudowane zapewne po roku 1862 budynki o nieznanej formie. Zlokalizowanie na terenie nieczynnego wyrobiska. Wzniesione z kamienia i cegły, na rzucie prostokąta.

B.5.2. Góra Strażnicza z pawilonem widokowym.

Punkt widokowy wyznaczony przed rokiem 1844, następnie wybudowano na nim oktogonalny pawilon, z którego zachowane relikty sklepionej piwnicy,

częściowo wykutej w skale. Na północnym stoku góry strażniczej znajduje się nieczynne wyrobisku kamieniołomów.

B.5.3. Mauzoleum Hohenzolernów.
Neoklasycystyczny dorycki monopteron wzniesiony prawdopodobnie na przełomie XIX na XX wiek.

B.5.4. Czerwony kamień.
Nazwa lokalna od barwy skały.

B.5.5. Założenie parkowe – Skała Charlotty.
Urządzone przed rokiem 1844, z częściowym wykorzystaniem wyrobiska kamienia budowlanego dla Byczenia.

B.5.6. Punkt widokowy „Koniec świata".
Wytyczony i urządzony na terenie dawnego zwierzyńca. W opisach parku podkreślano godny uwagi widok na kościół w Byczeniu i panoramę Gór Złotych.

B.5.7. Dąb Fryderyka Henryka.
Upamiętniający Fryderyka Henryka von Hohenzollern.

B.5.8. Dąb Świętojański.
Nazwany tak ze względu na tradycję palenia w tym miejscu przez dzieci ognisk w wigilię św. Jana.

B.5.9. Ujęcie wody (poza granicami parku).
Wybudowane poza granicą parku pałacowego, obsługujące węzeł kolejowy w Kamieńcu Ząbkowickim.

B.6. SADY NA WZGÓRZU JELENIM

Założone wraz z parkiem i zwierzyńcem, na tarasowo ukształtowanym terenie, puszczane przez dominium w dzierżawę, otoczone drewnianym parkanem.

C – DOLINA NYSY KŁODZKIEJ – ZAŁOŻENIE KRAJOBRAZOWE NAD RZEKĄ

C.1. Dom strzelecki (myśliwski).

Wzniesiony z polecenia Marianny Orańskiej w roku 1840, następnie przebudowany i rozbudowany, zapewne w końcu XIX w. Budynek o formie neorenesansowej willi z wieżowym ryzalitem klatki schodowej, której towarzyszy budynek gospodarczy z tego samego czasu, ten ostatni znacznie przebudowany, z zatraceniem form stylowych.

C.2. Łąka strzelecka.

Sąsiadujący od wschodu z domem teren, na który odbywały się zawody strzeleckie. Widok na pałac i opactwo z łąki był polecany przez autorów opisów

i przewodników od poł. XIX stulecia, został również utrwalony na powstałej w tym czasie grafice. Z łąki strzeleckiej prowadziły drogi spacerowe do ogrodnictwa pałacowego (dawnych ogrodów opackich), a przez most stawowy do maszynowni. Drugim kierunkiem wycieczek był położony na prawym brzegu Nysy Kłodzkiej Las Pilecki. Naturalna dąbrowa, w której urządzono w oparciu o groble dwu osuszonych stawów, ścieżki spacerowe.

D – MAŁY BYCZEŃ

Niewielki przysiółek wsi Byczeń, położony na południe od drogi z Kamieńca Ząbkowickiego do Paczkowa. Układ wielodrożny, z wyraźnym podziałem na kolonię i zagrodę młyńską. Obecny przebieg drogi wytyczono przed rokiem 1862, wcześniej droga przebiegała przez kolonię. W południowej części wsi znajduje się torowisko zlikwidowanej kolei z Kamieńca Ząbkowickiego do Złotego Stoku, która w tym miejscu przekraczała nurt Nysy Kłodzkiej. Kratownicy most nad rzeką został zniszczony podczas powodzi roku 1998 i rozebrany, pozostały po nim ceglane przyczółki na obu brzegach.

D.1. Młyn w Małym Byczeniu.

D.2. Młynówka Budzówki w Małym Byczeniu.

Młyn i młynówka w Małym Byczeniu zostały wymienione w 1323 i 1344 roku. Choć lokalizacja nie jest pewna, warunki topograficzne wskazują; że zapewne był to obecny młyn wraz z młynówką. Sama wieś Byczeń, wraz z młynem, została w roku 1397 kupiona przez cystersów z Kamieńca Ząbkowickiego. Do klasztoru należała do sekularyzacji dóbr w roku 1810. Od roku 1812 wieś należała do domeny kamienieckiej. Po uwłaszczeniu w roku 1872 młyn pozostał własnością książąt von Preussen i był puszczony w dzierżawę, stan taki utrzymała się do roku 1945. Obecna zabudowa młyńska pochodzi z 2. poł. XIX i roku 1909, gdy przebudowano młyn.

E – GÓRA ŚREMSKA

Położona u podnóża południowo-wschodniego zbocza góry wieś Śrem wzmiankowana była po raz pierwszy być może w roku 1283. W roku 1294 wieś lokowana na prawie niemieckim, w roku 1303 kupiona przez cystersów, w których posiadaniu do 1810, a następnie własność domeny kamienickiej, by po uwłaszczeniu w roku 1872 stać się samodzielnym majątkiem rolnym. Wg map z roku 1824 i 1844 Góra Śremska (niem. *Schrom Berg*) była w większości wylesiona, za wyjątkiem północno-zachodniego zbocza, które zajmuje skalne urwisko przełomu Nysy Kłodzkiej. Wzdłuż południowo-wschodniego zbocza trawersem przebiega torowisko kolei z Kamieńca Ząbkowickiego do Złotego Stoku.

E.1. Figura NMP.

Piaskowcowa kolumna z rzeźbą NMP, ustawiona w roku 1838 przy starej, zapewne wyznaczonej w średniowieczu, drodze wiodącej do wsi od zachodu, z mostu na Nysie Kłodzkiej, a następnie wzdłuż lewego brzegu rzeki, by dalej przez Górę Śremską prowadzić do dawnego folwarku klasztornego. Sama droga przebiega obecnie w wykopie, wydrążonym w skale podczas budowy wiaduktu dla kolei z Kamieńca Ząbkowickiego do Złotego Stoku.

Wykaz literatury i źródeł pisanych

Zestawiono wykaz najważniejszych publikacji i opracowań zawierających źródła archiwalne, ikonograficzne lub informacje istotne dla zrozumienie zmian struktury przestrzennej Kamieńca Ząbkowickiego. Była to podstawa do analizy przemian sposobu użytkowania terenu oraz dla dokonania waloryzacji istniejącej zabudowy, układu planistycznego i relacji przestrzennych.

Ze względu na cel opracowania jedynie w wyborze wymieniono publikacje o wystroju i wyposażeniu opactwa i pałacu. Pominięto ogólną literaturę przedstawiającą zabytki w Polsce i na Śląsku oraz powojenne przewodniki turystyczne, jako w większości powielające powszechnie znane informacje. Ze względu na specjalistyczny charakter pominięto opracowania projektowe i techniczne dotyczące opactwa i zamku, w tym związane z przebudową tzw. prałatury, na siedzibę Archiwum Państwowego oraz z zabezpieczeniem i remontem pałacu Hohenzolernów.

W wypadku maszynopisów podano miejsce przechowywania.

-, *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. Joanna Rzepa, Arne Franke, Wojciech Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996. [Zbiór artykułów towarzyszących wystawie w Landesmuseum Schlesien w Görlitz]

-, *Architektura gotycka w Polsce,* pod red. Teresy Mroczko i Mariana Arszyńskiego, Warszawa 1995.

-, *Gedenkblätter an die Feierstunden in der Kirche zu Camenz Schl. am 19. und 20. Oktober 1917,* [Glatz] 1917.

-, *Gesammelte Nachrichten von Camenz und dessen Umgegend,* Frankenstein, ok. 1840.

-, *Karl Friedrich Schinkel i Polacy,* red. Waldemar Baraniewski i Tadeusz S. Jaroszewski, Warszawa 1987. [Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie]

-, *Monasticon Cisterciense Poloniae,* red. Andrzej M. Wyrwa, Jerzy Strzelczyk, Krzysztof Kaczmarek, tom I-II, Poznań 1999.

- *Słownik geografii turystycznej Studetów. Tom 21. Wzgórza Niemczańsko-Strzelińskie, Przedgórze Paczkowskie,* red. Marek Staffa, Wrocław 2008.

-, *Verzeichniss der für die Abgebrannten zu Kamenz eingegangenen Unterstützungen in Geld, Naturalien, Kleidern, Wäsche und andern Sachen,* Kamenz 1844.

-, *Wpływ opactwa cystersów na rozwój Kamieńca Ząbkowickiego.* Red. Lidia Wiśniewska. Kamieniec Ząbkowicki 2006.

- *Zabytki sztuki w Polsce — Śląsk.* Warszawa 2006.

Banik J., *Działalność fundacyjna Panów z Pogorzeli na Śląsku w XIII i XIV w. Fundacje kościelne,* Warszawa 2009.

Banyś A., *Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Świętego Jakuba Starszego w Kamieńcu Ząbkowickim, jego architektura i wystrój,* Wrocław 2008.

Biehn H., *Residenzen der Romantik,* München 1970, s. 250-261.

Bimler K., *Die schlesischen Massiven Wehrbauten. Band 5,* Breslau 1944.

Borecka A., *Architektura romantycznego pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *Z dziejów sztuki Śląskiej,* pod red. Z. Świechowskiego, Warszawa 1978, s. 353-382.

Bretschneider P., *Studien und Bemerkungen über epigraphische und heraldische Denkmäler Schlesiens. T. 3, 24: Johann I (8.II.1421) and der Klosterkirche Kamenz,* „Zeistschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens", Jg. 67: 1933, s. 22-27.

Brzezowski W., Wanat P., *Barokowe elewacje klasztorów w Henrykowie i Kamieńcu Ząbkowickim,* „Architectus", 2002, nr 1, s. 91-103.

Ciesielski H. z zespołem, *Kamieniec Ząbkowicki. Inwentaryzacja dendrologiczna,* mps „Biprozet" Wrocław 1981. Archiwum OT NID we Wrocławiu, sygn. 469.

Franke A., *Założenie osady Kamieniec w 1096,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 17-22.

Franke A., *Historia budowy pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 75-85.

Frömrich G., *Kurze Geschichte der ehemaligen Cistercienser Abtey Kamenz in Schlesien,* Glatz 1817.

G., *Das Gefecht bei Baumgarten und die Rettung König Friedrich II. von Preußen in Camenz,* [w:] Gabriel H., [red.], *Am Born der Heimat. Ein Heimatbuch für jung und alt im Kreise Frankenstein.* B.m., [Frankenstein] 1926, s. 137-139.

G., *Schloß Camenz,* [w:] Gabriel H., [red.], *Am Born der Heimat. Ein Heimatbuch für jung und alt im Kreise Frankenstein.* B.m., [Frankenstein] 1926, s. 139-142.

Gabriel K., *Camenzer Naturschönheiten,* [w:] Gabriel H., [red.], *Am Born der Heimat. Ein Heimatbuch für jung und alt im Kreise Frankenstein.* B.m., [Frankenstein] 1926, s. 143-147.

Gaworski M., *Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim,* Strzelce Opolskie 2006.

Gaworski M., *Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim. Architektura. Właściciele,* Strzelce Opolskie 2009.

Gaworski M., *Kamieniec Ząbkowicki 1096-2006. Na szlaku cystersów,* Strzelce Opolskie 2006.

Grundmann G., *Karl Friedrich Schinkel Lebenswerk. Schlesien,* Berlin 1941.

Günther H., Harksen S., *Peter Joseph Lenné. Katalog der Zeichnungen,* Berlin 1993.

Grüger H., *Das Verziechnis der mittelalterlichen Äbte des Klosters Kamenz.* „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte", Jg. 25: 1967, s. 52-96.

Grüger H., *Die Bauentwicklung der Klosterkirche zu Kamenz.* „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte", Jg. 25: 1967, s. 97-127.

Grüger H., *Schlesisches Klosterbuch. Kamenz Augustiner Probstei, dann Zisterzienserstift.* „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau" Jg. 21: 1980, s. 84-109.

Grüger H., *Das mittelalterliche Kloster Kamenz. Zu den Ausgrabungen im Kreuzgang.* „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte", Jg. 47/48, 1989-1990, s. 249-260.

Grüger H., *Upadek opactwa cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 36-47.

Grygorcewicz B., *Działalność Marianny Orańskiej na terenie ziemi kamienickiej oraz Hrabstwa Kłodzkiego w świetle materiałów archiwalnych,* [w:] *Marianna Orańska a Ziemia Kłodzka,* Kłodzko 2010.

Halawa E., *Schinkels Entwürfe für das Schloß Kamenz in den Sammlungen des Nationalmuseums Breslau,* [w:] *Schinkel in Schlesien. Deutsch-polnisches Symposion in der Vertretung des Landes Niedersachsen beim Bund.* Bonn, 11.-15. April 1994, hrsg. Lothar Hys, Königswinter 1995, s. 73-80.

Halawa E., *Projektowe rysunki K.F. Schinkla do pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim w zbiorach Gabinetu Grafiki Muzeum Narodowego we Wrocławiu,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 70-73.

Hanisch F., *Schlesische Parkanlagen,* „Die Gartenkunst", Jg. 12, 1910, H. 7, s. 107-112.

Hettwer J., *Untersuchungen zu den Urkunden des Klosters Kamenz.* „Archiv für die schlesische Kirchengeschichte", Jg. 13: 1955, s. 17-25; Jg. 15: 1957, s. 86-97; Jg. 16: 1958, s. 137-157.

Heyer K. J., *Das barocke Chorgestühl in Schlesien. Eine Darstellung der Chorgestühle und eine Beitrag zur Geschichte von Kunst und Kunsthandwerk im Barock,* Frankfurt am Main 1977.

Heyne J., *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau.* Bd. 1-2, Breslau 1860-1868.

Jakimiak D., *Studium historyczno-stylistyczne założenia ogrodowo-parkowego w Kamieńcu Ząbkowickim,* mps PP PKZ Wrocław 1982, archiwum OT NID we Wrocławiu, sygn. PDNH 381.

Kalinkowski K., *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

Kalinowski K., *Architektura dobry baroku na Śląsku,* Warszawa 1977.

Kalinowski K., *Rzeźba barokowa na Śląsku,* Warszawa 1986.

Kaps J., *Kloster Kamenz in Schlesien,* „Heilige Heimat", 1949, s. 31-37.

Knauer P., *Aus der Geschichte der Zisterzienserkloster Kamenz,* „Unsere Heimat", Jg. 2: 1925, nr 2.

Knauer P., *Geschichte der ehemaligen Zisterzienserabtei Camenz,* [w:] *Am Born der Heimat. Ein Heimatbuch für jung und alt im Kreise Frankenstein,* red. Gabriel H., b.m., 1926, s. 129-137.

Knauer P., *Kloster Kamenz in Schlesien. Zeit- und Lebensbilder aus seiner Geschichte 1210-1810,* Liegnitz 1932.

Knauer P., *Untersuchungen zu Urkunden des Klosters Kamenz.* „Zeistschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens", Jg. 71: 1937, s. 361-367.

Knauer P., *Die Einführung der Zisterzienser zu Kamenz,* „Schlesische Geschichtsblätter", 1939, H. 2, s. 21-27.

Knie J. G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien,* Breslau 1845.

Kostowski J., *Figury Czternastu Wspomożycieli Thomasa Weissfeldta w kościele klasztornym w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 53-55.

Kowalska A., Skonieczna-Wiśniewska L., Wiśniewski Z., *Gmina Kamieniec Ząbkowicki w świetle źródeł archeologicznych,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 15-16.

Kozaczewska-Golasz H., Kozaczewski T., *Kościół pocysterski p.w. Najświętszej Marii Panny w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *Z badań architektury, urbanistyki i sztuki Śląska,* Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej nr 19, Seria: Studia i Materiały 9, Wrocław 1988, s. 235-276.

Kozieł A., *Haga w Kamieńcu Ząbkowickim, czyli słów kilka o cyklu holenderskich wedut z kamienieckiego pałacu,* [w:] *Marmur dziejowy. Studia z historii sztuki.* Red. E. Chojecka, T. Jakimowicz, W. Juszczak, W. Okoń, Poznań 2002 (PTPN Prace Komisji Historii Sztuki nr 32), s. 389-397.

Kozieł A., *Michael Willmann i jego malarska pracownia,* Wrocław 2013.

Kozłowski R., *Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jakuba Starszego,* Wrocław 2005.

Kubik A., *Ewangelicki kościół w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 98-100.

Kutzner M., *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200-1330.* Toruń 1969.

Lenczowski F., *Zarys działalności gospodarczej cystersów kamienickich na Śląsku w wiekach średnich.* „Kwartalnik Opolski", 9: 1963, nr 2, s. 25-37.

Lenczowski F., *Zarys dziejów klasztoru cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim na Śląsku w wiekach średnich.* „Nasza Przeszłość", tom 19: 1964, s. 61-103.

Lucae F., *Schlesiens Cureinse Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronik von Ober- und Nieder-Schlesien.* Frankfurt am Main 1689.

Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, II. Die Landkreise des Reg. Bezirks Breslau,* Breslau 1889.

Łoziński J.Z., Miłobędzki A., *Atlas zabytków architektury w Polsce.* Warszawa 1967.

Łuczyński R.M., *Zamki i pałace Dolnego Śląska. Przedgórze Sudeckie, Nizina Śląska – część wschodnia,* Wrocław 2001.

Łuczyński R.M., *Losy rezydencji dolnośląskich w latach 1945-1991*, Wrocław 2010.

Łukasik B., *Działalność projektowa architekta krajobrazu Petera Josepha Lennégo na ziemiach polskich w XIX wieku,* Poznań 2009.

Łużyniecka E., *Architektura kościoła klasztornego,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 31-35.

Łużyniecka E., *Architektura klasztorów cysterskich, filie lubiąskie i inne cenobia śląskie,* Wrocław 2002.

Marsch A., *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776) – autor krajobrazów Kamieńca,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 56-66.

Marsch A., Dziewiętnastowieczne widoki Kamieńca, [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 95-97.

M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien,* „Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, s. 177-184, il. 334-341.

Matuszczyk K., *Schloß Kamenz in Schlesien – Utopie, die verwirklicht wurde,* [w:] *Schinkel in Schlesien. Deutsch-polnisches Symposion in der Vertretung des Landes Niedersachsen beim Bund.* Bonn, 11.-15. April 1994, hrsg. Lothar Hys, Königswinter 1995, s. 57-72.

Matuszczyk K., *Ferdynand Martius – budowniczy pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 86-90.

Matuszczyk K., *Założenie ogrodowe przy pałacu w Kamieńcu,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 91-97.

Mazurski K.R., *Księżniczka Marianna – Kamieniec Ząbkowicki,* [w:] *900 Jahre Kamenz (Kamieniec Ząbkowicki). Spuren deutscher und polnischer Geschichte. 900 lat Kamieńca Ząbkowickiego (Kamenz). Ślady niemieckiej i polskiej historii.* red. J. Rzepa, A. Franke, W. Grzelak. Görlitz, Landesmuseum Schlesien, 1996, s. 67-69.

Metzger A., Jarco M., *Kamieniec Ząbkowicki, przewodnik,* Kielce 1998, wyd. 2 popr. i uzup.

Mutzek R., *Unsere alten Kulturstätten in Schlesien. Der Schloßpark von Camenz,* „Die Gartenwelt", Jg. 29, 1925, H. 38, s. 638-640, il.1-4.

Organisty A., *Z Norwegii na Śląsk. Problem genezy artystycznej Thomasa Weissfeldta (1671-1721),* [w:] *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową,* red. Jan Harasimowicz, Piotr Oszczanowski, Marcin Wisłocki, Wrocław 2006, T. I, s. 225-239.

Organisty A., *„Sen Jakuba" malowany i rzeźbiony. Uwagi na temat dekoracji ambony w kościele pocysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *Willmann i inni. Malarstwo, rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wieku,* red. Andrzej Kozieł, Beata Lejman, Wrocław 2002, s. 216-222.

Organiściak J., *Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim,* [w:] *Karkonosz, Z. 3, Materiały Krajoznawcze,* Wrocław 1987, s. 58-69.

Patzak B., *Beiträge zur Baugeschichte der Zisterzienserkloster Heinrichau und Kamenz in Schlesien,* „Zeistschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens", Jg. 52: 1918, s. 165-170.

Peter J., *Frankenstein, Camenz und Wartha in Schlesien nebst Reichenstein, Silberberg, Warthapass, Königsheiner Spitzberg und deren Umgebungen. Handbuch für Reisende und Einheimische,* Glatz 1885.

Pfotenhauer P., *Urkunden des Klosters Kamenz. Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 10,* Breslau 1881.

Pilch J., *Zabytki architektury Dolnego Śląska.* Wrocław 1978.

Pilch J., *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska.* Warszawa 2005.

Przyłęcki M., *Pałac i park w Kamieńcu Ząbkowickim – wybitny zespół architektoniczno-krajobrazowy,* „Dolny Śląsk", t. 3 (1996), s. 223-234.

Przyłęcki M., *Remonty i odbudowa zabytkowych pałaców na Dolnym Śląsku po transformacji ustrojowej w 1989 roku,* „Dolny Śląsk", t. 11 (2005), s. 107-116.

Remin N., Steinsträßer I., *„Klosterdämmerung" - vom Umbruch zum Aufbruch. 1810 - 2010. Zweihundert Jahre Säkularisation in Schlesien am Beispiel der Zisterzienser in drei Ausstellungen.* „Silesia nova", Bd. 7, H. 2 (2010). s. 38-45.

Romanow J., *Kamieniec Ząbkowicki, Plac Kościelny (archeologiczne badania sondażowo-rozpoznawcze w 1985 r.).* Wrocław 1985, mps, archiwum DWUOZ Delegatura w Wałbrzychu.

Romanow J., *Kamieniec Ząbkowicki. Plac Kościelny. Badania archeologiczne – II etap.* Wrocław 1986, mps, archiwum DWUOZ Delegatura w Wałbrzychu.

Romanow J., *Kamieniec Ząbkowicki. Plac Kościelny. Badania archeologiczne – III etap.* Wrocław 1987, mps, archiwum DWUOZ Delegatura w Wałbrzychu.

Rybka-Ceglecka I. et all, *Studium środowiska kulturowego gminy Kamienic Ząbkowicki,* mps ROSiOŚK Wrocław 2003, archiwum OT NID we Wrocławiu.

S., *Ein Gärtner-Veteran,* „Die Gartenkunst", Jg. 3, 1901, H. 5, s. 107-108. [Hermann Schlegel – ogrodnik zamkowy w Kamieńcu Ząbkowickim],

Sakwerda J., *Kamieniec Ząbkowicki. Zarys dziejów i zabytki,* Wrocław 1988.

Schreiber F., *Camenz in Schlesien und seine Umgebungen,* Breslau 1841.

Skobel P., *Die Säkularisation des Zisterzienserstiftes Camenz.* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 1,* Breslau 1920.

Skobel P., *Der Brand von Camenz und seine Folgen von…,* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 2,* Breslau 1920.

Skobel P., *Michael Willmann's Gemälde in der ehemal. Cisterzienser Stiftskirche zu Kamenz in Schlesien.* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 3,* 1920.

Skobel P., *Geschichte und Beschreibung der ehemaligen Cistercienserstiftskirche zu Camenz. Festschrift zum 200 jährigen Jubiläum der letzten Konsekration am 23. September 1722.* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 4,* Schweidnitz 1922.

Skobel P., *Eine wichtige Entscheidung über das Schicksal Preußens am 27. Februar 1741. II. Die Rettung des Königs Friedrich II. in der Abteikirche zu Camenz,* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 5,* Frankenstein 1925, s. 11-31.

Stephan B., *Camenz,* „Schlesische Monatshefte", Jg. 5, 1928, H. 8, s. 349-355.

Tintelnot H., *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens.* Kitzingen 1951.

Torbus T., *Das Schloss von Kamenz in Schlesien (Kamieniec Ząbkowicki). Ein vergessenes Spätwerk Karl Friedrich Schinkels.* [w:] *Burgenrenaissance im Historismus,* hrsg. Christine Müller, München 2007, s. 81-98, (*Forschungen zu Burgen und Schlössern;* 10).

Weber R., *Schlesische Schlösser,* Dresden-Breslau [1910], Band II, s. 6, tablice 17-21.

Werner E., Martin E., *Führer durch Kamenz und Umgebung,* Kamenz 1905.

Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien,* Bd. 4, Brieg 1785.

Zwiener B., *Eine wichtige Entscheidung über das Schicksal Preußens am 27. Februar 1741. I. Das Gefecht bei Baumgarten.* [w serii:] *Camenz in Vergangenheit und Gegenwart, Lfg. 5,* Frankenstein 1925, s. 1-10.

Wypisy z trudniej dostępnych źródeł dotyczących parku

[Anonimowa nota informująca o zatrudnieniu ogrodnika Bernkopfa dla założenia parku przy pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim]

- „Blumen-Zeitung", Jg. 12: 1839, Nr. 20 z 18.05.1839, s. 159.

(Aus Schlesien). Unser an schönen Gegenden, Natur- und Kunstgärten so reiches Schlesien, erhält jetzt durch die herrlichen Parkanlagen zu Camenz wieder eine neue Zierde. Sr. K. Hoheit der Prinz Albrecht von Preußen läßt jetzt nämlich neben einem herrlichen, von unseren genialen Schinkel erbauten Schlosse, zugleich auch noch einen großen, circa 800 Morgen enthaltenden Park anlegen, der hinsichtlich seines großartigen Plans und begünstigt durch seine mannichfaltigen Naturschönheit u. gewiß mit den ersten Gärten Deutschlands werteifern wird. Das Arrangement dieser Gartenanlagen etc. ist dem bisherigen Gartenispector des Gräfl. Gartens zu Ullersdorf, Hrn. Bernkopf übertragen und derselbe bereits auf Lebenszeit zum Hofgärtner zu Camenz ernannt worden. Da Hr. Bernkopf während seiner früheren mehrjährigen blumistischen Reisen in Deutschland etc. viel Schönes gesehen und bei seiner ohnehin schon wissenschaftlichen Bildung jene Reise in jeder Beziehung für sein Fach möglichst vortheilhaft zu benutzen, gewußt hat, so ist gewiß zu erwarten, daß derselbe in seiner jetzigen Stellung sich alle Mühe geben werden, den Anforderungen neuerer Zeit hinsichtlich der richtigen landschaftlichen Manier mit zweckmäßiger Benutzung dieses für dergleichen Gartenanlagen so günstigen Terrains etc. möglich zu entsprechen. An diese gewiß in jeder Hinsicht herrlichen Parkanlagen reihen sich hier in Schlesien noch folgende sehenswerthe schöne Gartenanlagen z. B. in der Gegend des Riesengebirges die ausgezeichnet schönen Parks und Gärten in Buchenwald [sic!] und des freundlichen Erdmannsdorfs der Frau Fürstin von Liegnitz, so wie auch die des Hrn. Grafen Hochberg zu Fürstenstein; desgleichen in Oberschlesien die des Prinzen von Würtemberg zu Carlsruhe, und des Hrn. Grafen Pennart zu Groß- Strelitz, so wie ferner noch in der Grafschaft Glatz die Gärten zu Ullersdorf, Kunzendorf, Grafenort.

(Ze Śląska). Nasz tak bogaty w piękne okolice, dzieła natury i ogrody Śląsk, otrzymuje obecnie dzięki wspaniałemu założeniu parkowemu w Kamieńcu Ząbkowickim nową ozdobę. Jego Wysokość Książę Albert Pruski kazał mianowicie, obok wspaniałego pałacu wybudowanego przez naszego genialnego Schinkla, założyć jednocześnie ogromny, liczący około 800 morgów park, który pod względem swojej imponującej powierzchni oraz podkreśleniu poprzez swoją różnorodność piękna natury, bez wątpienia będzie rywalizować pod względem wartości z najlepszymi ogrodami Niemiec. Aranżacja tego założenia ogrodowego została powierzona dotychczasowemu inspektorowi ds. ogrodnictwa ogrodów hrabiowskich w Ołdrzychowicach Kłodzkich (*Ullersdorf*), panu Bernkopf, który tym samym mianowany został dożywotnio Dworskim Ogrodnikiem w Kamieńcu Ząbkowickim. Ponieważ pan Bernkopf podczas swoich wcześniejszych wieloletnich kwiatowych podróży po Niemczech oglądał wiele pięknych miejsc oraz przy jego już i tak naukowemu wykształceniu wiedział jak ową podróż pod każ-

dym względem możliwie korzystnie dla swojego fachu spożytkować, z pewnością należy oczekiwać, że tak samo na swoim obecnym stanowisku zada sobie wiele trudu, aby sprostać wymaganiom nowych czasów pod względem właściwej maniery krajobrazowej ze stosownym wykorzystaniem terenów korzystnych dla tego rodzaju założeń ogrodowych. W szeregu z takimi z pewnością pod każdym względem wspaniałymi założeniami parkowymi ustawia się tu na Śląsku jeszcze inne godne uwagi piękne założenia ogrodowe, np. w otoczeniu Karkonoszy niezwykle piękne parki i ogrody Bukowca (*Buchenwald*) [sic!] i przytulnych Mysłakowic (*Erdmannsdorf*), własność Księżnej Legnicy, jak też te w Książu (*Fürstenstein*) Hrabiego Hochberga; tak samo na Górnym Śląsku ogrody Księcia von Würtemberg w miejscowości Pokój (*Carlsruhe*) i Hrabiego Pennarta w Strzelcach Opolskich (*Groß-Strelitz*), a także w Hrabstwie Kłodzkim (*Grafschaft Glatz*) ogrody w Ołdrzychowicach Kłodzkich (*Ullersdorf*), Trzebieszowicach (*Kunzendorf*), Gorzanowie (*Grafenort*).

Tłumaczenie na język polski Piotr Aftarczuk

[Hermann Schlegel – ogrodnik zamkowy w Kamieńcu Ząbkowickim obchodził w roku 1901 jubileusz 25 lat pracy zawodowej]

S., *Ein Gärtner-Veteran,* „Die Gartenkunst", Jg. 3, 1901, H. 5, s. 107-108, fot. s. 107.

Am 1. April d. J. beging der Königl. Prinzlichen Hofgärtner Herr Hermann Schlegel zu Camenz in Schlesien, wie bereits in der vorigen Nummer mitgeteilt wurde, die Feier seiner 25jährigen Amts- Thätigkeit. Schlegel wurde im Jahre 1837 als der Sohn eines deutschen Gärtners in Triest geboren, kam aber schon in frühester Jugend mit seinen Eltern nach der Grafschaft Glatz. Sein Vater, ein leidenschaftlicher Gärtner bestimmte auch den Sohn für diese Laufbahn und scheute keine Mittel, demselben eine gute Erziehung und bestmöglichste gärtnerische Ausbildung zu geben. Es mag für die damaligen Verhältnisse in Deutschland, wo Post und Telegraph noch im Kindheitsstadium befindlich, Eisenbahnen kaum dem Namen nach bekannt waren, eine Zeit, welche selbst der Geschichtsschreiber als diejenige des Biedermeiertums zu ironisieren pflegt, bezeichnend sein, dass der Vater unseres Jubilars seine Absichten am besten zu verwirklichen glaubte, wenn er die Ausbildung seines Sohnes dem Auslande anvertraute.

So kam denn Schlegel schon in jungen Jahren nach Frankreich und genoss den Unterricht eines Pariser Lyceums, um von da in der Gärtnerlehranstalt zu Gent seinem zukünftigen Berufe zugeführt zu werden.

Diese Anstalt war von Van Houtte begründer worden und die erste Zeit nur mit staatlicher Subvention bedacht. Sie wurde indessen später unter dem Namen École d'Horticulture de l'État á Gand als Staatsinstitut mit dem botanischen Garten verbunden, von welchem sie aber in neuerer Zeit wieder losgelöst worden ist, und erfreute sich eines guten Rufes. So waren viele Ausländer, Engländer, Italiener, Russen u.a. Schüler der Anstalt, um den vorzüglichen Unterricht zu geniessen, welcher von den Dozenten der Königl. Universität erteilt wurde. Namentlich beliebt waren die botanischen Exkursionen unter Professor Scheidweiler. Den Unterricht im Planzeichnen gab Effner aus München, derselbe welcher später als Gärtner König Ludwigs II. dessen schöpferische Ideen verwirklichte. Noch mag berichtet werden, dass die Hauptprüfung unter staatlicher Aufsicht nach ziemlich strengen Gesetzen abgehalten wurde, wohingegen es als Kuriosum gelten kann, dass den Zöglingen des Van Houtte'schen Instituts die Vermehrungshäuser ein verschlossenes Sanctuarium geblieben sind, was wohl auf die kostbaren mühsam beschafften Neuheiten zurückzuführen ist, welche keine vorzeitige Verbreitung finden sollten. Wie dies in Frankreich an den Schulen fast allgemein war, so trugen auch die Genter Gärtnerschüler eine Uniform nach französischem Schnitt.

Doch kehren wir nach dieser Abschweifung zu unserm Jubilar zurück, so erfahren wir, dass Schlegel im Botanischer Garten zu Zürich und Schlossgarten Klein-Glienicke bei Potsdam gearbeitet und später in Rauden, der Herzog v. Ratiborschen Besitzung, den ersten Anlauf genommen hat, die Gehilfenschaft gegen eine bleibende leitende Stellung einzutauschen. Doch war ihm noch ein weiter Weg hierzu beschieden, welcher ihn in den besten seiner Jahre ins Ausland, nach Österreich, Frankreich, dann nach Hamburg und da wieder nach Böhmen führte und ihn erst im Jahre 1876 in Schlesien festen Fuß fassen ließ, nachdem er noch in

seiner letzten Stellung bei dem bekannten Eisenbahnkönig Dr. Strousberg den Zusammenbruch der gigantenhaften Unternehmungen desselben mit erleiden musste. Bei Sr. Königl. Hoheit dem Prinzen Albrecht von Preussen zuerst als Obergärtner angestellt, hatte Schlegel unter anderem auch die dekorative Ausstattung der großartigen, von Schinkel geschaffenen und von Lenné gärtnerisch ausgestalteten Schlossterrassen zu erledigen und ist insbesondere der Entwurf für die Bepflanzung der zweiten Terrasse sein eigenstes Werk aus dieser Zeit. Als später Schlegel an Stelle des verstorbenen Hofgärtners Braun die gesamte Leitung übertragen wurde, eröffnete sich ihm ein Wirkungskreis der verschiedenartigsten Gebiete des Gartenbaus, unter dem als vornehmste Aufgabe auch die Ausführung aller Anordnungen seines hohen Herrn zu verstehen ist, welche die landschaftsbildnerische Ausgestaltung des herrlichen Landsitzes zum Gegenstande und Schloss Camenz zu einem der wundervollsten Orte des schönen Schlesierlandes gemacht haben. Die Umgestaltung der Flusswerder und des Pilzwaldes zu parkartigen Anlagen, ferner auch die Vollendung der Abteilung Nassaustein des umfangreichen Schlossparkes und neuerdings auch die Anpassung der wildparkartigen Umgebung an das auf dem höchsten Teile das Geländes, dem Hutberge, befindliche Mausoleum Ihrer Königl. Hoheit der Prinzessin Albrecht von Preussen sind Zeugen arbeitsfroher Tage, von denen wir unserem Jubilar, sofern sie zu den köstlichen gehören sollen, noch recht viele wünschen.

S.

Ogrodnik-weteran „Die Gartenkunst", Jg. 3, 1901, H. 5, s. 107-108, fot. s. 107.

1 kwietnia tego roku Królewsko-Książęcy Ogrodnik Dworski w Kamieńcu Ząbkowickim na Śląsku pan Hermann Schlegel rozpoczął, jak już informowano w poprzednim numerze, obchody 25-lecia pracy zawodowej. Schlegel urodził się w roku 1837 w Trieście jako syn niemieckiego ogrodnika, ale już we wczesnej młodości przybył wraz z rodzicami do Hrabstwa Kłodzkiego. Jego ojciec, zapalony ogrodnik zdecydował o wyborze takiej drogi życiowej także przez syna i nie szczędził środków, aby zapewnić mu dobre wychowanie i możliwie najlepsze wykształcenie ogrodnicze. Być może przy ówcześnie panujących stosunkach w Niemczech, gdzie poczta i telegraf znajdowały się jeszcze w fazie rozwoju, a kolej żelazna była prawie nieznana, czas który sam kronikarz zwykle określał ironicznie jako bidermajerowski, był tak naznaczony, że ojciec naszego jubilata zawierzył urzeczywistnienie swoich zamiarów, powierzając wykształcenie swojego syna zagranicy.

Tak więc Schlegel przybył już w młodości do Francji i pobierał nauki w Paryskim Liceum, a następnie uczył się przyszłego zawodu w Szkole Ogrodniczej w Genewie.

Szkoła ta została założona przez Van Houtte i w pierwszym okresie była utrzymywana wyłącznie z subwencji państwowej. Następnie pod nazwą Ecole d'Horticulture de l'Etat a Gand, jako instytut państwowy, została połączona z ogrodem botanicznym, od którego w nowszych czasach została jednak ponownie oddzielona, ciesząc się dobrą opinią. Jej uczniami było wielu obcokrajowców, Anglików, Włochów, Rosjan i in., którzy korzystali ze znakomitego nau-

czania, udzielanego przez docentów Królewskiego Uniwersytetu. Szczególnie cenione były wycieczki botaniczne pod kierunkiem prof. Scheidweilera. Zajęcia z rysunku projektowego prowadził Effner z Monachium, ten sam który później jako ogrodnik króla Ludwika II urzeczywistniał jego twórcze idee. Należy jeszcze wspomnieć, że główny egzamin pod nadzorem państwowym był prowadzony według dosyć surowych reguł, gdy tymczasem może uchodzić za kuriozum to, że dla studentów Instytutu Van Houtte arboreta pozostawały zamkniętym sanktuarium, co prawdopodobnie spowodowane było wprowadzanymi dużym kosztem i wysiłkiem innowacjami, które nie powinny być przedwcześnie rozpowszechniane. Podobnie jak powszechnie w szkołach we Francji, uczniowie Szkoły Ogrodniczej w Genewie nosili uniformy według francuskiego kroju

Powracając jednak po tej dygresji do naszego jubilata dowiadujemy się, że Schlegel pracował w ogrodzie botanicznym w Zürichu i w ogrodzie zamkowym Klein-Glienicke koło Poczdamu, a następnie zainaugurował nowy projekt w Rudach Wielkich (Rauden), raciborskiej posiadłości książęcej, co pomogło w objęciu stałego, kierowniczego stanowiska. Przeznaczona była mu jednak dalsza droga kariery, która w jego najlepszych latach zaprowadziła go za granicę, do Austrii, Francji, następnie do Hamburga i na teren Czech, i dopiero w 1876 pozwoliła trwale zapuścić korzenie na Śląsku, po tym gdy piastując jeszcze swoją ostatnią funkcję u znanego króla kolei żelaznej dra Strousberga, musiał współcierpieć z powodu załamania się tego gigantycznego przedsięwzięcia. U jego wysokości księcia Albrechta von Preussen zatrudniony początkowo jako główny ogrodnik, Schlegel otrzymał zadanie między innymi dekoracyjnego wyposażenia wspaniałych tarasów pałacowych, zaprojektowanych przez Schinkla i ukształtowanych ogrodowo przez Lennego, w szczególności projekt obsadzenia roślinnością drugiego tarasu, jest jego najbardziej osobistym dziełem tego czasu. Gdy później Schlegel objął po zmarłym ogrodniku dworskim Braunie ogólne kierownictwo, otworzył się przed nim zakres działań najróżniejszego rodzaju obszarów architektury ogrodowej, co należy rozumieć jako najbardziej ekskluzywne obowiązki, także w zakresie wykonywania wszelkich zarządzeń jego wysoko postawionego pana, przez co krajobrazowe ukształtowanie wspaniałej posiadłości dworskiej stało się przedmiotem uwielbienia a pałac Kamieniec uczyniło jednym z najcudowniejszych miejsc pięknej śląskiej krainy. Przekształcenie nadrzecznych terenów i Lasu Pileckiego w założenie typu parkowego, prócz tego ukończenie oddzielnego punktu widokowego Nassaustein w rozległym parku pałacowym, jak również włączenie okolicznego dzikiego parku przy znajdującym się w najwyższej części terenu, Górze Strażniczej (Hutberg), mauzoleum jej wysokości księżnej Albrechtowej von Preussen, są świadectwem wypełnionych radosną pracą dni, których naszemu jubilatowi, o ile zaliczałyby się do wspaniałych, życzymy jeszcze naprawdę wielu.

Tłumaczenie na język polski Piotr Aftarczuk

F. Hanisch, *Schlesische Parkanlagen,* „Die Gartenkunst", Jg. 12: 1920, H. 7, s. 167-

s. 167

Schloß Camenz, den Erben des Prinzen Albrecht von Preußen, Prinzregenten von Braunschweig gehörig, wurde im Anfang des vorigen Jahrhunderts von der Prinzessin Marianne der Niederlande nach Plänen Schinkels als ein umfangreicher imposanter Backsteinbau in gotischem Stil errichtet. Die Lage des Schlosses mit seinem freien Blick nach dem Bergland der Grafschaft Glatz ist glücklich gewählt, minder reizvoll ist die Bauausführung des Schlosses. Unser Interesse nehmen vor allem die dem Schlosses vorgelagerten mächtigen Terrassenanlagen in Anspruch, die nach den 60er Jahren des vorigen Jahrhunderts durchgeführt wurden. Reiche Wasserkünste, mit blühenden Pflanzen umsponnene Mauer- und Treppenanlagen, intime Ruhesitze mit passend aufgestellter Bildnerei, Blumenschmuck und Blütenfülle an rechter Stelle und in guter Pflege bilden die bewunderten Anziehungspunkte sowohl in Einzelwirkung wie Gesamtanlage der Schloßterrasen zu Camenz. Der übrige Park ist für den Fachmann ohne Bedeutung.

Pałac Kamieniec Ząbkowicki, dziedzictwo księcia Albrechta von Preussen, regenta Braunschweigu, został wzniesiony na początku ubiegłego stulecia na polecenie księżnej Marianny Niderlandzkiej według planów Schinkla, jako rozległa, imponująca budowla z cegły w stylu gotyckim. Położenie pałacu z jego swobodnym widokiem na góry Hrabstwa Kłodzkiego jest wybrane bardzo szczęśliwie, nie mniej urocza jest budowla pałacu. Nasze zainteresowanie przyciąga przede wszystkim położone przed pałacem ogromne założenie tarasowe zrealizowane z upływem lat 60-tych ubiegłego stulecia. Bogate fontanny, kwitnące rośliny oplatające mury i schody, intymne ławeczki dla odpoczynku z harmonijnie usytuowanymi rzeźbami, ornamentami roślinnymi, wypielęgnowanymi wybarwieniami, tworzą cudowne miejsca przyciągające zarówno w szczególe jak i całościowym założeniem tarasowym. Reszta parku jest dla fachowca bez znaczenia.

Tłumaczenie na język polski Piotr Aftarczuk

R. Mutzek, *Unsere alten Kulturstätten in Schlesien. Der Schloßpark von Camenz,* „Die Gartenwelt", Jg. 29, 1925, H. 38, s. 638-640, il.1-4.

s. 638

Auf dem Wege vom hochgelegenen Bahnhof Camenz nach dem Dorfe gleichen Namens, das eine halbe Stunde vom Bahnhof entfernt liegt, erblickt man links auf waldiger Anhöhe das dunkelrote Schloß, dessen Türme über die Wipfel der Laubbäume hinweg sehen. Der Besitzer dieses herrlichen Landsitzes ist Prinz Friedrich Heinrich von Preußen. Im Jahre 1811 kamen diese Liegenschaften mit 31 Ortschaften und Vorwerken durch Kauf in den Besitz der Prinzessin Wilhelmine von Oranien, geborenen Prinzessin von Preußen und späteren Königin der Niederlande. 1838 gingen die Güter in den Besitz der Prinzessin Marianne der Niederlande über, der Gemahlin des Prinzen Albrecht von Preußen. Mit dem Bau des Schlosses wurde im Jahre 1838 begonnen, bis zur Vollendung vergingen viele Jahre, da während einiger Jahre der Bau ganz ruhte. Der Erbauer war der berühmte Schinkel, der das Schloß nach dem Vorbilde eines Schlosses der Grafen Ripon, das an der englisch-schottischen Grenze gelegen ist, im angelsächsischen gotischen Stile baute. Vier große runde Ecktürme krönen den viereckigen Kolossalbau mit Spitzbogenfenstern. Der Bau ist aus roten Ziegeln aufgeführt, die an den Außenrändern glasiert sind. Am Fuße des Harthabergers, auf dem das Schloß errichtet ist, steht unter schattigen Bäumen die ehemaligen Abtei eines längst verschwundenen Cistercienser-Klosters.

Auf wohlgepflegten Wegen steigt man zum Schlosse hinauf und gelangt zunächts zu den Terrasen. Alte Baumbestände spenden kühlen Schatten, und auf der ersten Terrasse überrascht uns ein Bild von unvergleichlicher Schönheit: Zierlich aufgeführte Mauern, Treppen und Ruhebänke aus schlesischen Marmor, eine Riesenfontäne, die fast die ganze Terrasse einnimmt und deren Wasserbecken das Schloß und die Treppen und die Terrassen wiederspiegelt. Sieben Terrassen! Und jede Terrasse bietet neue Bilder: Ornamentale Blattgewächse, Blumenbeete mit Canna, Calceolarien, Heliotrop oder mit Fuchsien bepflanzt wechseln sich gegenseitig ab und werden durch wohlgepflegte Rasenteppiche miteinander verbunden. Auf jeder Terrasse ist das belebende Wasser vertreten, jedesmal in ein anderes Motiv gefaßt, bald fließt es aus der Mauer in halbrunde Becken, bald schleudern es Meeresgottheiten in die Luft, oder Riesenfrösche speien sich gegenseitig an. Lauben mit Ruhesitzen laden zum Verweilen ein. Sträucher aller Art und die Verschiedensten Laubbäume erzählen uns von dem guten Geschmack des damaligen Gartenkünstlers. Prachtvolle Stauden von Gunnera manicata mit ihren mächtigen Blättern machen einen monumentalen Eindruck auf den Beschauer.

s. 639

Wir steigen von einer Terrasse zur andern empor, gelangen schließlich auf den weiten Platz vor dem Schlosse und stehen vor dem gewaltigen Bau, dessen innerer Hofraum durch einen breiten Verbindungsweg in zwei Teile zerlegt wird. Zu beiden Seiten des Schlosses befinden sich tief in den Felsen gehauene Brunnen, die gutes Trinkwasser liefern. Vor dem Schlosse breitet sich ein Parterre in regelmäßigem Stil, umgeben von einem Laugengang, aus. Die Mitte nimmt ein Riesenwasserbecken ein, davor Teppichbeete und Blumenrabatten; auf den wei-

ten Rasenplätzen stehen pyramidenartige Blumenständer mit blühenden Blumen überschüttet, Vasen sind in langer Reihe parallel zur Schloßfassade aufgebaut. An dieser Stelle hat einst Friedrich der Große gestanden und ausgerufen: „Wir haben hier die schönste Aussicht in Schlesien; es ist die reizendste Gegend von der Welt!“. Und in der Tat! Vor unseren Augen breitet sich ein weites herrliches Panorama aus: In der Ferne sehen wir das Wartha- Reichensteiner- und das Eulengebirge; ein mächtiges Wahrzeichen ist der alles überragende Jauerberg mit seinem sargähnlichen, flachgewölbten Rücken. Davor in dem breiten fruchtbaren Neißetal liegen schmucke Städte und Dörfer im Sonnenlicht. Es rauschen und plätschern die Fontänen, in deren Wasserstrahlen sich das Licht der untergehenden Sonne bricht.

Auf der Nordseite des Schlosses finden wir wiederum Fontänen und Terrassen, Hecken und Koniferen, rund angelegte Ruheplätze mit hochstämmigen Rosen schön geschmückt. Marmortreppen führen hinunter zum künstlichen Teich. Zwei Laubengänge aus Buchen geleiten seitlich in die Höhe und begrenzen einen Platz, auf welchem ein Erinnerungszeichen an den Krieg von 1870/71 steht. Auf dem höchsten Punkte des Harthaberges, dem sogenannten Hutberg, stehen die großen Wasserreservoire, in die das Wasser aus dem Pausebach mittels Maschinen hochgehoben wird, um dann durch all die Fontänen wieder zu Tal zu gehen. Hier oben beginnt der große Park im englischen Stil, das Unterholz bilden viele Azalea mollis und Rhododendron, in mächtigen Gruppen oder vereinzelt gepflanzt. Auch hier im Park beleben große Wasserflächen das Bild; in diesen Teichen werden auch Karpfen gezogen. Weite Durchblicke bis in die tieferliegenden Täler überraschen das Auge.

s. 640.

Wir verlassen den etwa 400 pr. Morgen umfassenden Park, um die große Anzuchtsgärtnerei des Schlosses zu besuchen, wo der ganze Bedarf an Blumen, Früchten und Gemüse herangezogen wird. In den Häuser ist der Wein vorzüglich gediehen, das 164 Meter lange Pfirsichhaus birgt viele tausend Früchte. Außerdem werden noch Ananas für den eigenen Bedarf gezogen, obwohl sie im allgemeinen sehr viel teurer als die importierten Früchte sind; sie übertreffen diese an Wohlgeschmack jedoch bei weitem. In einem Hause wird Melonenkultur betrieben; unter dem reichen Ansatz sind Netze gespannt, damit die schweren Früchte nicht von den Ranke abreißen. Blumenkohl ist das ganze Jahr hindurch vorhanden. Staudenrabatten und viele Rosenbeete liefern den Tafelschmuck. Von den vielen für das Freiland benötigten Blumen seien nur die 20 000 Stiefmütterchen genannt, die jedes Jahr herangezogen werden müssen. Sämtliche nach Norden gelegenen Mauern in der ausgedehnten Anzuchtsgärtnerei sind mit Schattemorellen bepflanzt. In diesem Betriebe, der unter der vorzüglichen Oberleitung von Herrn Hofgärtner Ginzel steht, herrscht ständig geschäftiges Leben, gilt es doch, von allen Kulturen stets zur rechten Zeit fertige Ware zu liefern. – Im Gegensatz zu anderen Fürsten läßt Prinz Friedrich Heinrich von Preußen jeden Fremden an den Schönheiten von Camenz Anteil nehmen, da, wie er selbst gelegentlich einmal äußeret, Naturschönheiten für Jedermann da sind.

s. 638

Z drogi od wysoko położonego dworca kolejowego Kamieniec Ząbkowicki do wsi o tej samej nazwie, w odległości pół godziny od dworca, spostrzega się po lewej na zalesionym wzniesieniu ciemnoczerwony pałac, którego wieże patrzą w dal ponad wierzchołkami drzew. Właścicielem tej wspaniałej posiadłości jest książę Friedrich Heinrich von Preussen. W roku 1811 nieruchomości te wraz z 31 miejscowościami i folwarkami drogą kupna przeszły na własność księżnej Wilhelminy Orańskiej (von Oranien), z urodzenia księżnej von Preussen i późniejszej królowej Niderlandów. W 1838 dobra te przeszły na własność księżnej Marianny Niderlandzkiej, małżonki księcia Albrechta von Preussen. Od rozpoczęcia budowy pałacu w roku 1838 do jej ukończenia upłynęło wiele lat, ponieważ w ciągu kilku lat budowa całkiem ustała. Budowniczym był sławny Schinkel, który zbudował pałac na wzór położonego na granicy Szkocji i Anglii zamku Ripon, w stylu gotyku anglosaskiego. Cztery duże okrągłe narożne wieże wieńczą czworokątną potężną budowlę z oknami zakończonymi ostrołukami. Budynek wykonano z czerwonej cegły polerowanej po zewnętrznej stronie. U stóp wzgórza, na którym wzniesiono pałac, stoi pod cienistymi drzewami dawne opactwo nieistniejącego od lat klasztoru cystersów.

Dobrze utrzymaną drogą wspina się do pałacu i dociera najpierw do tarasów. Stary drzewostan zapewnia chłodny cień, a na pierwszym tarasie zaskakuje obraz niezrównanego piękna: zgrabnie wykonane mury, schody i ławeczki ze śląskiego marmuru, olbrzymia fontanna zajmująca prawie cały taras, w której wodach odbija się pałac, schody i tarasy. Siedem tarasów! A każdy taras oferuje nowe obrazy: ornamentalna roślinność oraz kwietniki obsadzone naprzemiennie paciorecznikiem (*Canna*), pantofelnikiem (*Canceolaria*), heliotropem lub fuksjami posadowione wśród trawiastych dywanów. Na każdym z tarasów obecna jest ożywcza woda, za każdym razem ujęta w inny motyw, a to wypływa z muru do półokrągłej misy, to znów jest wyrzucana przez morskie bóstwa w powietrze albo plują nią w siebie ogromne żaby. Altanki z ławeczkami zapraszają do krótkiego odpoczynku. Wszelkiego rodzaju krzewy i najróżniejsze drzewa liściaste opowiadają nam o znakomitym guście ówczesnych sztukmistrzów ogrodowych. Wspaniałe okazy gunery olbrzymiej (*Gunnera manicata*)[29] z ogromnymi liśćmi robią kolosalne wrażenie na oglądających.

s. 639

Wspinamy się w górę z jednego tarasu na kolejny docierając w końcu na szeroki plac przed pałacem i stoimy przed potężną budowlą, której wewnętrzny podwórzec jest rozdzielony szeroką drogą na dwie części. Po obu stronach pałacu znajdują się wykute głęboko w skałach studnie dostarczające dobrą pitną wodę. Przed pałacem rozpościera się parter w regularnym kształcie, otoczony pergolą. Środek zajmuje ogromny basen, przed nim dywany kwietnych rabatek; na szerokich trawnikach ustawiono stojaki o kształcie piramid pełne kwitnących kwiatów, wazony zostały posadowione w długim rzędzie równolegle do fasady pałacu. Stojąc niegdyś w tym miejscu Fryderyk Wielki powiedział: „Mamy tu najpiękniejszy widok na Śląsku; jest to najbardziej urokliwa okolica świata!”. I rzeczywiście! Przed naszymi oczami roz-

[29] Gunera olbrzymia (gunera brazylijska) inaczej mamuci liść – objaśnienie G. Grajewski.

pościera się rozległa wspaniała panorama: w oddali widzimy Góry Bardzkie, Złote i Sowie; niezwykłym symbolem jest wyniosły ponad wszystko Jawornik Wielki ze swoim płaskim stokiem podobnym do trumny. Przed nim w szerokiej żyznej i słonecznej Dolinie Nysy leżą piękne miasta i wioski. Szumią i pluszczą fontanny, a w ich wodach załamuje się światło zachodzącego słońca.

Po północnej stronie pałacu także znajdujemy fontanny i tarasy, żywopłoty, drzewa iglaste, okrągłe miejsca do odpoczynku piękne ozdobione wysokołodygowymi różami. Marmurowe schody sprowadzają w dół do sztucznego stawu. Dwie pergole z buczynami okalają po bokach plac, na którym znajduje się pomnik wojny 1870/71. W najwyższym punkcie Góry Zamkowej, na tak zwanej Górze Strażniczej[30], znajdują się duże rezerwuary na wodę, do których woda jest pompowana za pomocą maszyn ze stawu w zakolu rzeki, by następnie spłynąć przez wszystkie fontanny z powrotem w dolinę. Tu na górze zaczyna się duży park w stylu angielskim, poszycie lasu tworzą liczne azalie (*azalea mollis*) i rododendrony, posadzone w dużych grupach lub odosobnione. Także tu obraz parku ożywiają duże oczka wodne; w stawach tych hodowane są również karpie. Dalekie widoki na położone nisko doliny są niespodzianką dla oczu.

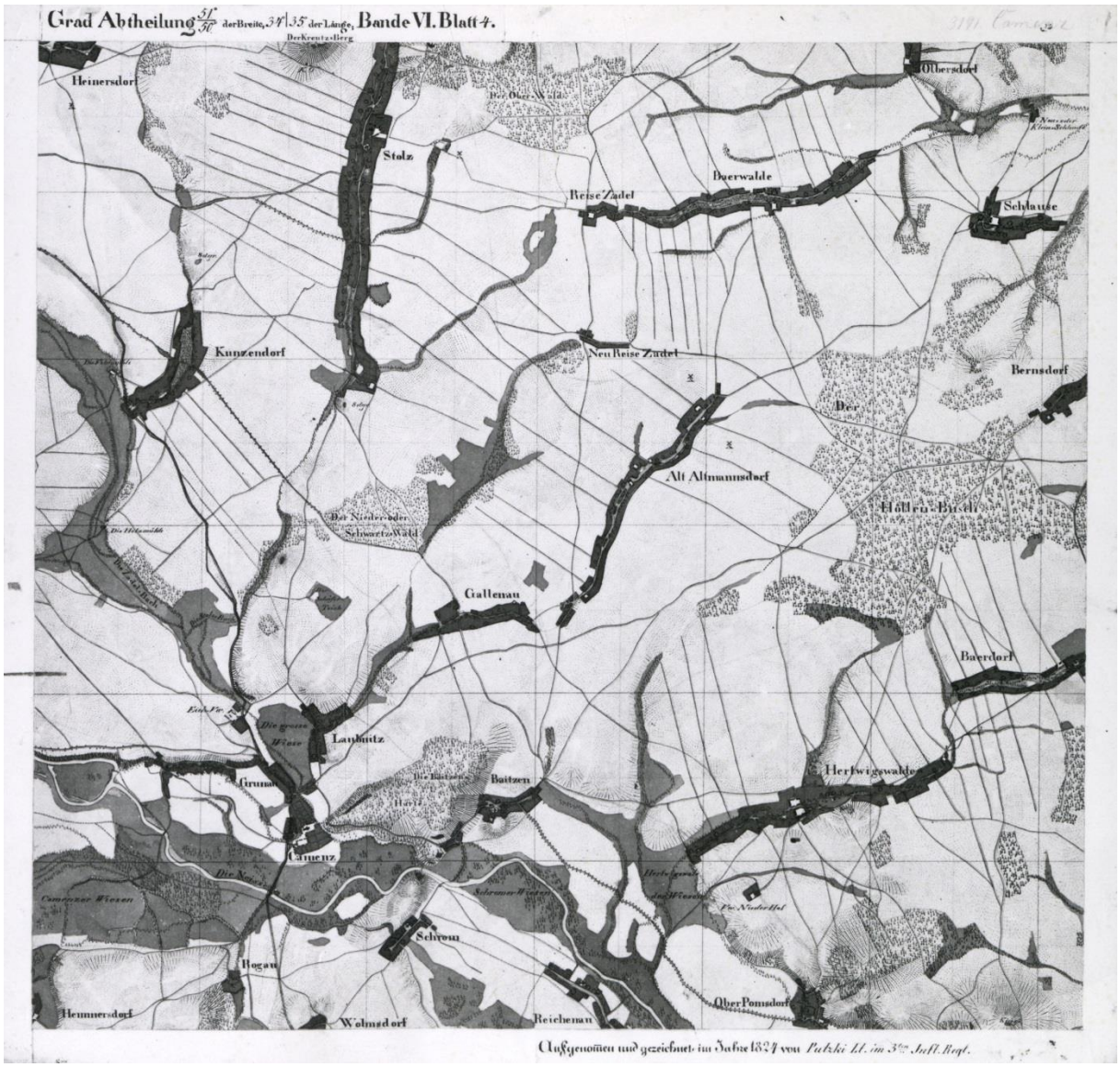
s. 640

Opuszczamy ten obejmujący prawie 400 morgów park, aby odwiedzić wielki ogród hodowlany pałacu, który zaspokaja całe zapotrzebowanie na kwiaty, owoce i warzywa. W szklarniach znakomicie rozwija się winorośl, brzoskwiniowy dom długości 164 metrów zapewnia tysiące owoców. Poza tym uprawia się ananasy na własne potrzeby, i chociaż na ogół są one o wiele droższe niż owoce z importu; jednak dalece przewyższają je smakiem. W jednej ze szklarni uprawia się melony; pod pokaźną uprawą rozpięte są siatki, żeby ciężkie owoce nie odrywały się z łodyg. Kalafior jest dostępny przez cały rok. Zagony zielonek i liczne różane grządki dostarczają ozdób. Spośród wielu kwiatów przeznaczonych dla upraw pod gołym niebem wymienić można by tylko 20 000 macoszek [bratków], które każdego roku muszą być wyhodowane. Wszystkie mury położone po północnej stronie długiego ogrodu hodowlanego są obsadzone wiśnią łutówką. W tym przedsiębiorstwie pod znakomitym kierownictwem ogrodnika dworskiego pana Ginzela, stale tętniącym życiem, obowiązuje przecież zasada, aby z wszystkich kultur zawsze w odpowiednim czasie dostarczać gotowe produkty. – W przeciwieństwie do innych książąt, książę Friedrich Heinrich von Preussen pozwala każdemu obcemu na podziwianie piękna Kamieńca Ząbkowickiego, ponieważ jak się sam przy pewnej okazji wyraził, piękno natury jest stworzone dla każdego człowieka.

Tłumaczenie na język polski Piotr Aftarczuk

[30] W tym miejscu autor tekstu błędnie przypisał szczytowi Góry Zamkowej nazwę drugiego wzniesienia, położonego na terenie dawnego zwierzyńca.

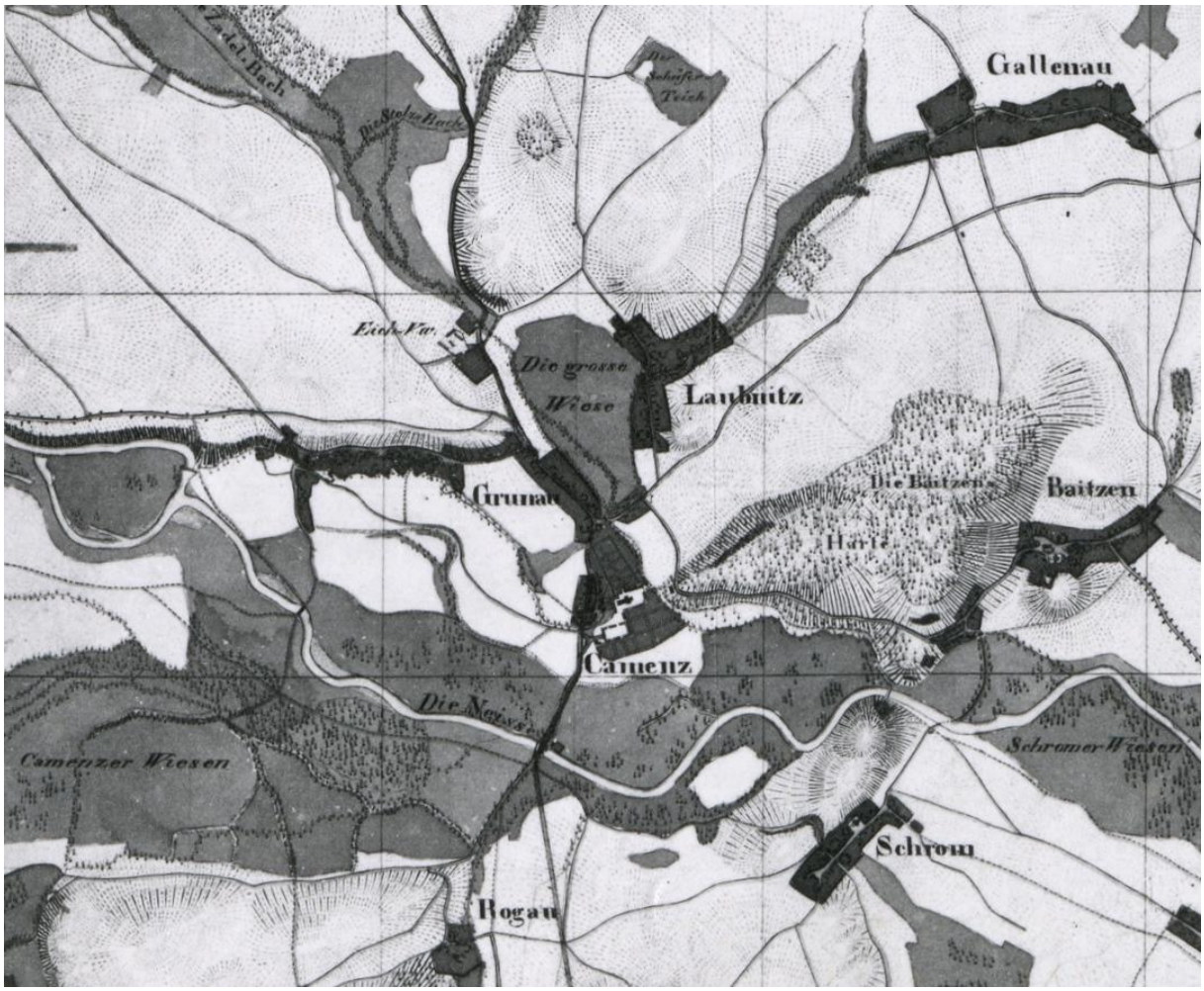
Kartografia

1. Mapa topograficzna w skali ok. 1:25 000, *Urmesstischblatt*, sekcja Band VI, Blatt 4, pomiar 1824. *Staatsbibliothek zu Berlin – Preußicher Kulturbesitz*.

Oryginał mapy rękopiśmienny, wielobarwny. Wykorzystana czarno-biała fotokopia ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

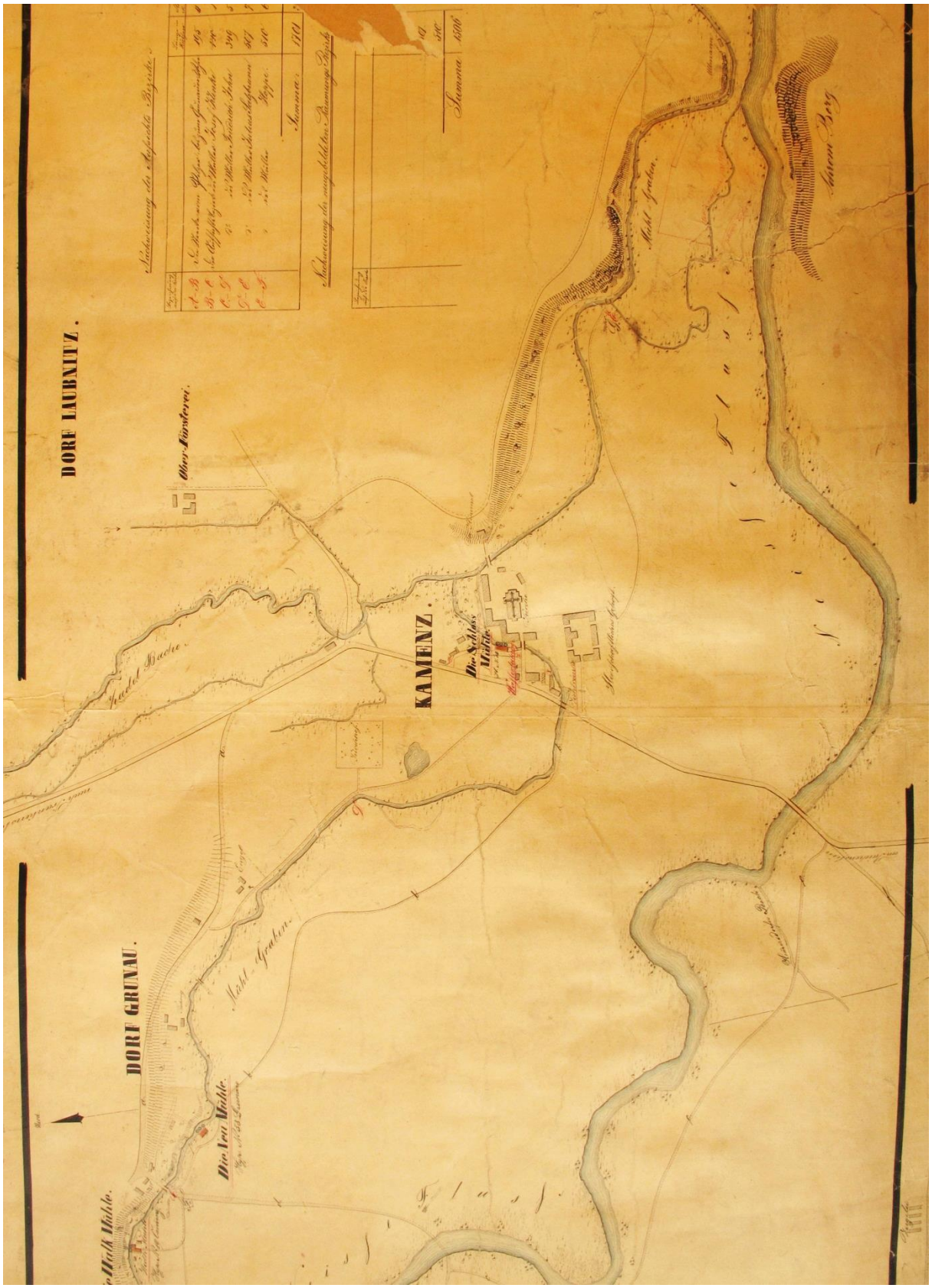
Czytelne drogi, rzeki, pola uprawne, zasięg lasów i łąk. Toponomia (nazwy miejscowości, folwarków, rzek, lasów, gór).

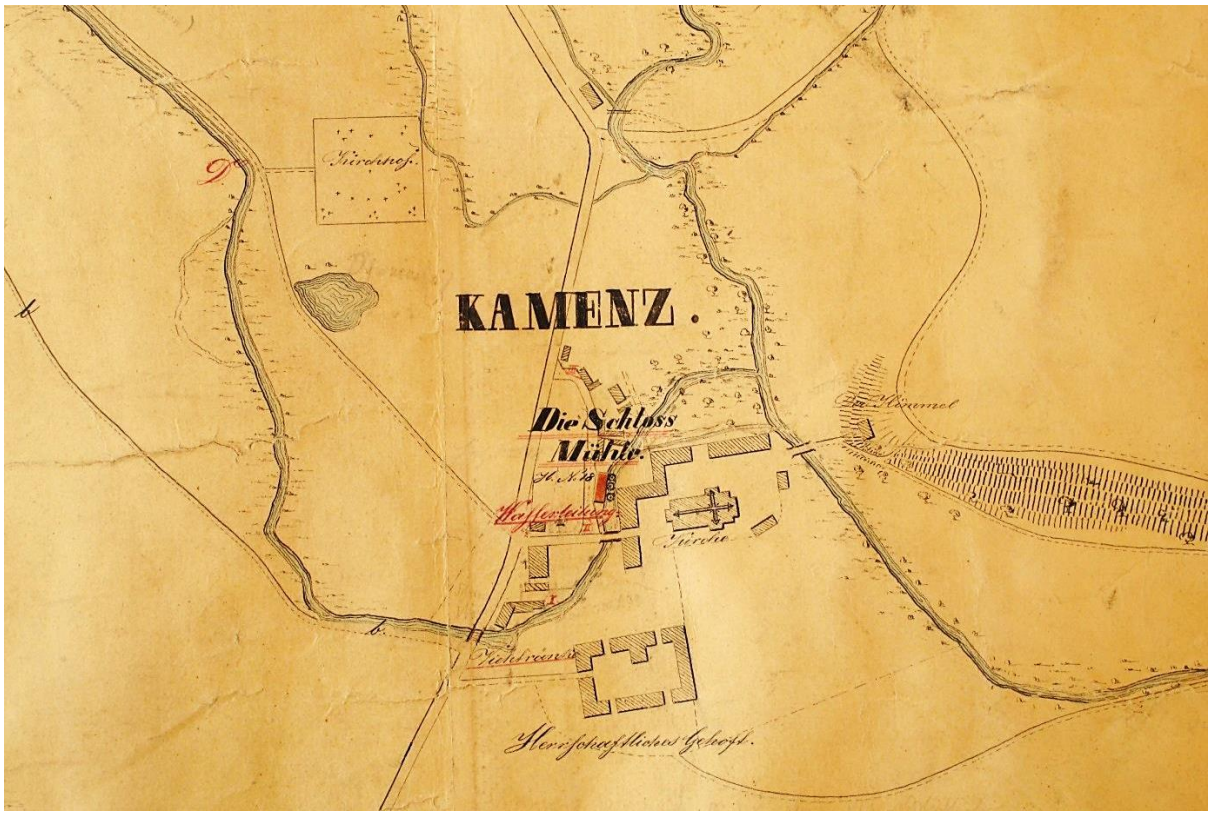
2. Mapa topograficzna, 1824 – fragment obejmujący Kamieniec Ząbkowicki i sąsiadujące miejscowości.

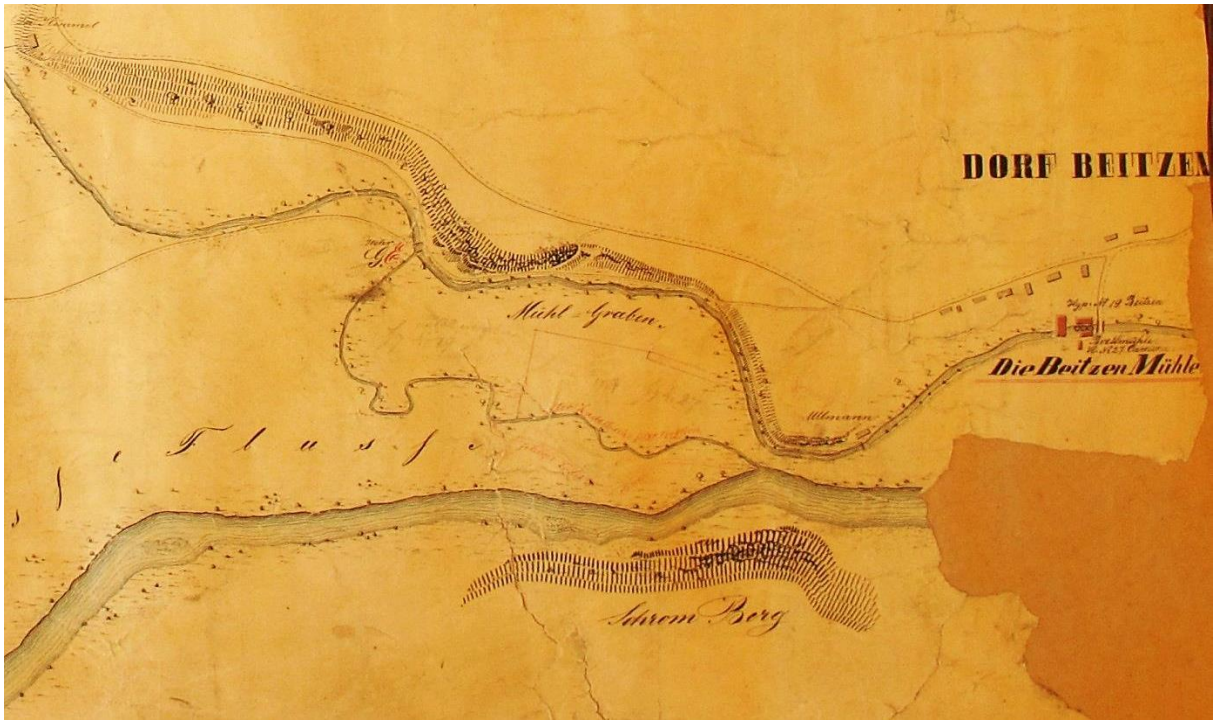
3. Mapa topograficzna, 1824 – bezskalowy wycinek obejmujący Kamieniec Ząbkowicki. Widoczny zasięg zabudowy, granice i układ dróg w obu ogrodach dawnego klasztoru. Pomiędzy Kamieńcem (*Camenz*) – Istebką (*Grunau*) Łopienicą (*Laubnitz*) a Folwarkiem Dębowym (*Eich Vw.*) zaznaczony teren wielkiej łąki (*Die grosse Wiese*). Czytelny zasięg lasów na Górze Zamkowej (*Die Baitzen Harte*).

4. Mapa w skali ok. 1:5 000, *Situations-Plan von dem Grunauer Muehlgraben, der Zadelbache, der Neisse, nebst den daranliegenden Wehren u. Muehlenbauwerken auf dem Koenigl. Prinzlichen Gute Kamenz Kreis Frankenstein.* Ok. 1830. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Komisja Generalna, sygn. Ząbkowice 26. Część środkowa mapy – zabudowa Kamieńca, nadleśnictwo (*Ober Försterei*), zabudowa Istebki (*Dorf Grunau*), gdzie nowy młyn (*Die Neu Mühle*) oraz młyn folusznicz (*Die Walk Mühle*).

5. Mapa w skali ok. 1:5 000, *Situations-Plan von dem Grunauer Muehlgraben…*, ok. 1830. Fragment z zabudową dawnego opactwa. Oznaczony kościół, zabudowania gospodarcze folwarku (*Herrschaftliches Gehöft*), trójkołowy młyn zamkowy (*Die Schloss Mühle*), wodopój dla bydła na młynówce (*Viehtränke*), nowy cmentarz parafialny oraz gospoda Niebo (*Der Himmel*) na stoku Góry Zamkowej.

6. Mapa w skali ok. 1:5 000, *Situations-Plan von dem Grunauer Muehlgraben…*, ok. 1830. Fragment z przebiegiem nurtu młynówki potoku Budzówka (*Mühl Graben*) oraz ujścia potoku do Nysy Kłodzkiej. Na potoku oznaczone literą *G* spiętrzenie i jaz, a dalej trójkołowy młyn w Byczeniu (*Die Beitzen Mühle*). Powyżej potoku przebieg drogi z Łopienicy (*Laubnitz*) do Byczenia (*Beitzen*). Na dole nazwa wzgórza (*Schrom* Berg) na prawym brzegu Nysy Kłodzkiej.

7. Mapa w skali ok. 1:25 000, *General-Karte von den in der Herrschaft Camenz gelegenen herrschaftlichen Försten, Aeckern, Wiesen und Hutungen. Nach den vorhandenen Special Karten zusammengestellt und angefertigt von L. Meyer. 1844.* Fragment obejmujący Kamieniec Ząbkowicki i okoliczne wsie. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 13724-IV.C.

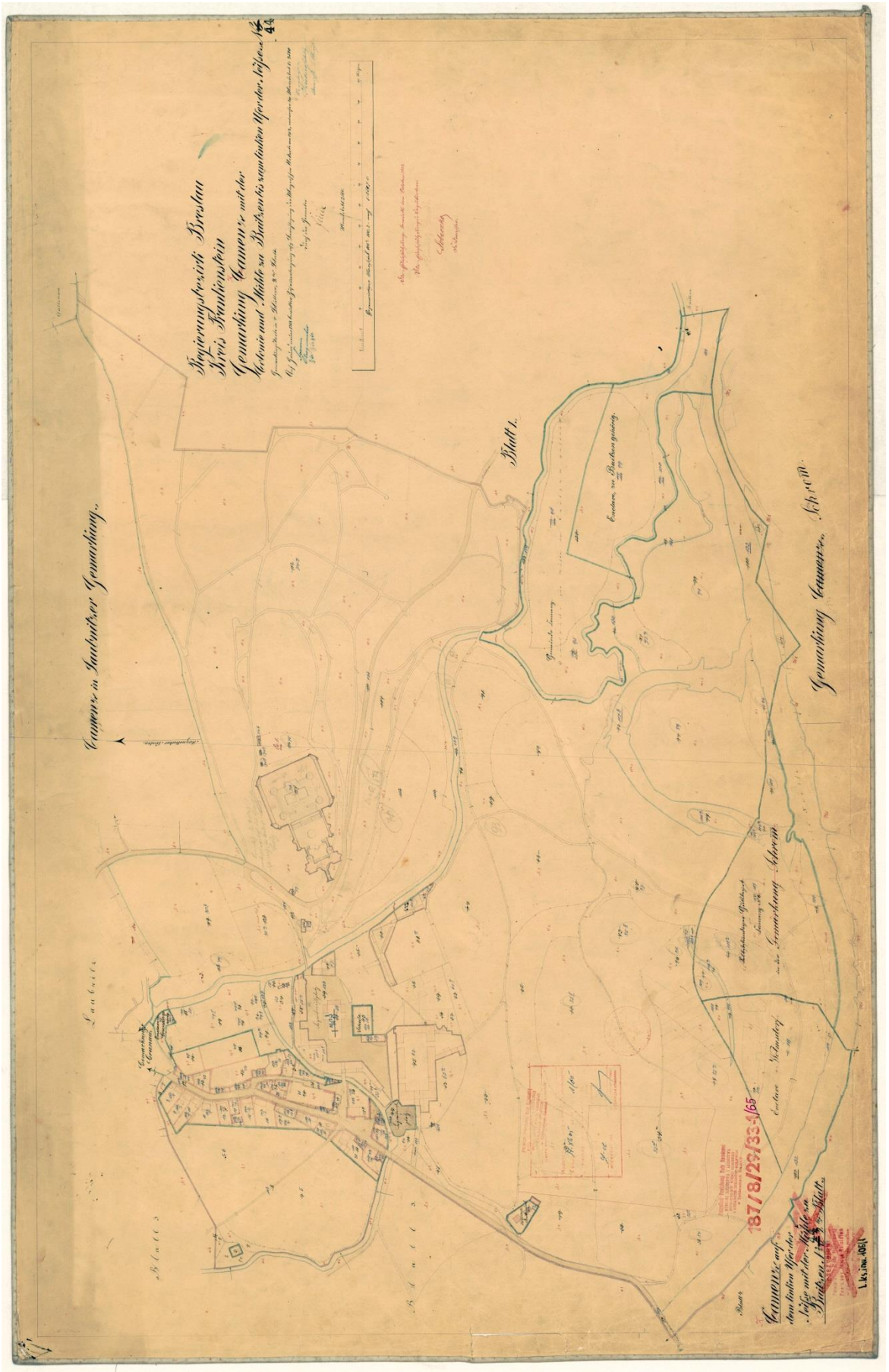
8. Mapa w skali ok. 1:25 000, *General-Karte von den in der Herrschaft Camenz gelegenen herrschaftlichen Försten, Aeckern, Wiesen und Hutungen. Nach den vorhandenen Special Karten zusammengestellt und angefertigt von L. Meyer. 1844.* Fragment obejmujący Kamieniec Ząbkowicki. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 13724-IV.C. Nazwy miejscowości, nazwy lokalne. Pola i łąki na pd. od folwarku i ogrodu oznaczone jako *Hinter den Mauern = za murami*. Błonia na lewym brzegu Budzówki opisane jako *Lange Gewende*. Teren przed maszynownią opisany jako *Siehts = widok*. Zwierzyniec w parku oznaczony jako *Wild Garten = dziki ogród*.

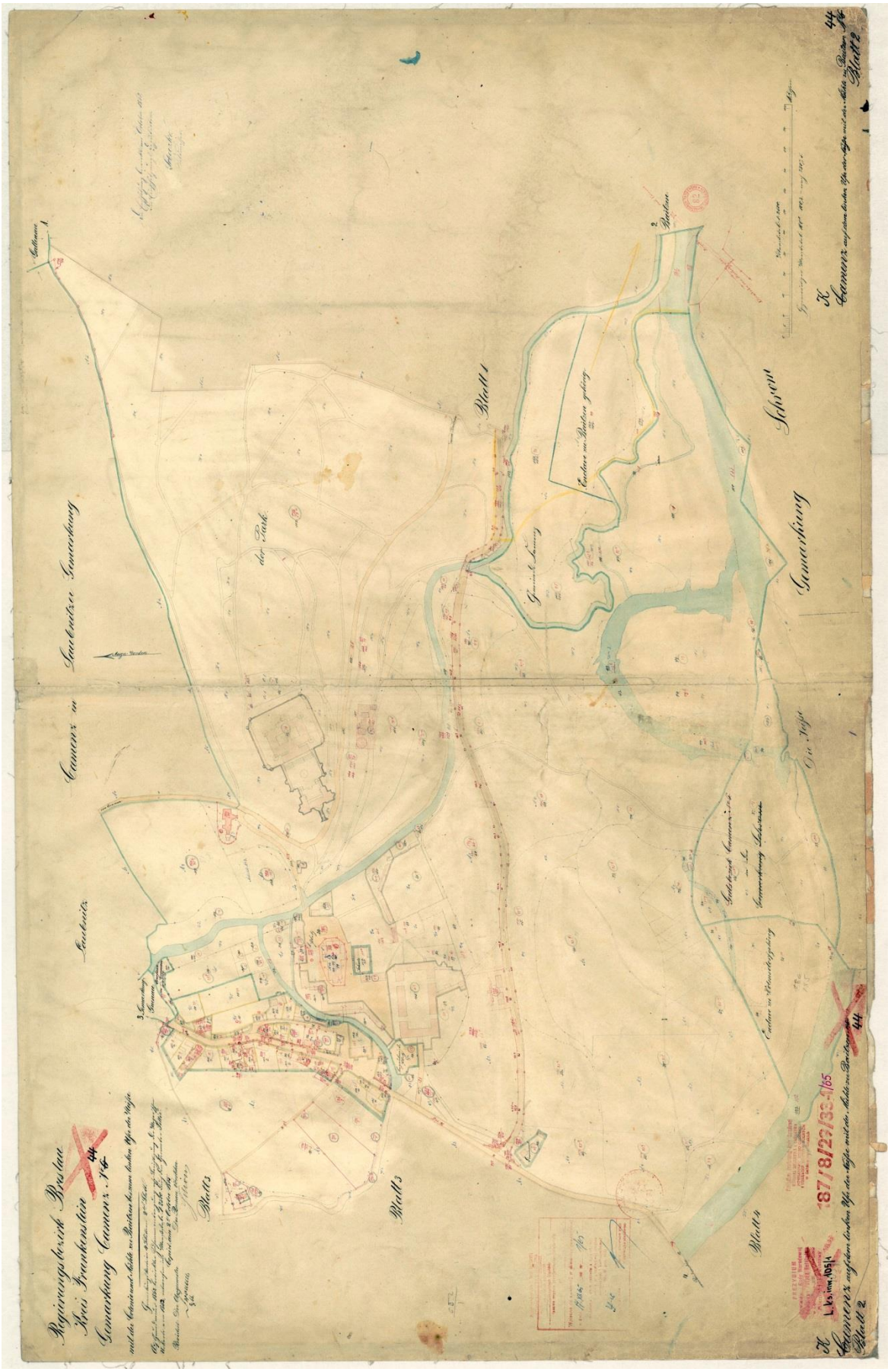
9. Mapa w skali 1:2 500, *Regierungsbezirk Breslau. Kreis Frankenstein. Gemarkung Camenz mit der Colonie und Mühle zu Baitzen bis zum linken Ufer der Neisse.* Bl. 1. Mapa wykonana z obmiaru budynków w 1862, z wykorzystaniem pomiarów polowych z 1852. Oryginał wykonał Mayer, kopię wykonał Fillie. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/1.

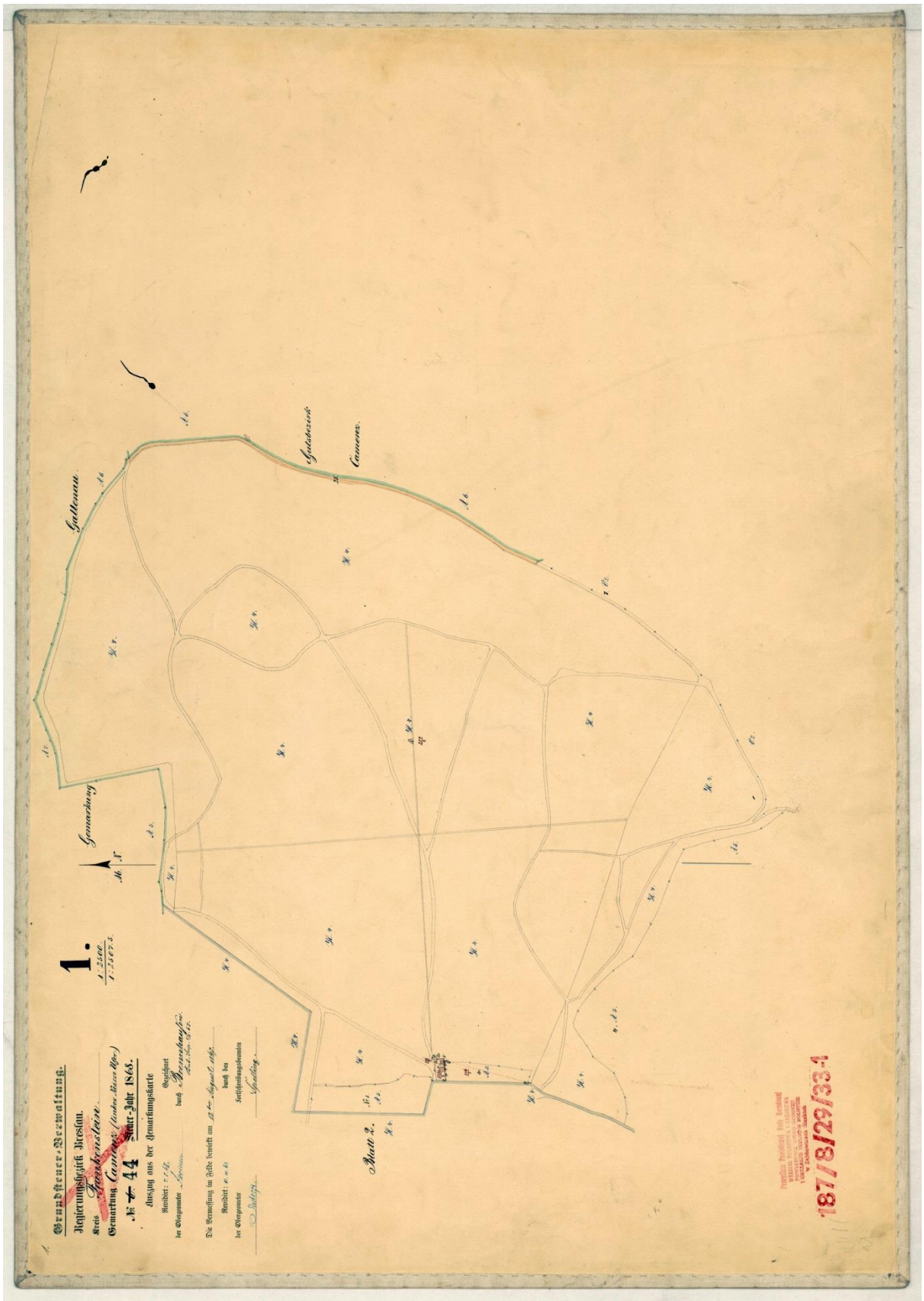
10. Mapa w skali 1:2 500, *Regierungsbezirk Breslau. Kreis Frankenstein. Gemarkung Camenz mit der Colonie und Mühle zu Baitzen bis zum linken Ufer der Neisse.* Bl. 1. Mapa wykonana z obmiaru budynków w 1862, z wykorzystaniem pomiarów polowych z 1852. Unacześniania. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/2.

11. Mapa w skali 1:2 500, *Regierungsbezirk Breslau. Kreis Frankenstein. Gemarkung Camenz mit der Colonie und Mühle zu Baitzen bis zum linken Ufer der Neisse.* Bl. 2. Mapa wykonana z obmiaru budynków w 1862, z wykorzystaniem pomiarów polowych z 1852. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/3.

12. Mapa w skali 1:2 500, *Regierungsbezirk Breslau. Kreis Frankenstein. Gemarkung Camenz mit der Colonie und Mühle zu Baitzen bis zum linken Ufer der Neisse.* Bl. 2. Mapa wykonana z obmiaru budynków w 1862, z wykorzystaniem pomiarów polowych z 1852. Unacześniana. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/4.

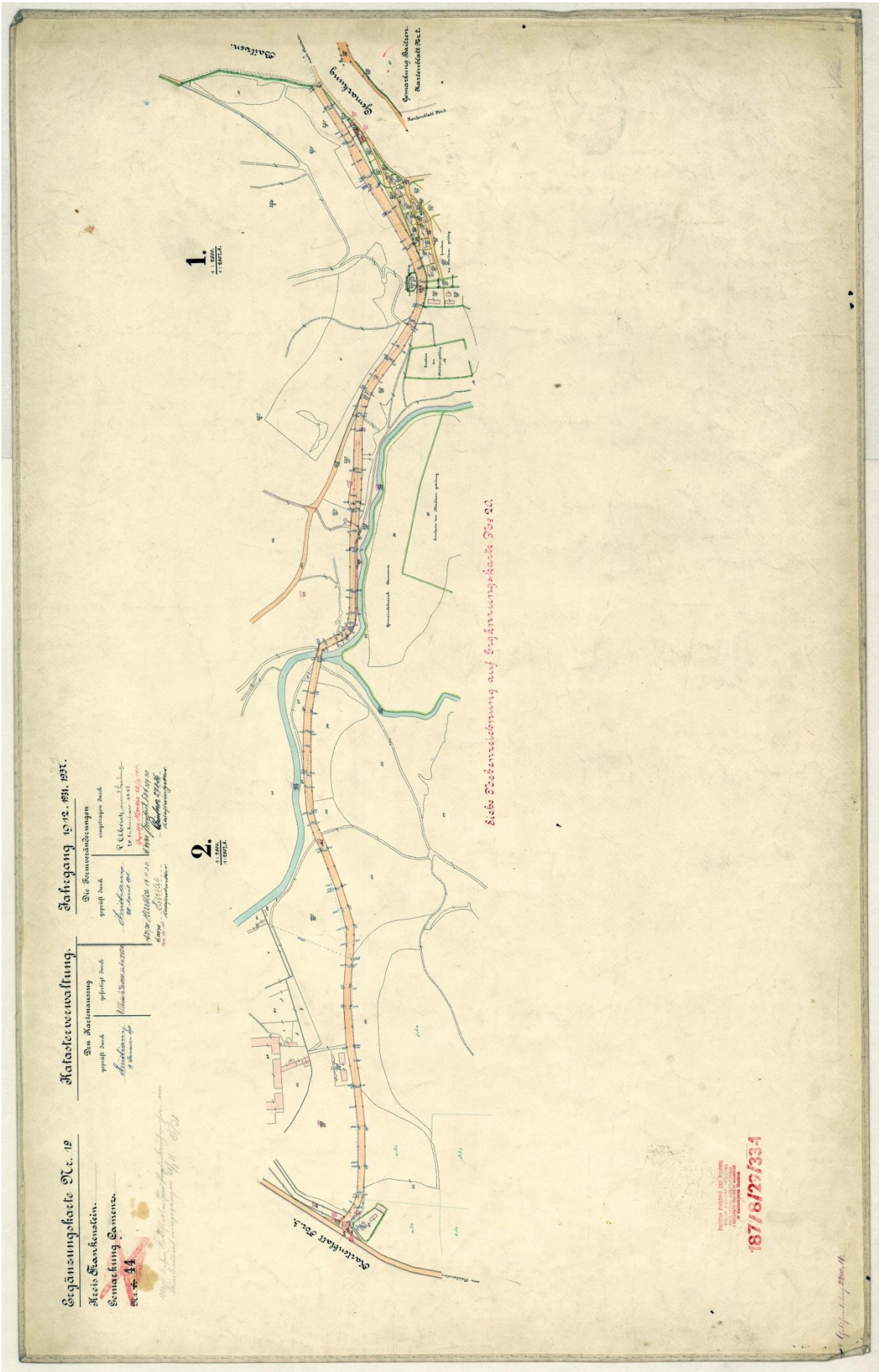
13. Mapa w skali 1:2 500, *Grundsteuervewaltung. Regierungsbezirk Breslau. Kreis Frankenstein. Gemarkung Camenz (linkes Neisse Ufer).* Bl. 1. Mapa wykonana w 1867. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/9.

14. Mapa w skali 1:10 000. *Karte des Gutsbezirks Camenz im Kreise Frankenstein. Maßsstab 1:10 000. Blat 1. Gezeichnet zum Umdruck in 3 Kartenblättern im Jahre 1902 durch Brandt.* Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IX 58. Bezskalowy wycinek mapy obejmujący obręb dworski Kamieniec Ząbkowicki. Mapa wielobarwna kreślona ręcznie na papierze, rysunek zabezpieczony fiksaturą.

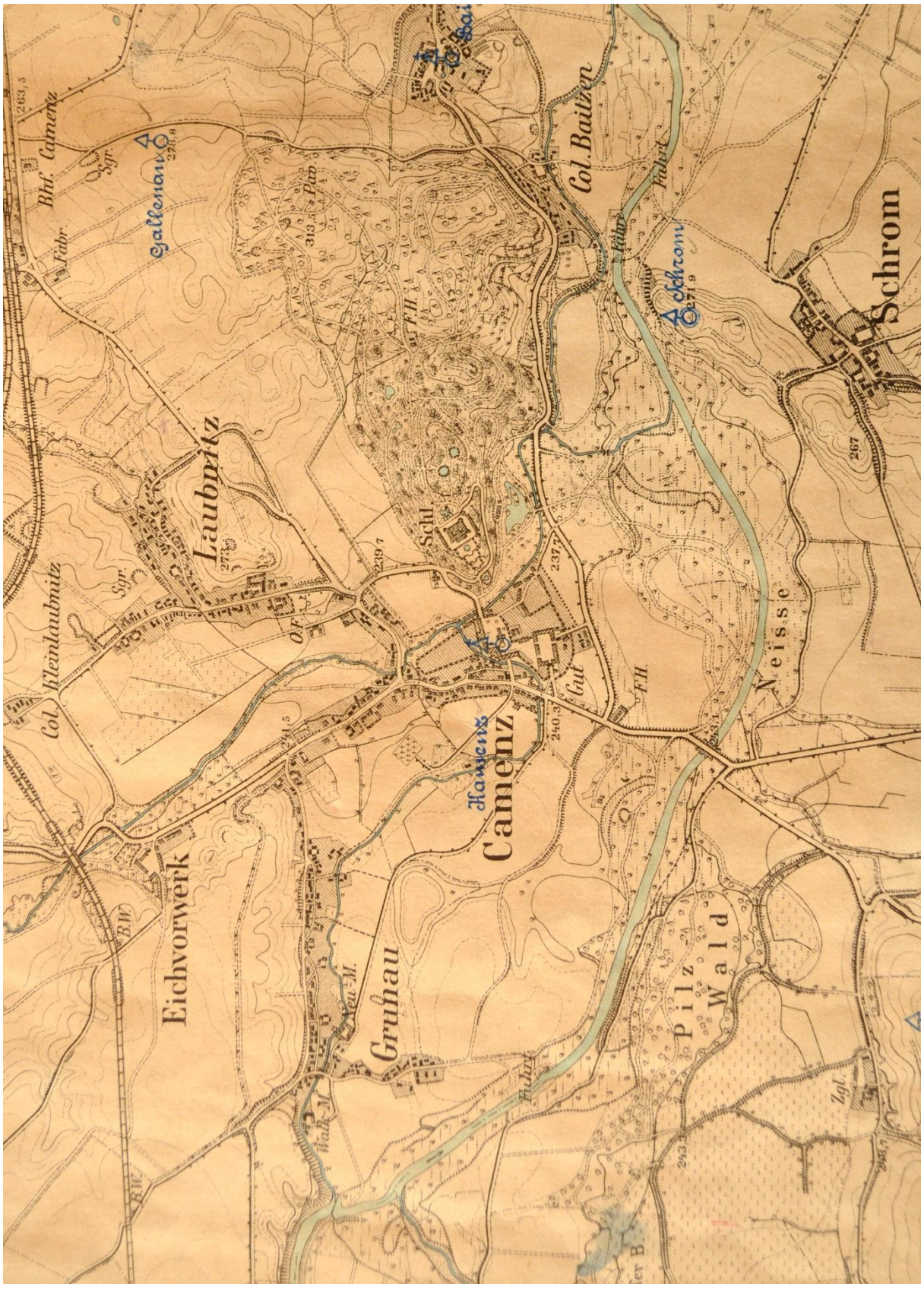
15. Mapa w skali 1:10 000. *Karte des Gutsbezirks Camenz im Kreise Frankenstein…. Gezeichnet… im Jahre 1902 durch Brandt.* Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IX 58. Bezskalowy wycinek obejmujący obręb dworski Kamieniec Ząbkowicki. Nazwy miejscowości, użytkowanie gruntów, drogi, wody: młynówka klasztorna, Budzówka, starorzecze Nysy Kłodzkiej.

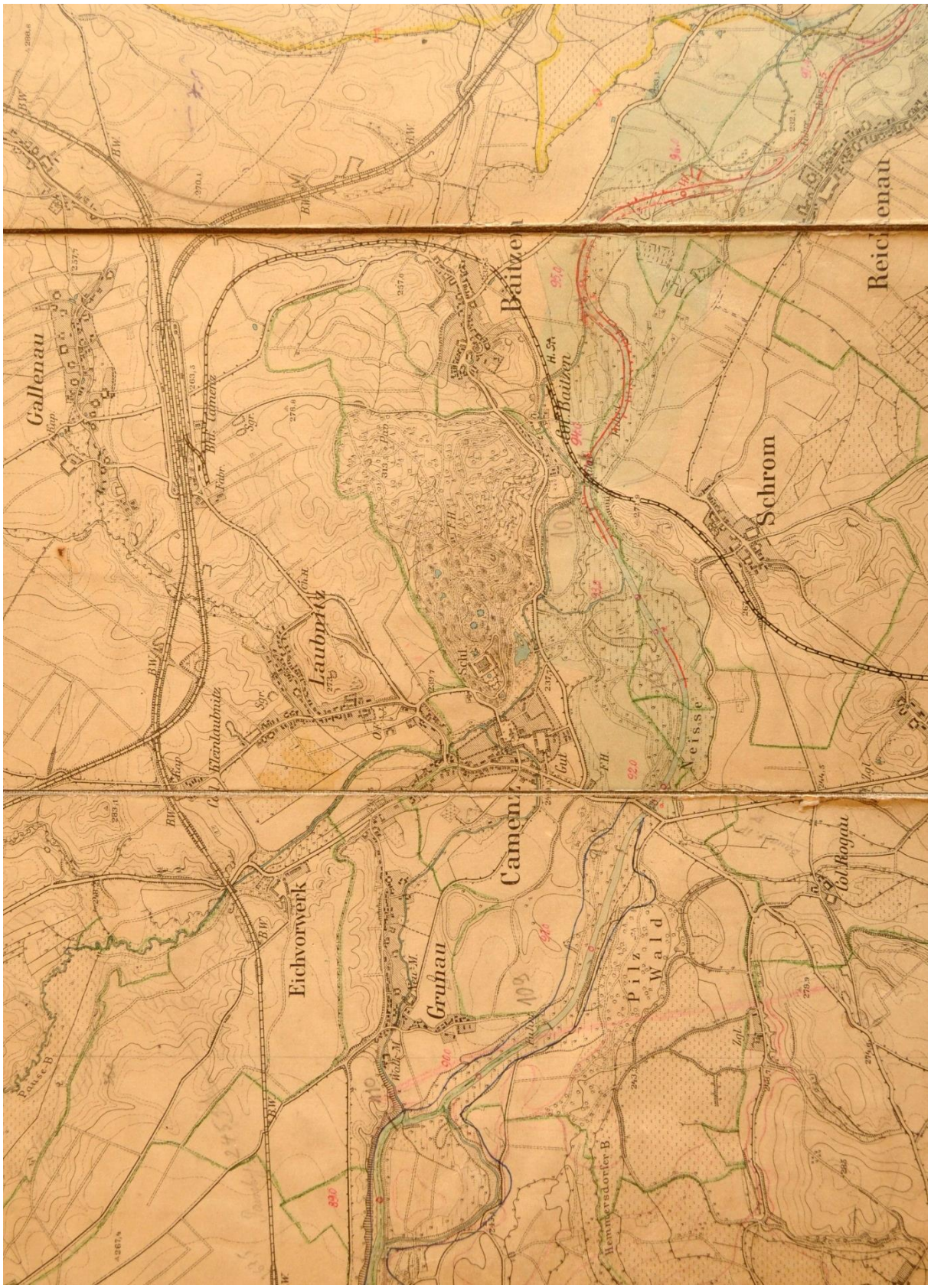
16. Mapa w skali 1:2 500, *Ergänzungskarte Nr 19. Kreis Frankenstein. Gemarkung*. Bl. 2. Mapa wykonana w 1911, uzupełniana 1931, 1936. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Powiat Ząbkowicki Mapy Katastralne, sygn. 42/11.

17. Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja i wydanie 1884 – bezskalowy wycinek obejmujący Kamieniec Ząbkowicki i sąsiednie miejscowości. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1167.

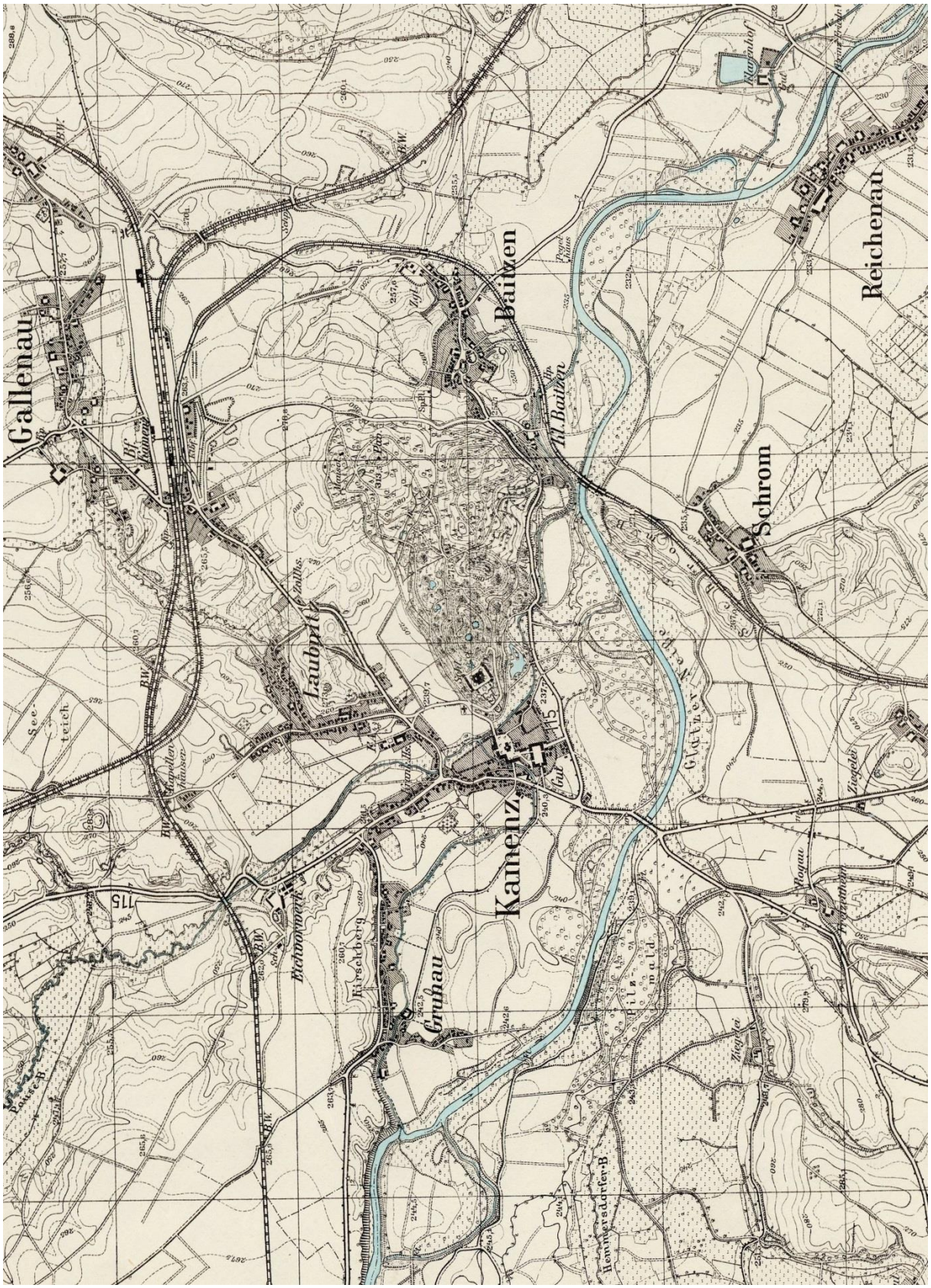
18. Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja i wydanie 1884 – bezskalowy wycinek obejmujący Kamieniec Ząbkowicki i sąsiednie miejscowości. Oznaczone punkty triangulacyjne. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1166.

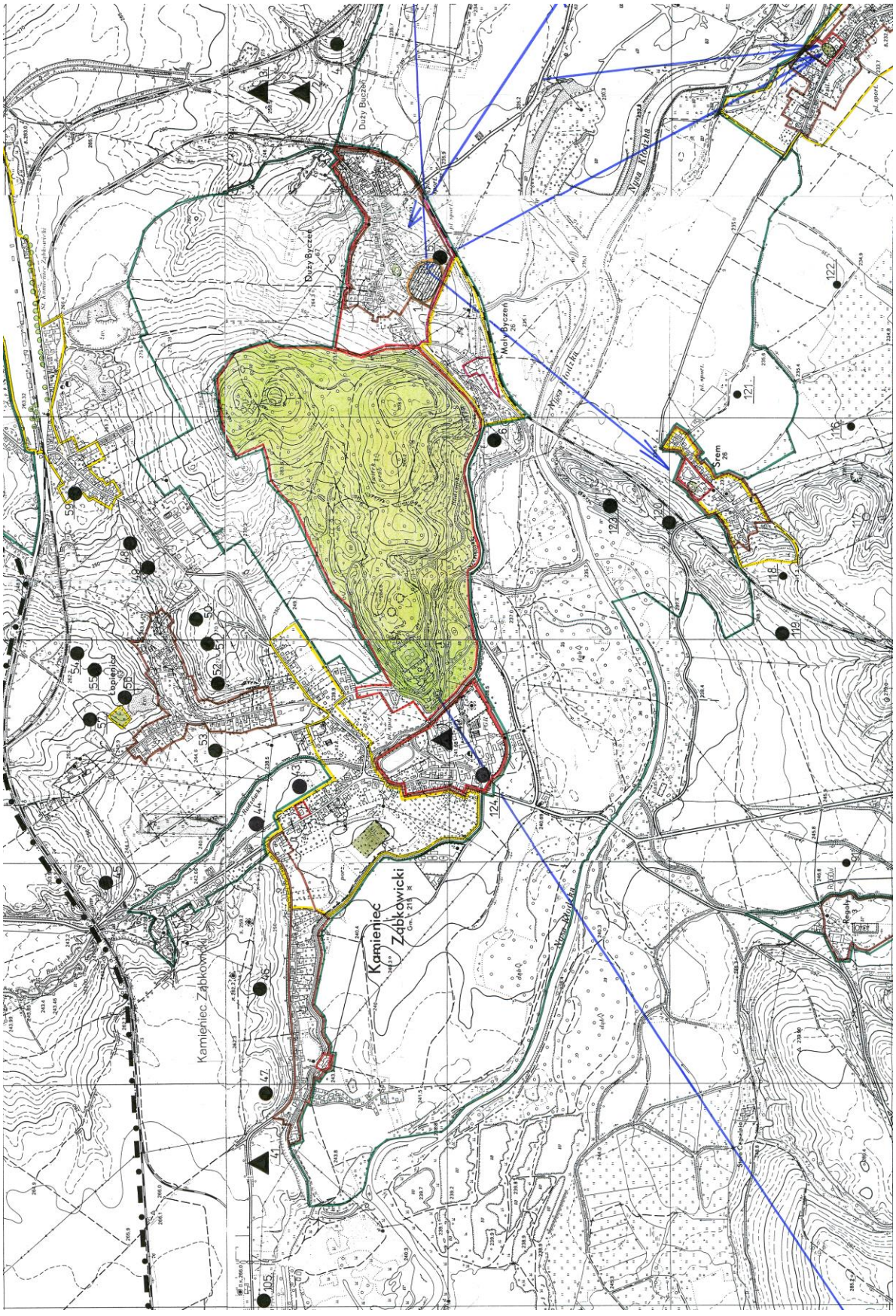

19. Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja 1884, uaktualnione wydanie 1914 – bezskalowy wycinek obejmujący Kamieniec Ząbkowicki i sąsiednie miejscowości. Oznaczone granice własności, zasięg terenów zalewowych oraz planowane regulacje koryta Nysy. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1165.

20. Mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz nr 3192 *Camenz in Schlesien*, pomiar 1883, redakcja 1884, uaktualnione wydanie 1914 – bezskalowy wycinek obejmujący Kamieniec Ząbkowicki i sąsiednie miejscowości. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Mapy Topograficzne sygn. XXIV 1169.

Gallenau
Baitzen
Reichenau
Schrom
Kamenz
Laubnitz
Grubau
Bachowitz
Hirschberg
Rogau
Ziegelei
Hammersdorfer-B
Glatzer Neiße
See
teich
Bf.
Kamenz
Kgl. Baitzen
Kl. Baitzen
Ziegel
Kies
Sch.
Gut
Kapelle
Kirche
Schule
Pfarrh.
Gasth.
Mühle
Wasserm.
Kalkofen
Ziegelei
Fabrik
Bahnhof
Kies
Sand
Gut
Gut
Gut

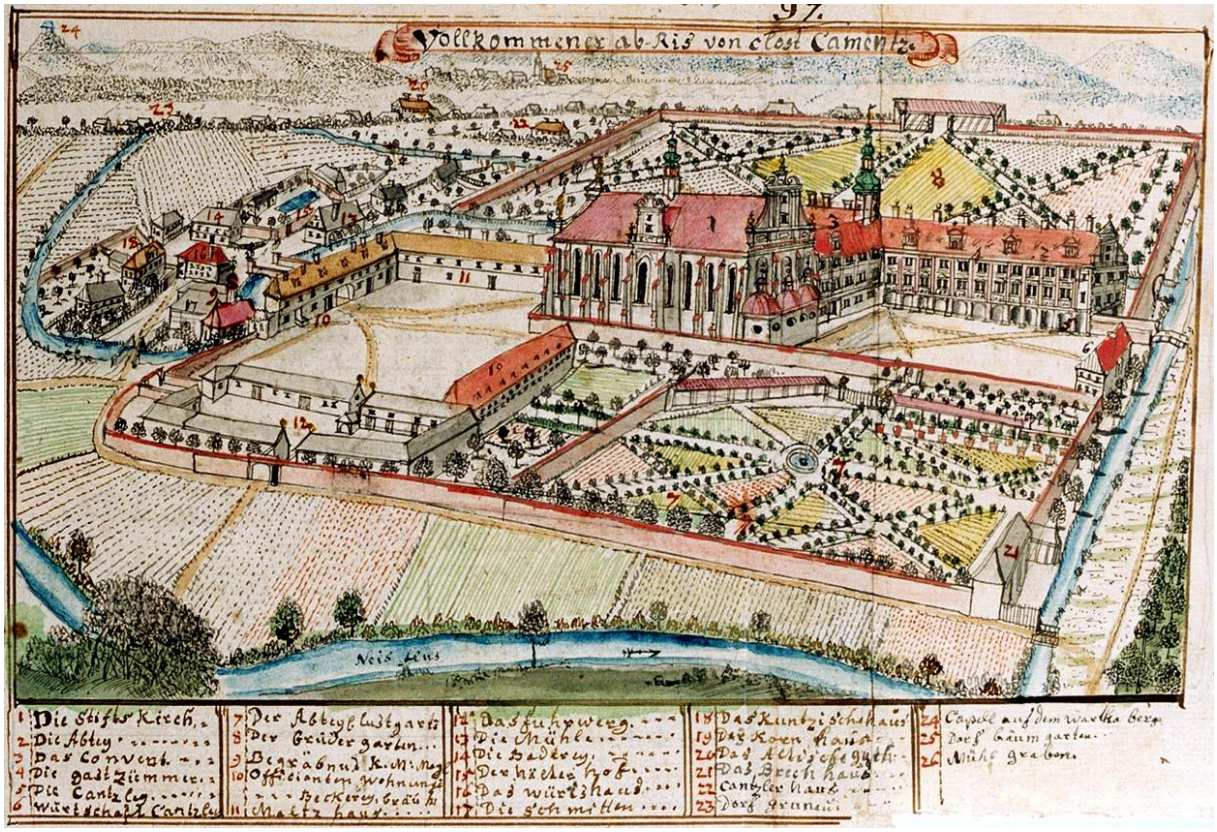

22. Strefy ochrony konserwatorskiej dla Kamieńca Ząbkowickiego, Byczenia i Śremu. Pomniejszony bezskalowo fragment mapy gminy w skali 1:10 000. I. Rybka-Ceglecka et all, *Studium środowiska kulturowego gminy Kamieniec Ząbkowicki,* mps. Wrocław 2006, archiwum OT NID we Wrocławiu.

Opactwo cystersów – rysunki i grafiki

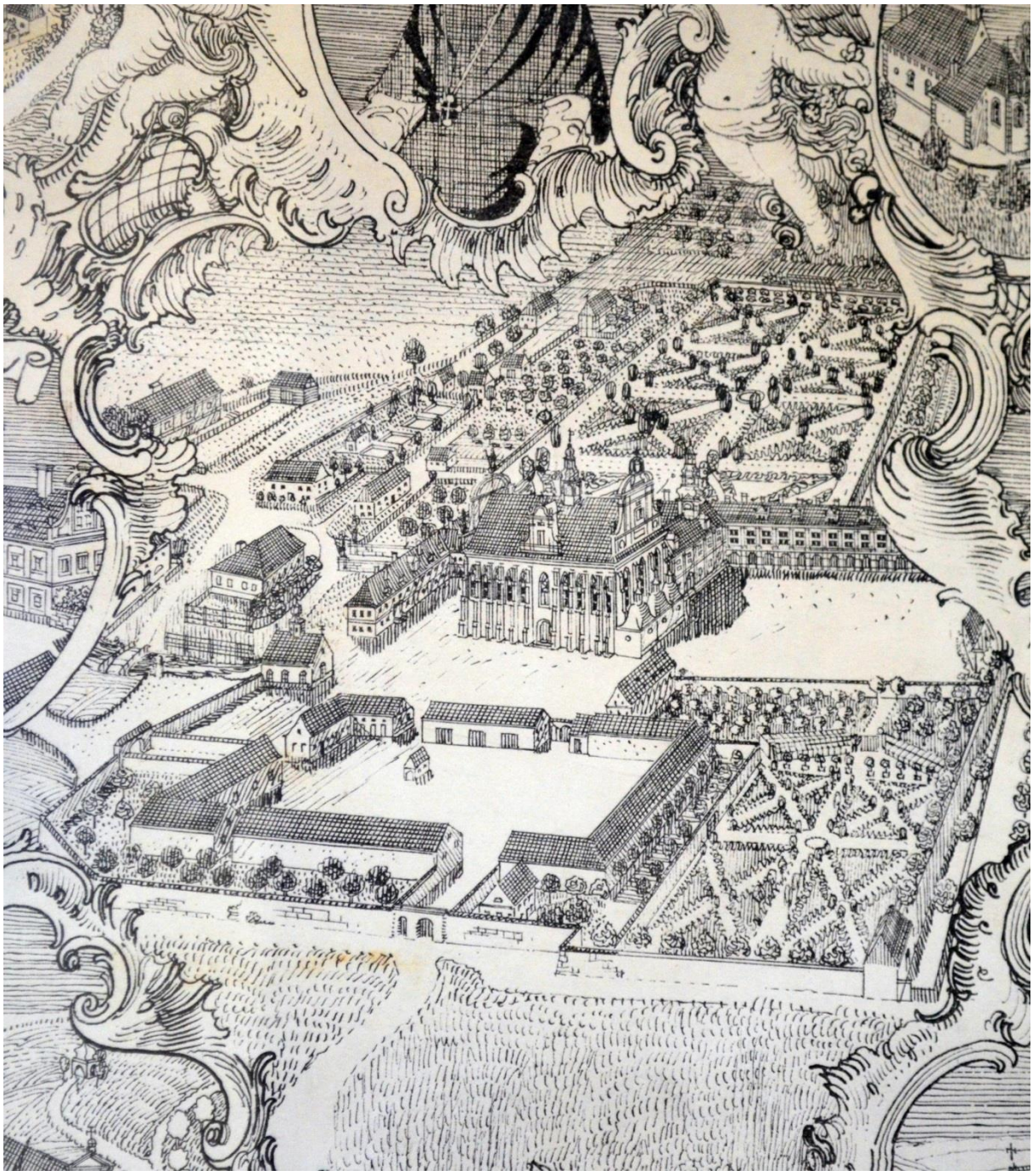

23. Uproszczona panorama miejscowości położonych wzdłuż biegu Nysy Kłodzkiej, w tym Kamieńca Ząbkowickiego. F.B. Wernher, *Herzogthum Schlesien oder Scizzen.* BUWr., sygn. R 555e.

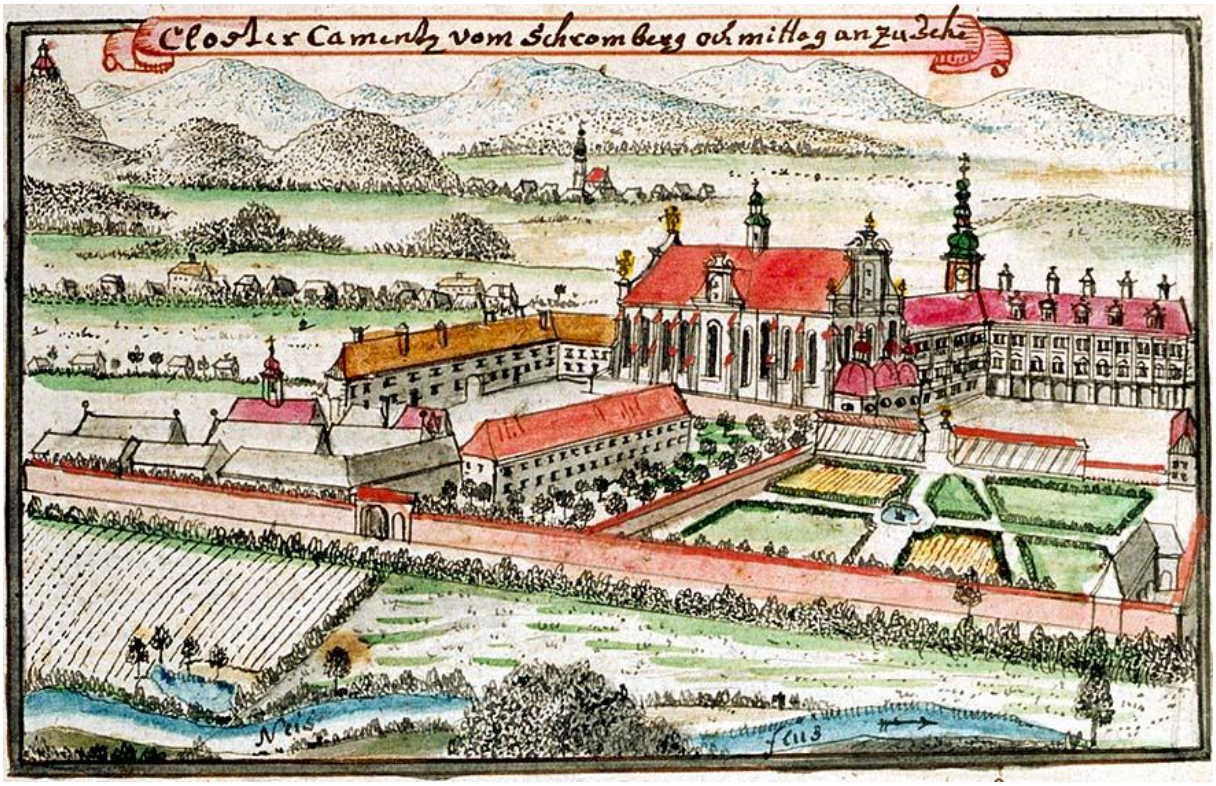

24. ‚Zespół klasztorny od pd.- wsch. *Vollkommener abriss von Clost. Camentz.* F.B. Wernher, *Topographia seu compedium Silesiae, Pars II.* BUWr. sygn. IV F 113b vol. 2, pag. 579a.

1. Die Stifts Kirch. 2. Die Abtey. 3. Das Convent. 4. Die Gast Zümmer. 5. Die Cantzley. 6. Würtschaftl. Cantzley. 7. Der Abtey Lustgart. 8. Der Brüdergarten. 9. Begräbnis K. M. Magd. 10. Officianten Wohnung Beckerey, Bräuhs. 11. Malty haus. 12. Das Fuhrwerg. 13. Die Mühle. 14. Die Baderey. 15. Der häelter Hof. 16. Das Würtshaus. 17. Die Schmitten. 18. Kuntyischehaus. 19. Das Kornhaus. 20. Das Alitsche Guth. 21. Das Brechhaus. 22. Cantzler haus. 23. Dorf Grunau. 24. Cappell auf dem Wartha Berg. 25. Dorf Baumgarten. 26. Mühl Graben.

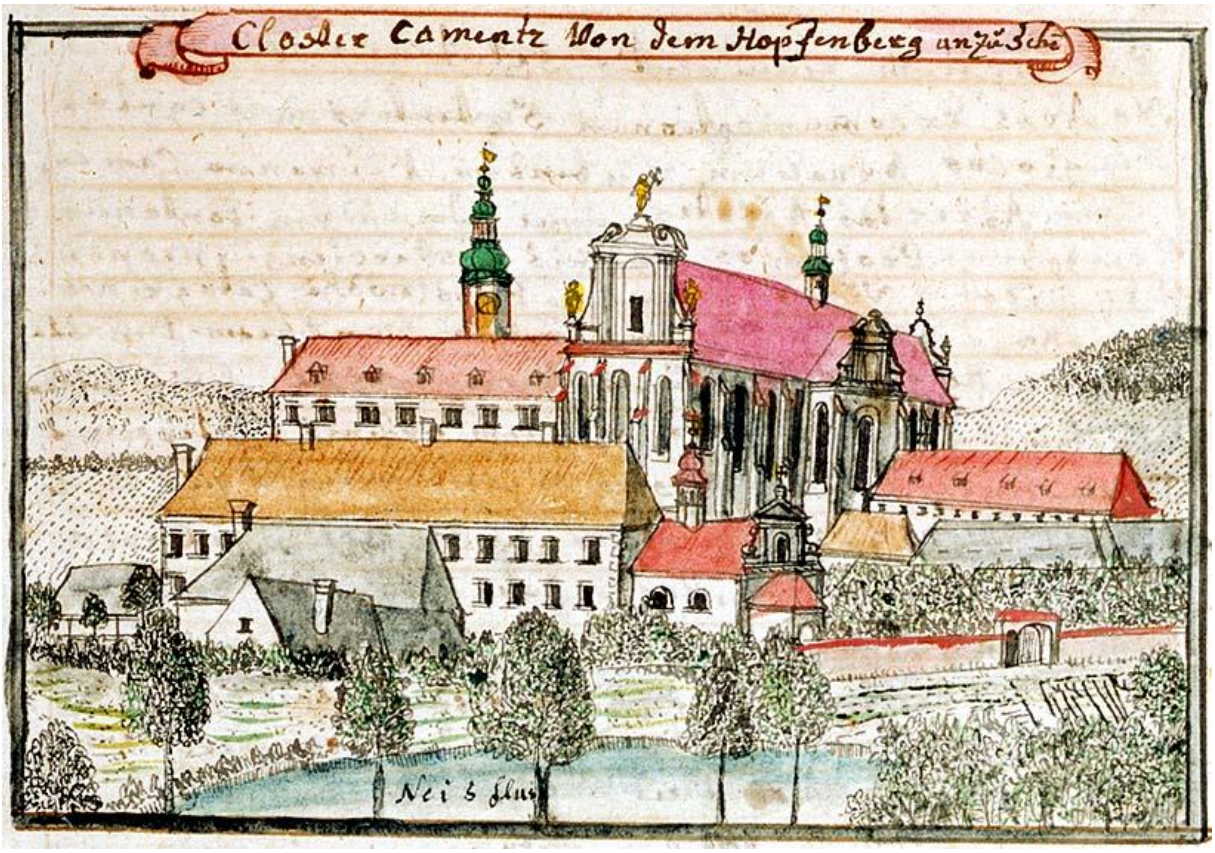
25. Zespół klasztorny od pd.-wsch. Fragment kopii rysunku F.B. Wernhera z roku 1751 przedstawiającego portret opata Tobiasza Stusche z widokami Kamieńca Ząbkowickiego i pozostałych 13 kościołów partronackich w dobrach cystersów. Cynkograficzna kopia wykonana w roku 1917 przez Hansa Schlichta, po 1945 uzupełniona o polskie nazwy miejscowości. Muzeum OO Redemptorystów w Bardzie.

26. Zespół klasztorny od pd.-wsch. *Closter Camentz vom Schromberg od. mittag an zu sehen.* F.B. Wernher, *Topographia seu compedium Silesiae, Pars II.* BUWr. sygn. IV F 113b vol. 2, pag. 581a. Przerys w: P. Knauer, *Kloster Kamenz Schlesien. Zeit- und Lebensbilder aus seiner Geschichte 1210-1810*, Liegnitz 1932, s. 58.

27. Zespół klasztorny od pd.-wsch. *Camentz vom Schromberg oder Mittag an zu sehen.* F.B. Wernher. *Topographia oder Prodromus Silesiae.* Berlin GSA III – pag. 131.

28. Zespół klasztorny od pd.-zach. *Closter Camentz von dem Hopfenberg an zu sehen.* F. B. Wernher, *Topographia seu compedium Silesiae, Pars II.* BUWr. sygn. IV F 113b vol. 2, pag. 583a.

29. Zespół klasztorny od pd.-zach. *Camentz von dem Hopfenberg an zu sehen.* F. B. Wernher, *Topographia oder Prodromus Silesiae.* Berlin GSA III, pag. 136.

30. Zespół klasztorny od zachodu. *Closter Camentz vom Hofenberg anzusehen,* F.B. Wernher, *Plany i widoki miast śląskich,* karta XV, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, OZG.

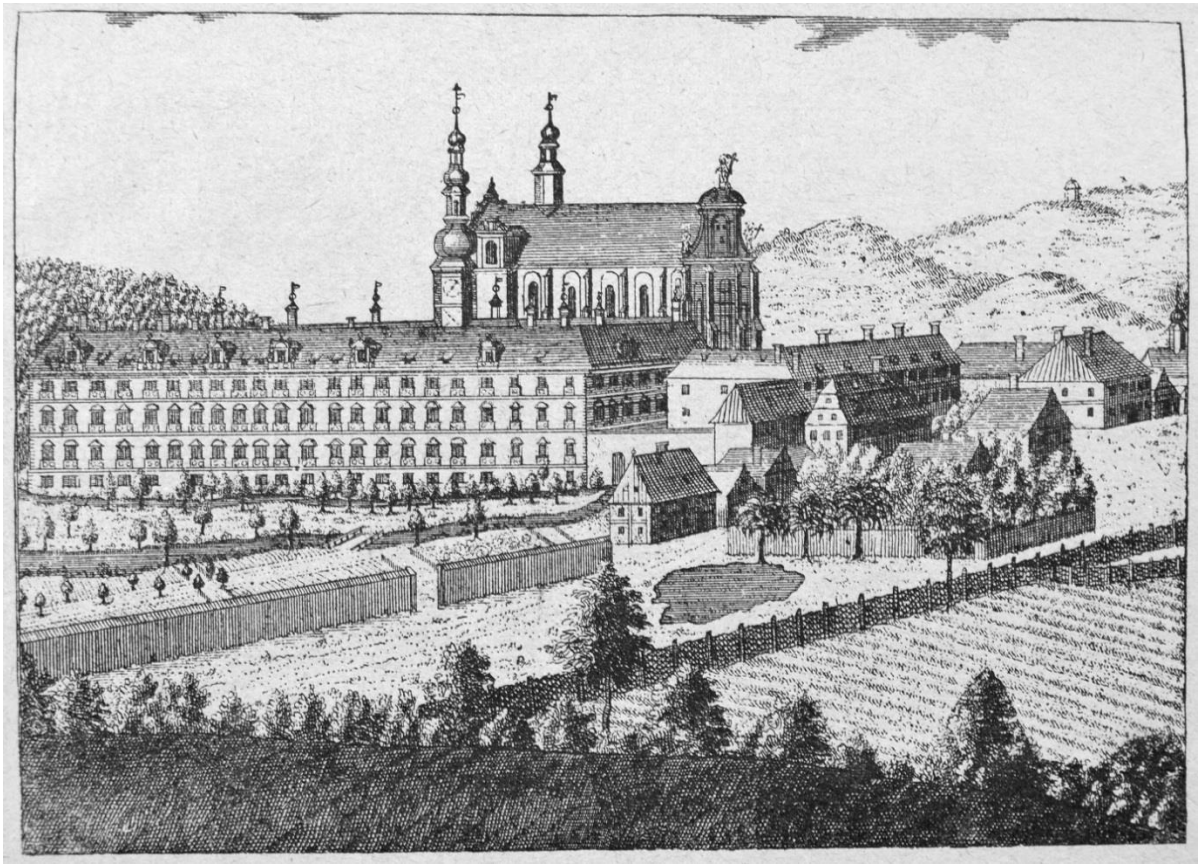
31. Zespół klasztorny od północy.*Closter Camentz von Mitternacht,* F.B. Wernher, *Plany i widoki miast śląskich,* karta XV, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych.

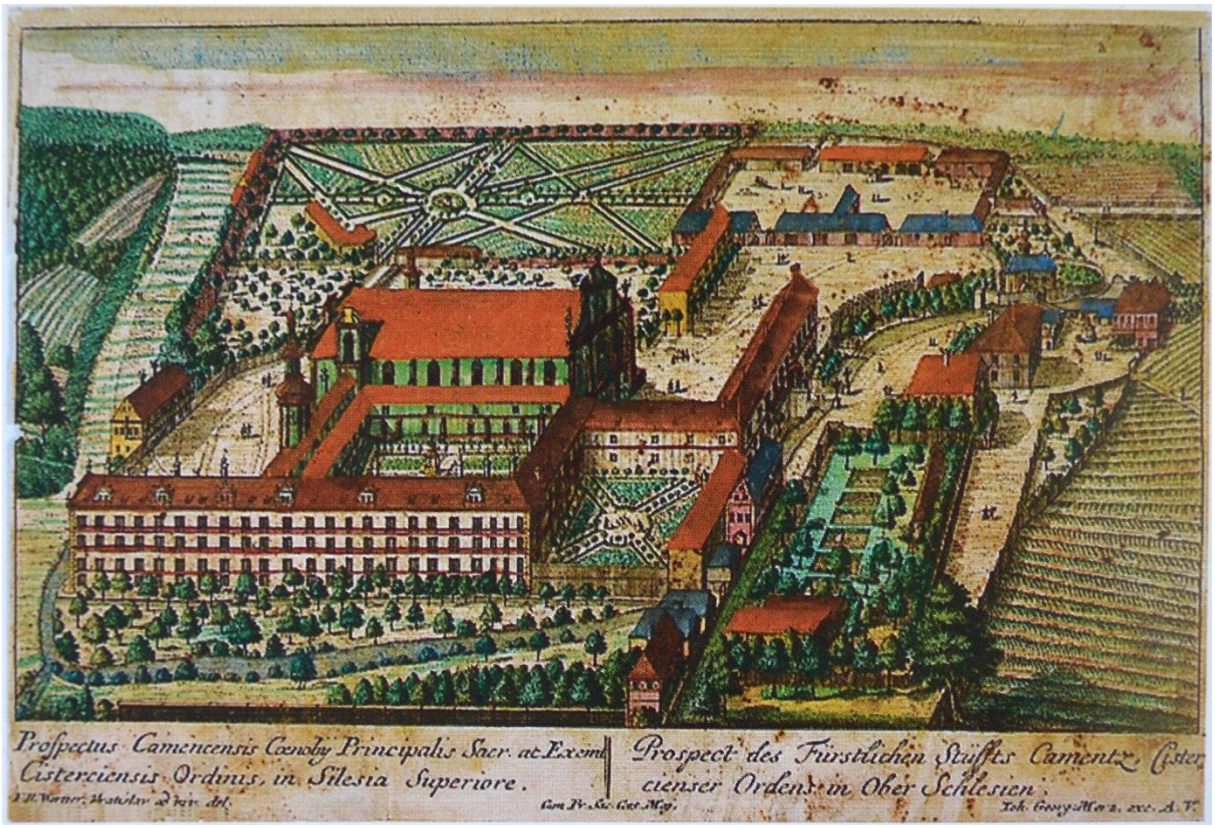
32. Zespół klasztorny od pn.-zach. *Camentz von Mitternacht an zu sehen.* F. B. Wernher, *Topographia oder Prodromus Silesiae.* Berlin GSA III, pag. 133.

33. Zespół klasztorny, widok od pn.-zach. *Das Fürstl. Stift und Closter Camenz [Münsterb.].* Miedzioryt *kolorowany*, F.B. Wernher, *Scenographia urbium Silesiae,* tabl. VII, Nürnberg [1738?]. BUWr, sygn. OZG 595029, też Muzeum Narodowe we Wrocławiu, sygn. VII-6.

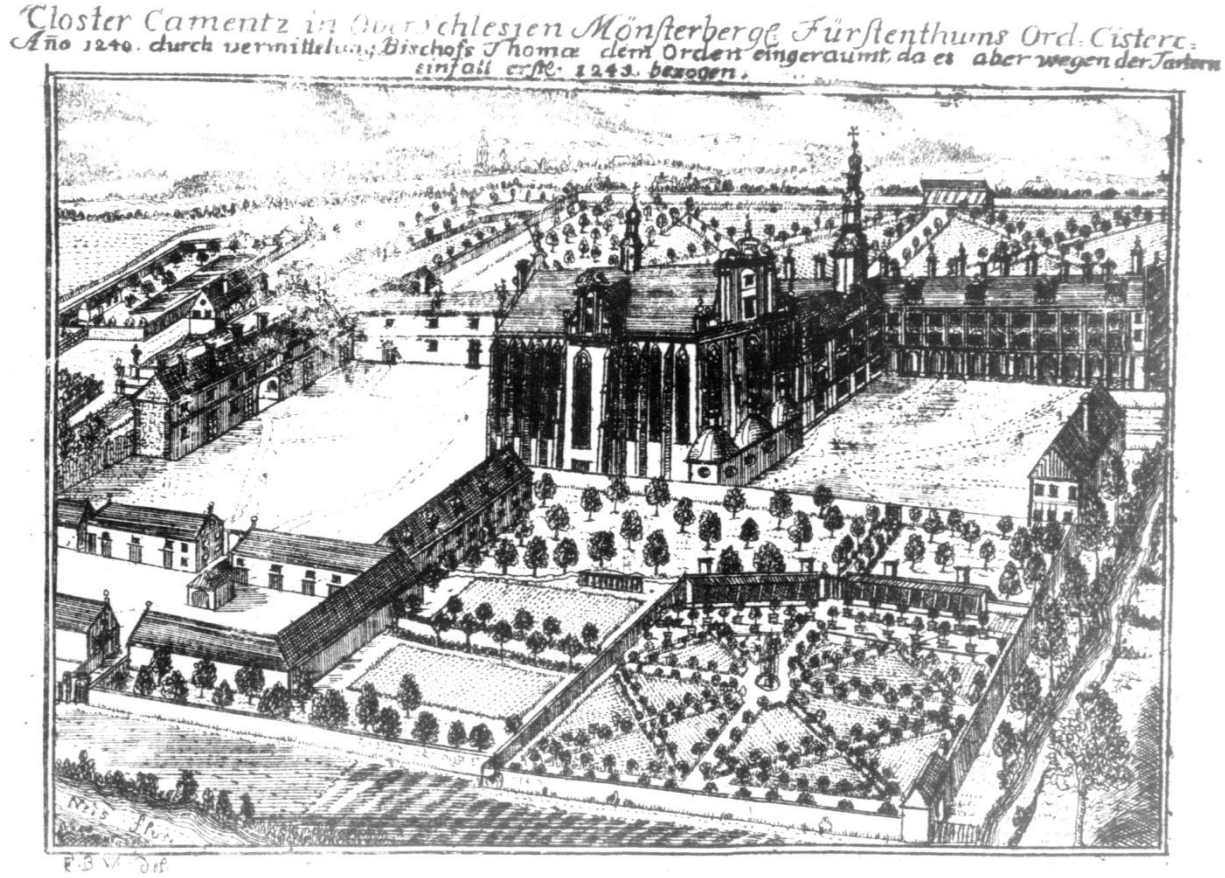
34. Przerys miedziorytu Wernhera z *Scenographia urbium Silesiae*, opublikowany w P. Skobel, *Der Brand von Camenz und seine Folgen*, Liegnitz 1920 i P. Knauer, *Kloster Kamenz Schlesien…* Liegnitz 1932, s. 70.

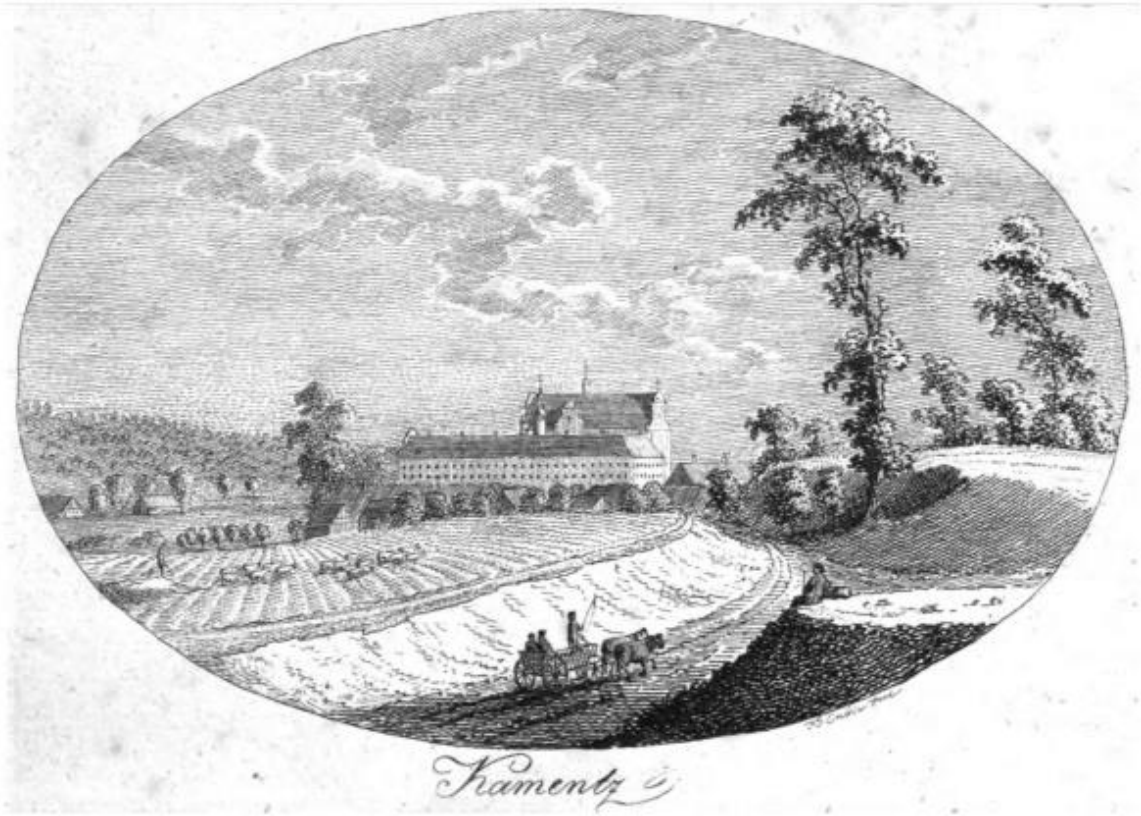
35. Zespół klasztorny, widok od północy. *Prospect des Fürstlichen Stiffts Camentz, Cistercienser Ordens in Ober Schlesien.* Miedzioryt kolorowany, F.B. Wernher. BUWr OZG.

36. Zespół klasztorny, widok od północy. *Prospectu exterior Camencensis…*, Miedzioryt F.B. Wernher.

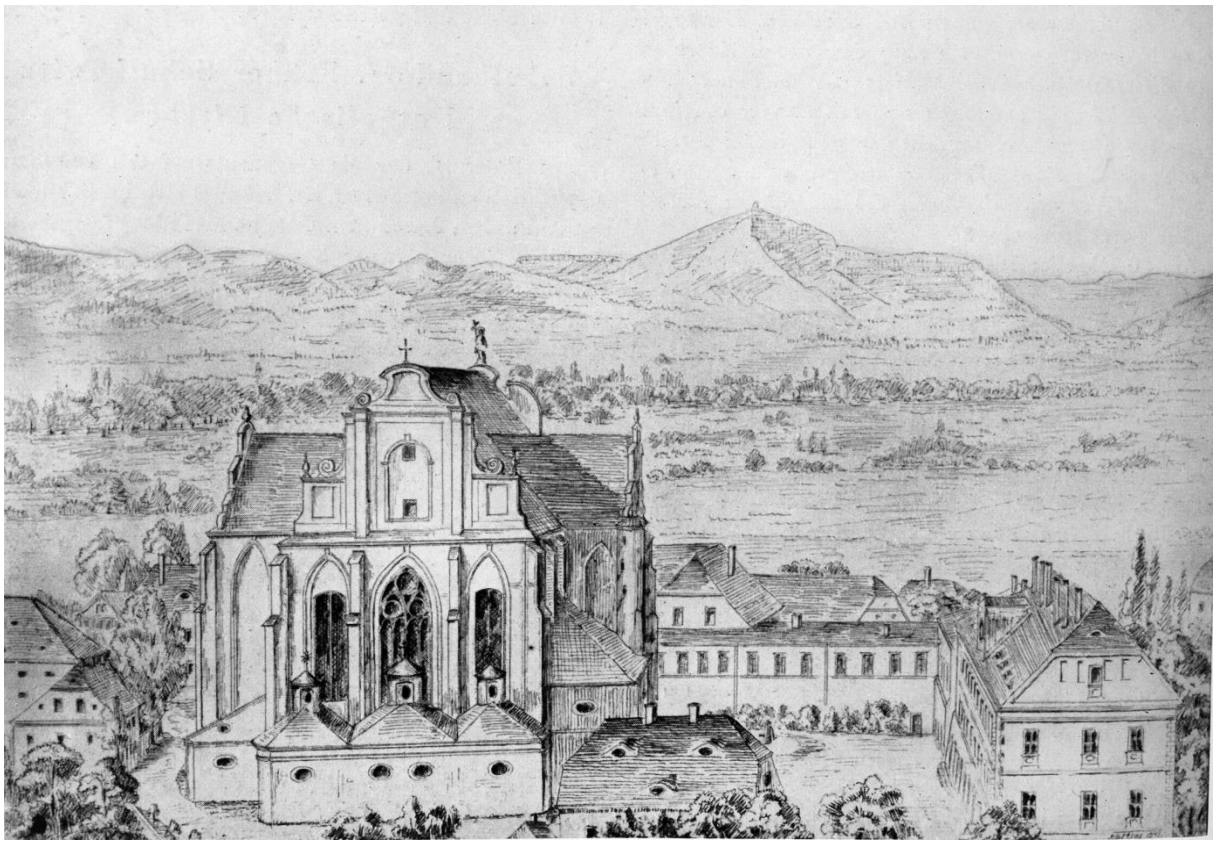
37. Zespół klasztorny od pd.-wsch. *Closter Camentz in Oberschlesien Mönsterberge Führstenthums Ord. Cisterc.* Miedzioryt, F.B. Wernher, *Plantaria S. Bernardi…*, BUWr. OZG.

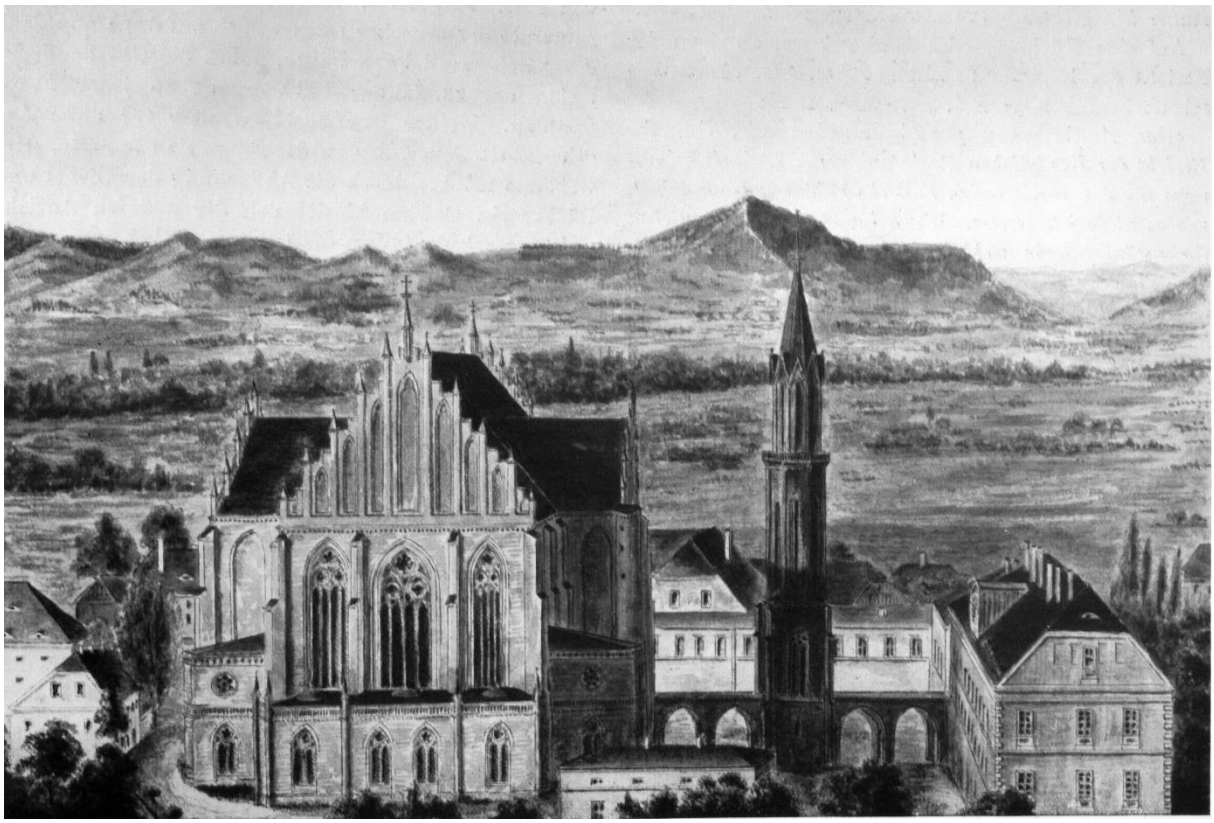
38. Zespół klasztorny, widok od północy, pocz. XIX. *Kamentz.* Miedzioryt, F.G. Endler, w: Frömrich G., *Kurze Geschichte der ehemaligen Cistercienser Abtey Kamenz in Schlesien,* Glatz 1817, il. przed stroną tytułową. Ta sama płyta wcześniej wytłoczona w „*Breslauer Erzähler*" 1805, s. 704/705.

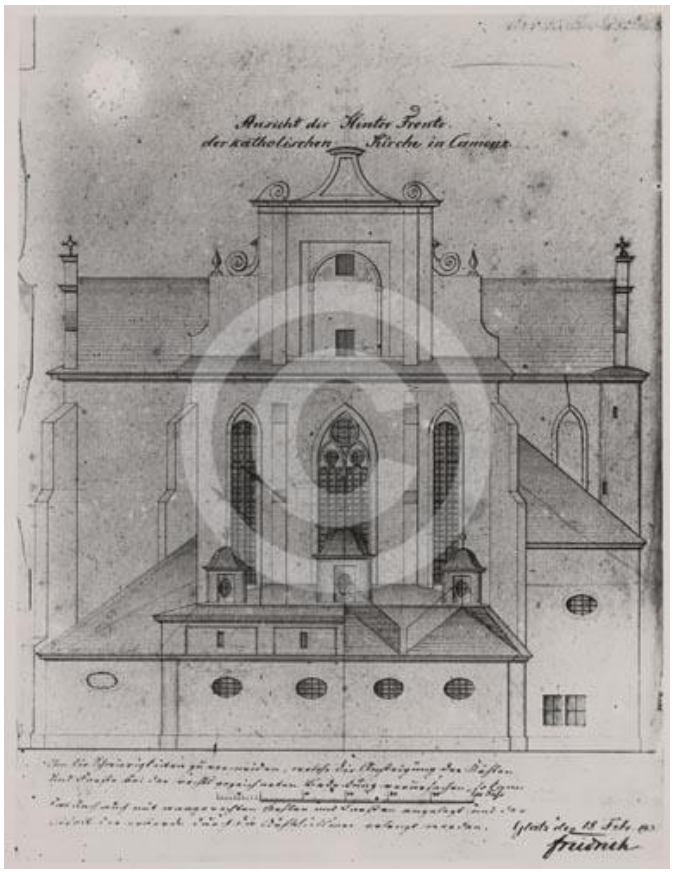
39. Widok na klasztor od pd.-wsch. *Camenz in Schlesien. Besitzthum Ihrer Königl. Hoheit der Frau Prinzessin Albrecht von Preussen*. Litografia, C. Mattis, Kowary, po 1837. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, OZG, sygn. VII-351.

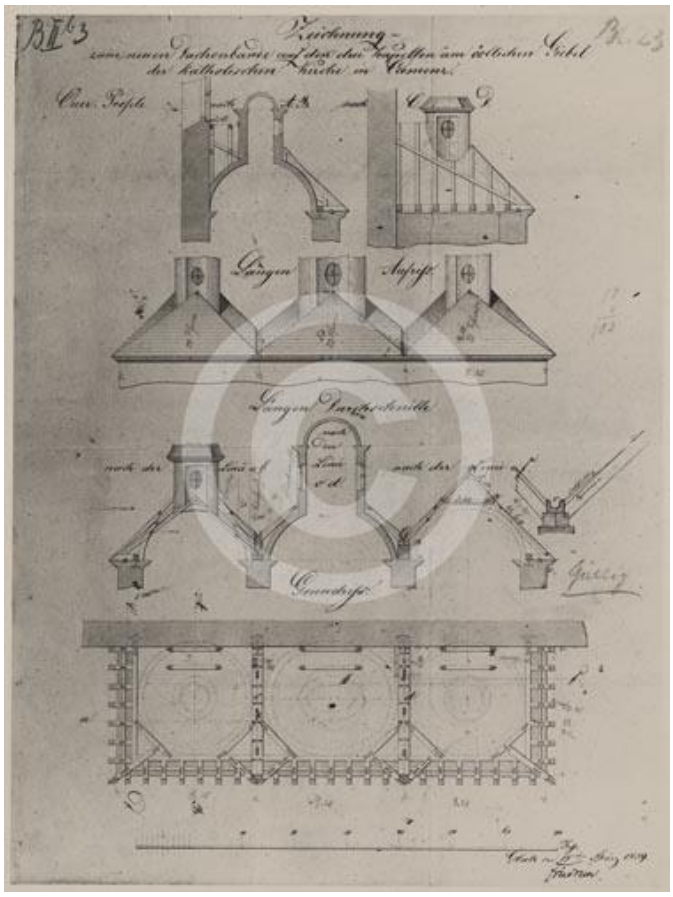
40. Widok klasztoru z Góry Zamkowej, w tle Góry Bardzkie. Rys. F. Martius, ok. poł. XIX w., repr. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 114, s. 222.

41. Niezrealizowany projekt neogotyckiej przebudowy kościoła klasztornego i budowy neogotyckiej wieży wraz z łącznikiem pomiędzy kościołem a prałaturą. Rys. F. Martius, ok. poł. XIX w., repr. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 145, s. 223.

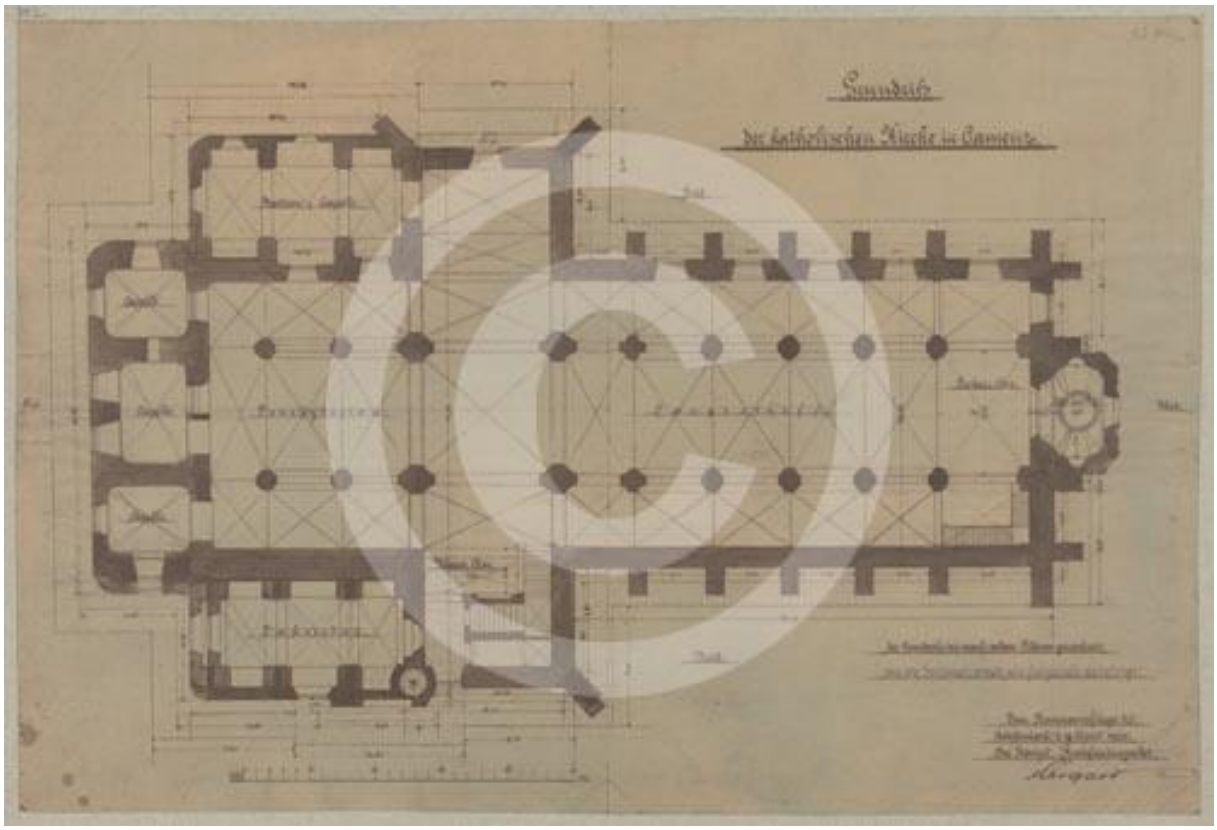
42. Elewacja wschodnia kościoła. Rys., poł. XIX w. Herder Institut NBA sygn. 234131.

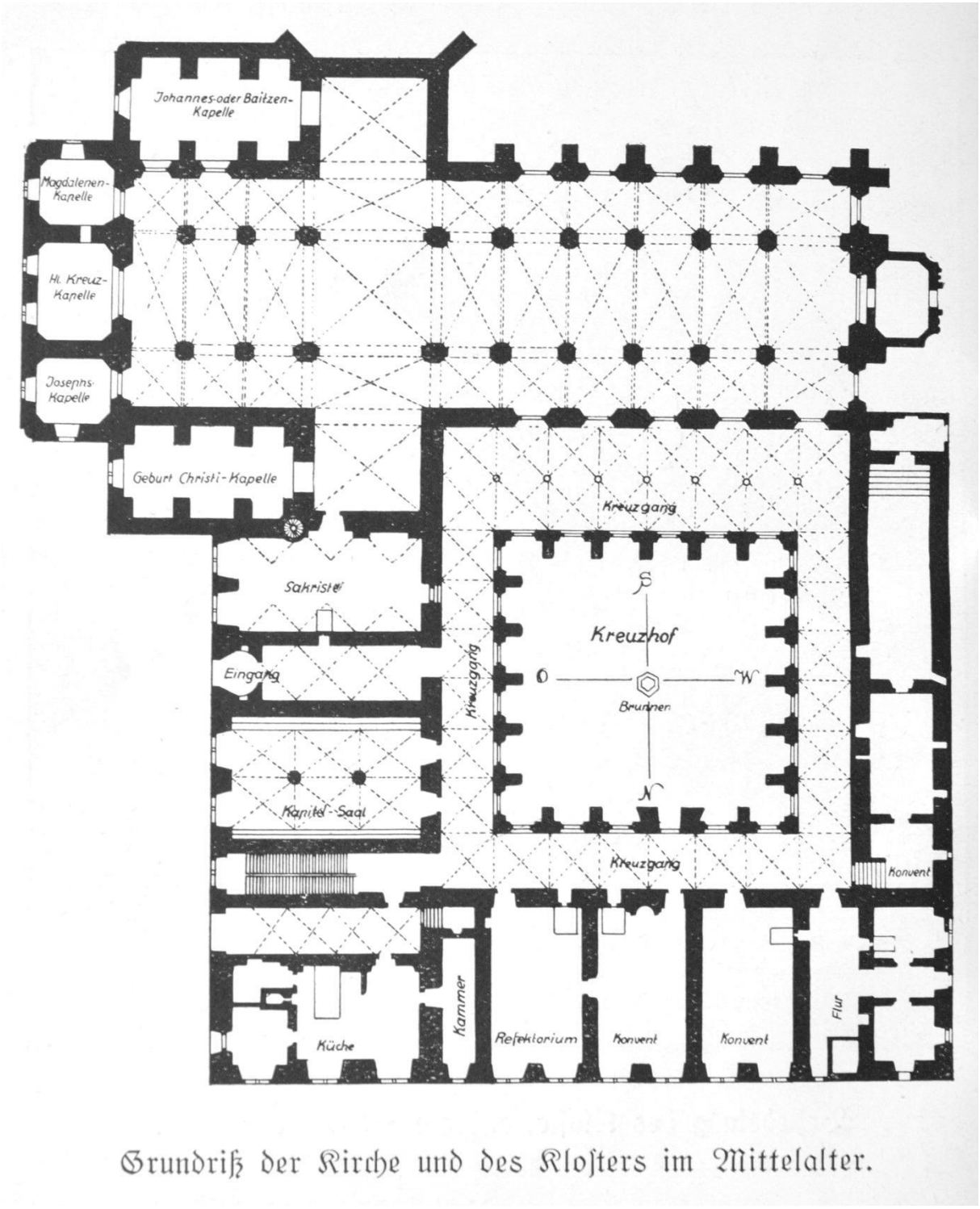
43. Nowe dachy kaplic wschodnich kościoła. Rys., poł. XIX w. Herder Institut NBA sygn. 234134 i 234135.

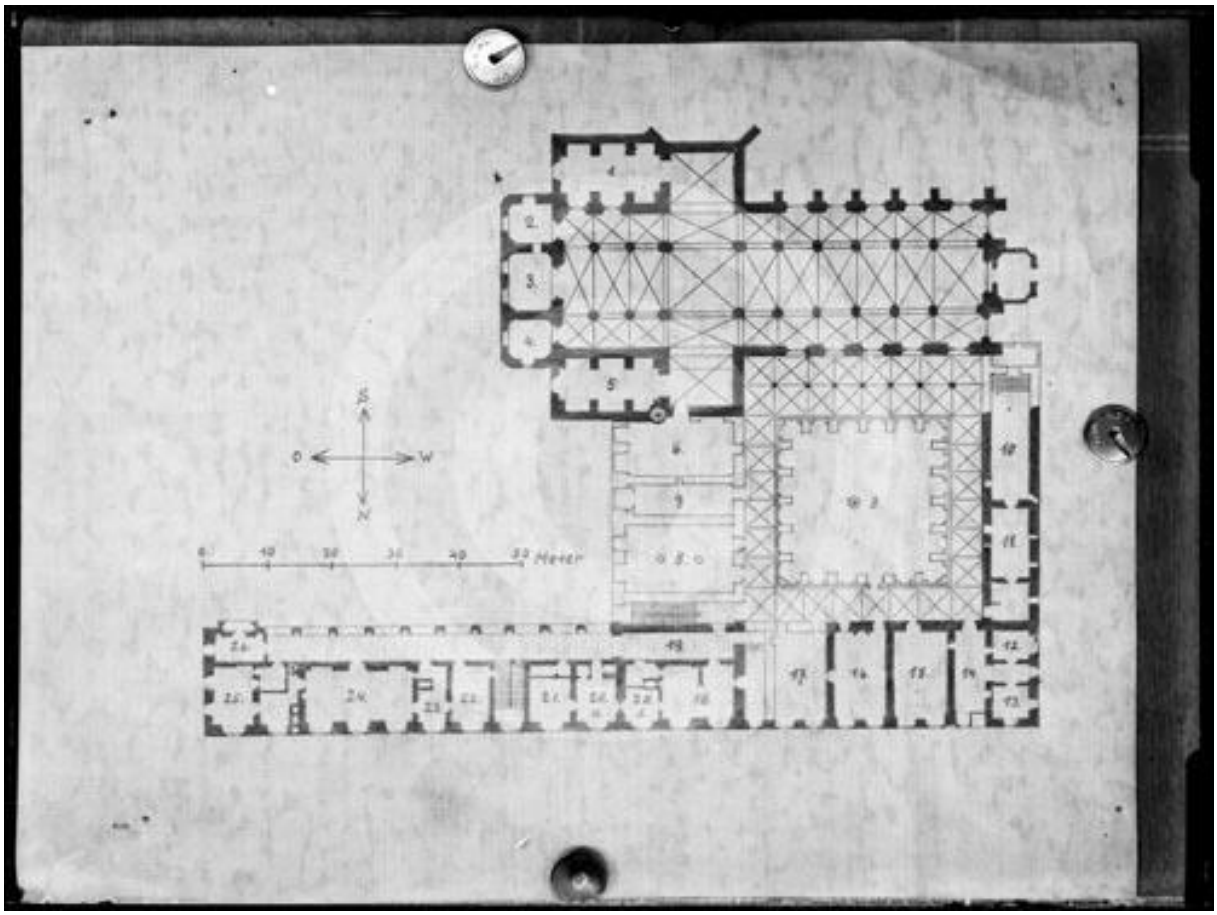
44. Kościół od zachodu, sklepienia, filary. Rys. F. von Quast, ok. poł. XIX w. Herder Institut NBA sygn. 234132.

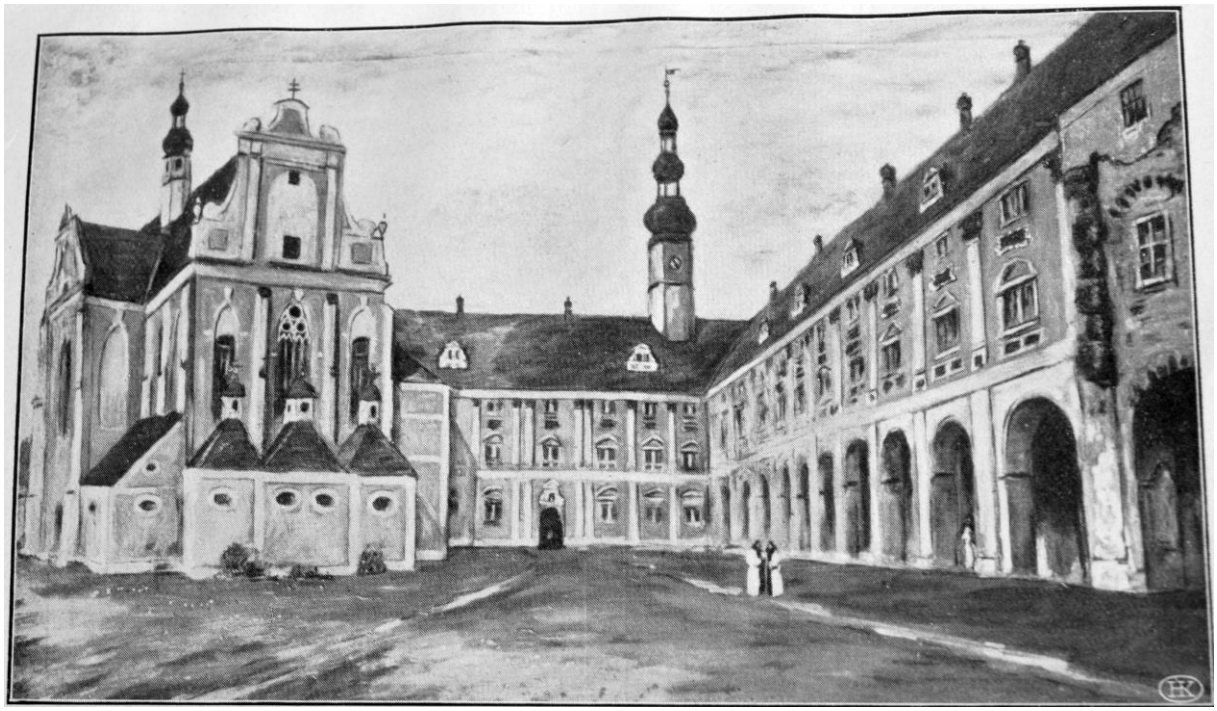
45. Rzut kościoła. Rys. pomiarowy, 1900, odbitka światłoczuła. Herder Institut NBA sygn. 242336.

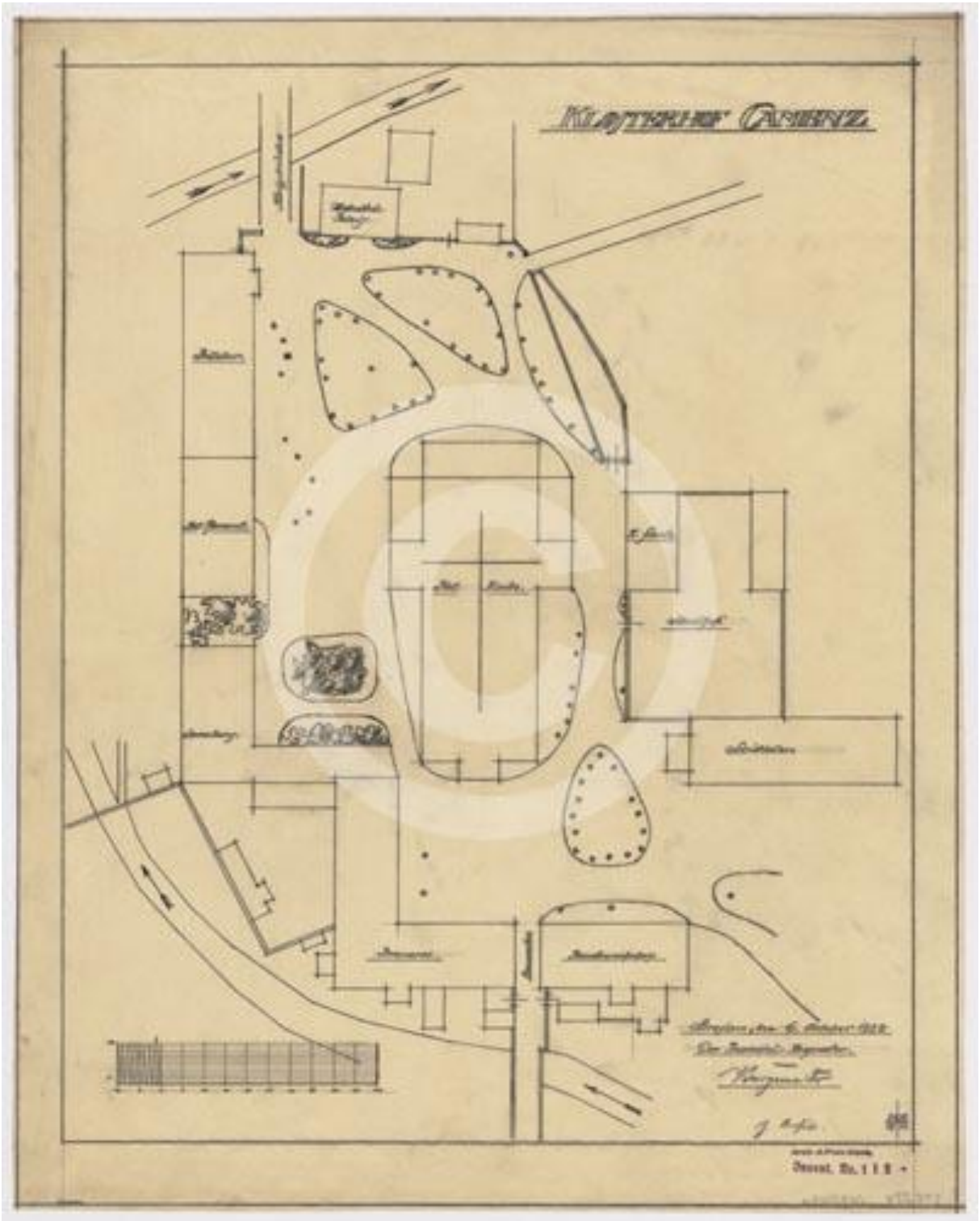
46. Rzut kościoła i klasztoru w okresie średniowiecza. P. Knauer, *Kloster Kamenz in Schlesien. Zeit- und Lebensbilder aus seiner Geschichte 1210-1810.* Liegnitz 1932, s. 28.

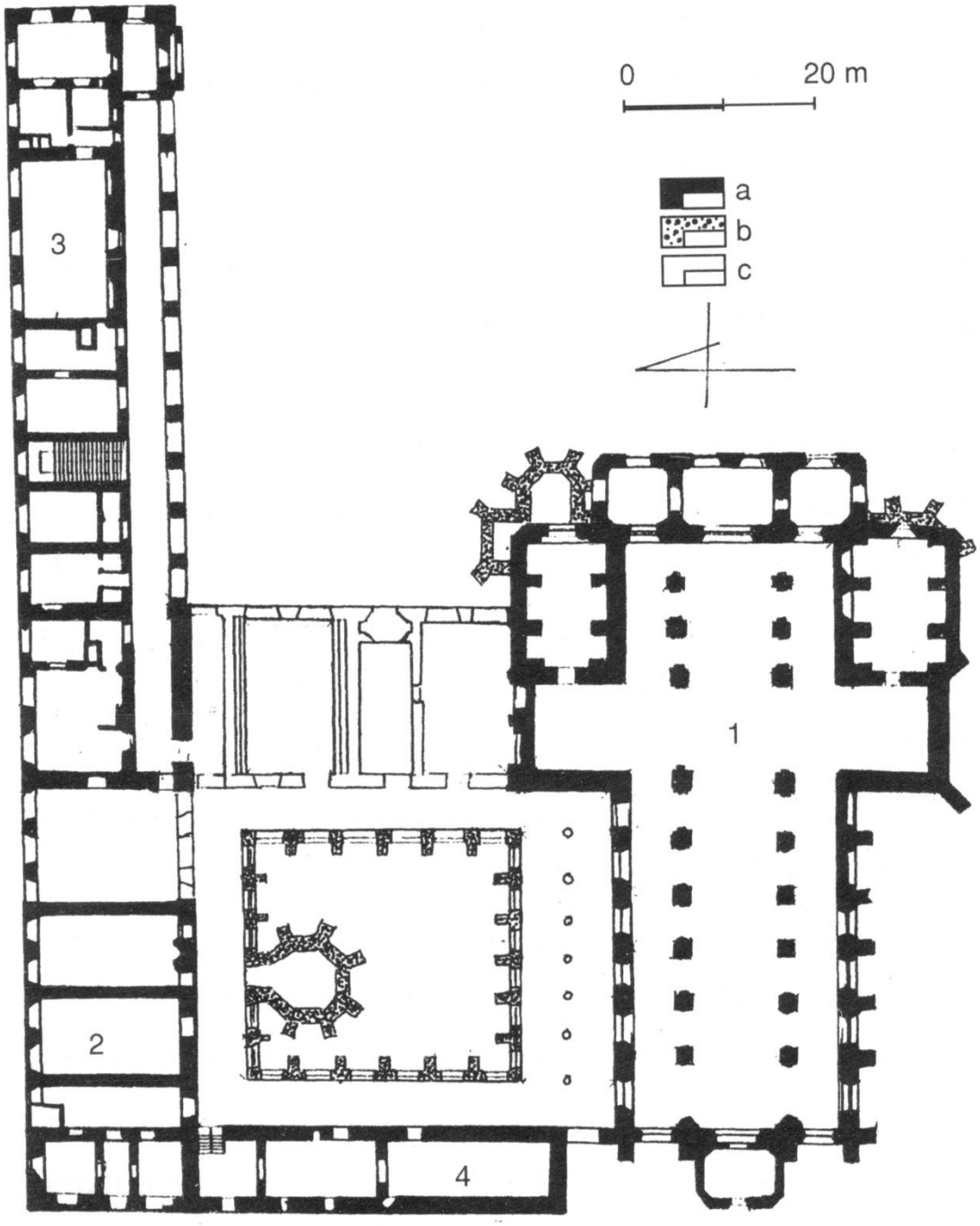
47. Rzut kościoła i klasztoru, z rekonstrukcją części zburzonej, rys. bez daty, pocz. XX?, fotografia wykonana 1929. Herder Institut Poklekowski sygn. BAG 0935

48. Kościół i klasztor od wsch., rekonstrukcja widoku przed zburzeniem skrzydła wsch., obraz pędzla H. Kanta. *Abtei und Kirche (von Osten gesehen) mit dem jetzt abgebrochenen östlichen Querflügel. Nach einem Gemälde von Kant.* P. Knauer, *Kloster Kamenz in Schlesien. Zeit- und Lebensbilder aus seiner Geschichte 1210-1810.* Liegnitz 1932, s. 69.

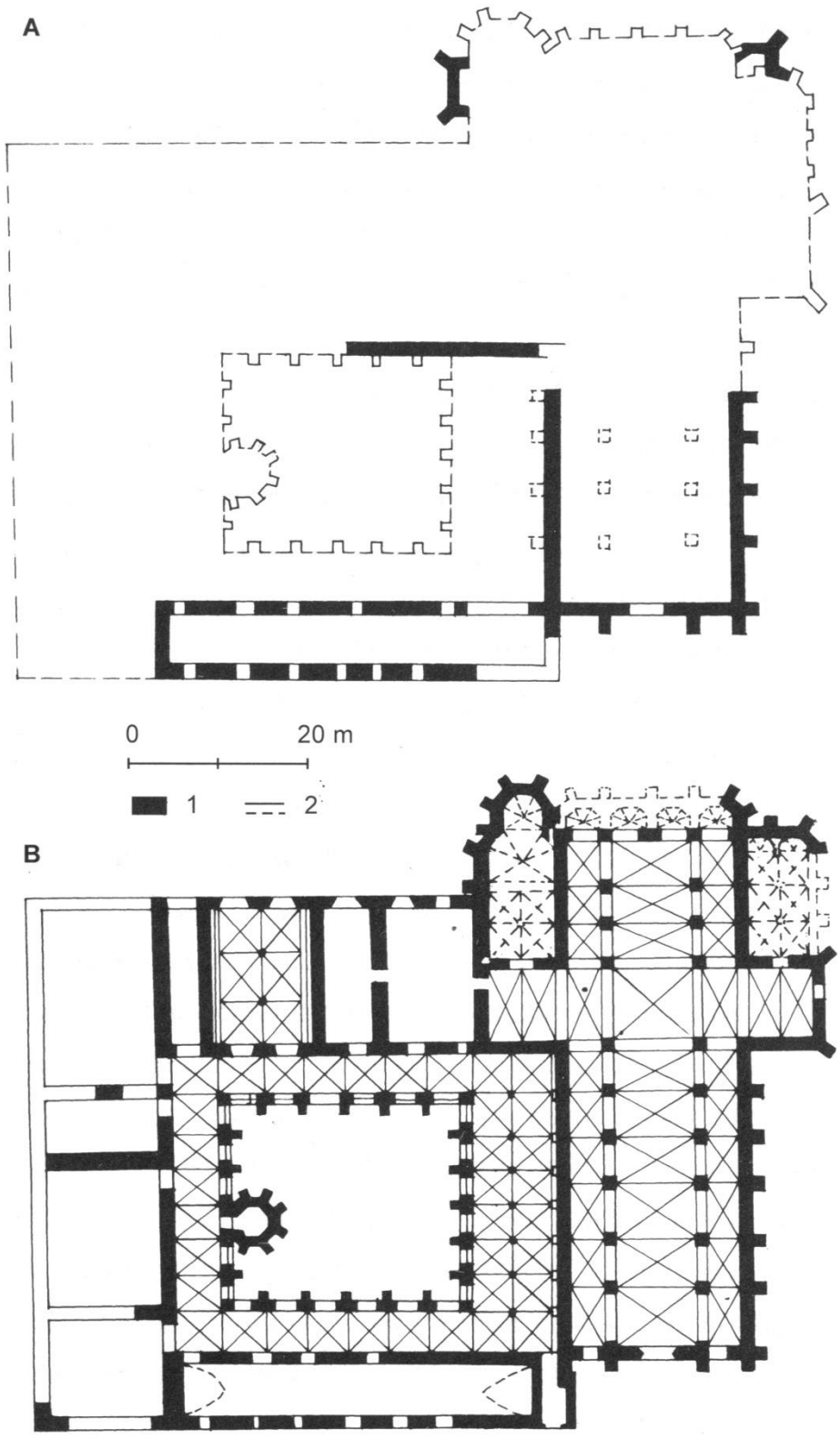

49. Plan sytuacyjny zabudowań klasztoru, 10.06.1922. Rys. i odbitka światłoczuła. Herder Institut NBA sygn. 242334 i 242335.

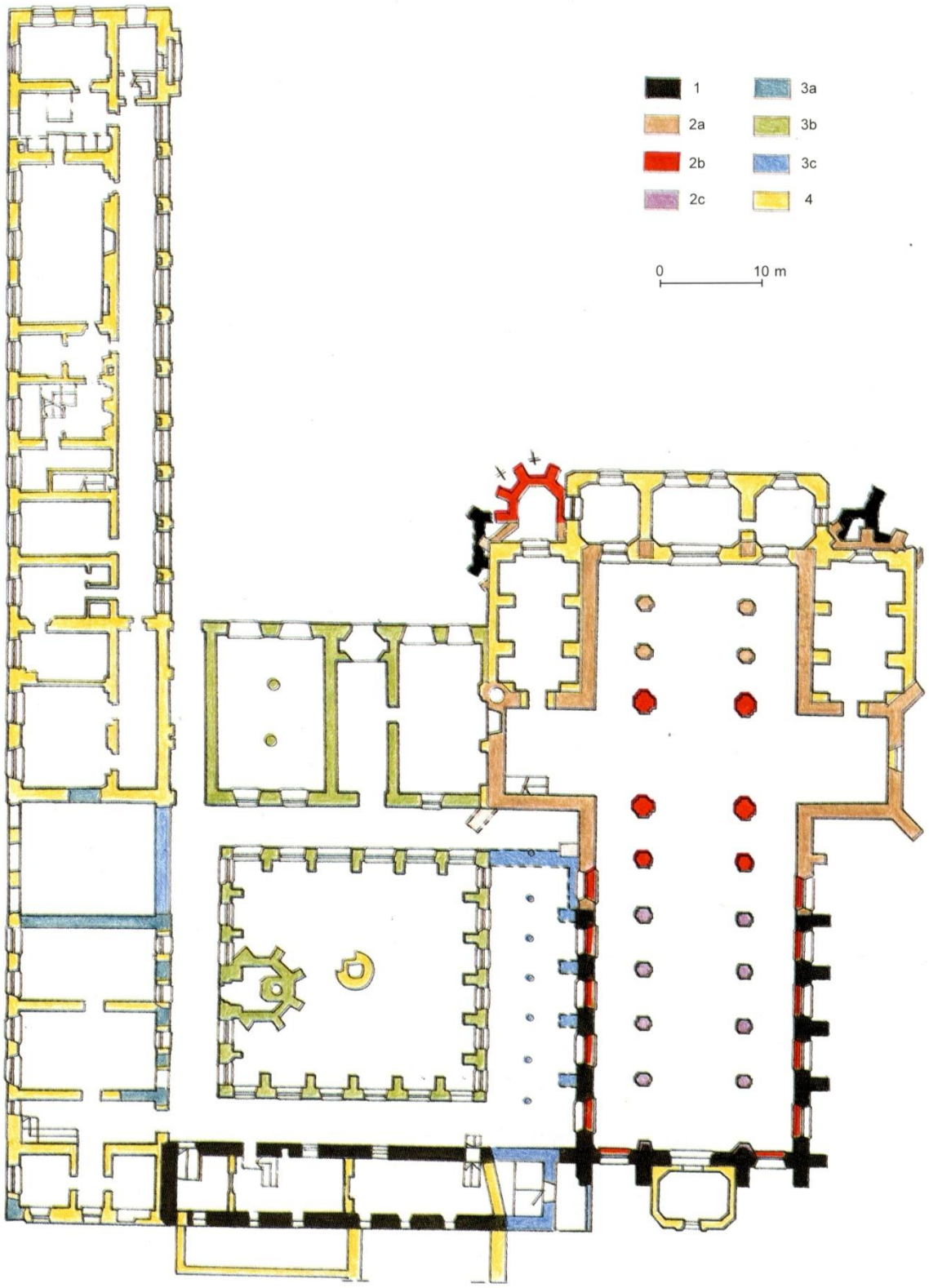
Rzut przyziemia klaustrum: a — mury istniejące, b — mury eksponowane w nawierzchni terenu, c — mury nieistniejące, 1 — kościół klasztorny, 2 — prałatura, 3 — pałac opatów, 4 — skrzydło zachodnie

50. Rzut klasztoru i kościoła klasztornego. E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie,* Wrocław 2002, s. 143.

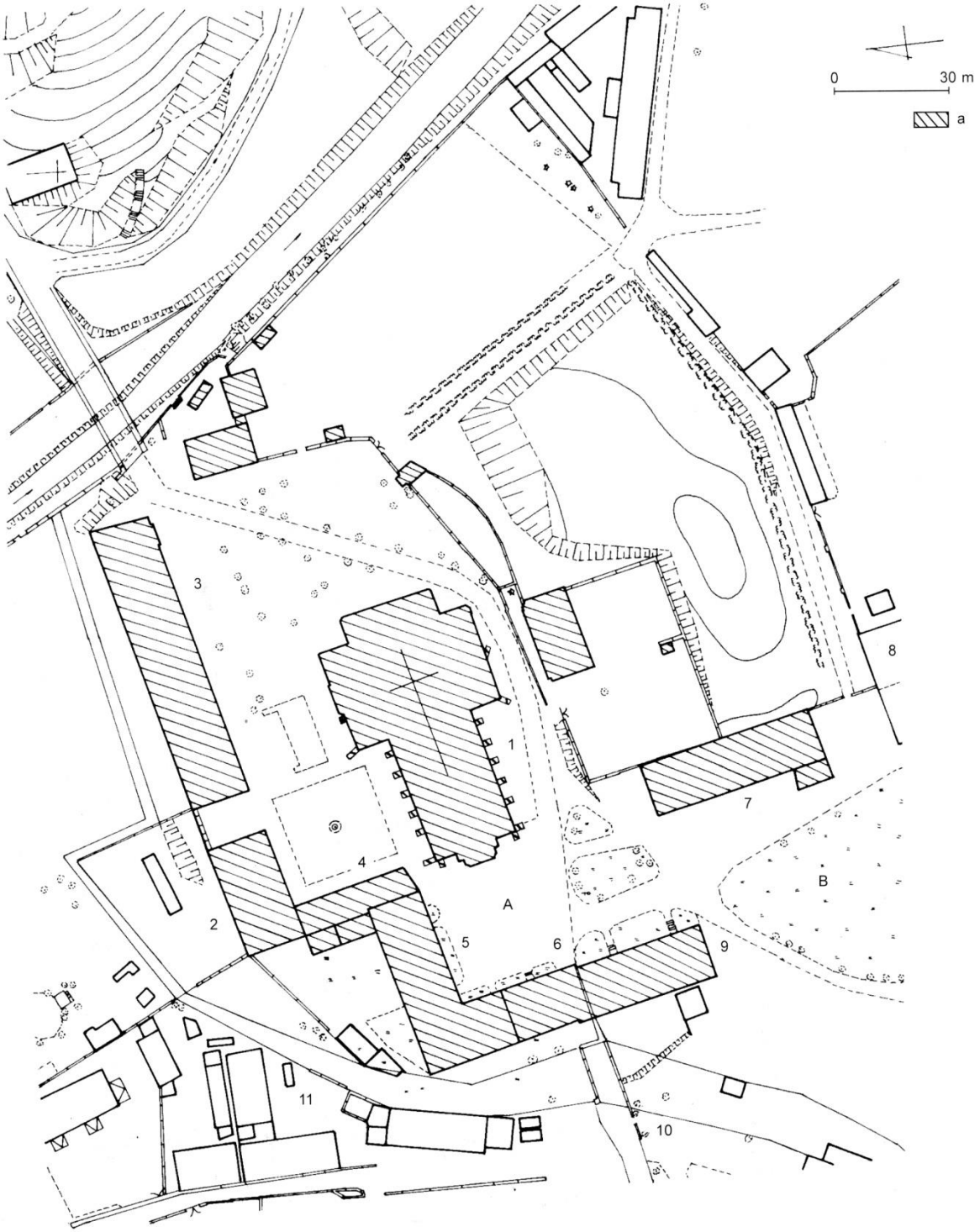
Przeobrażenia rozplanowania przyziemia, rekonstrukcja: A — budowla augustianów, 1210–1243, B — budowla cystersów 1247–XV w.; 1 — mury istniejące, 2 — rekonstrukcje

51. Rzut klasztoru i kościoła klasztornego w okresie średniowiecza, rozwarstwienie. E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie,* Wrocław 2002, s. 143.

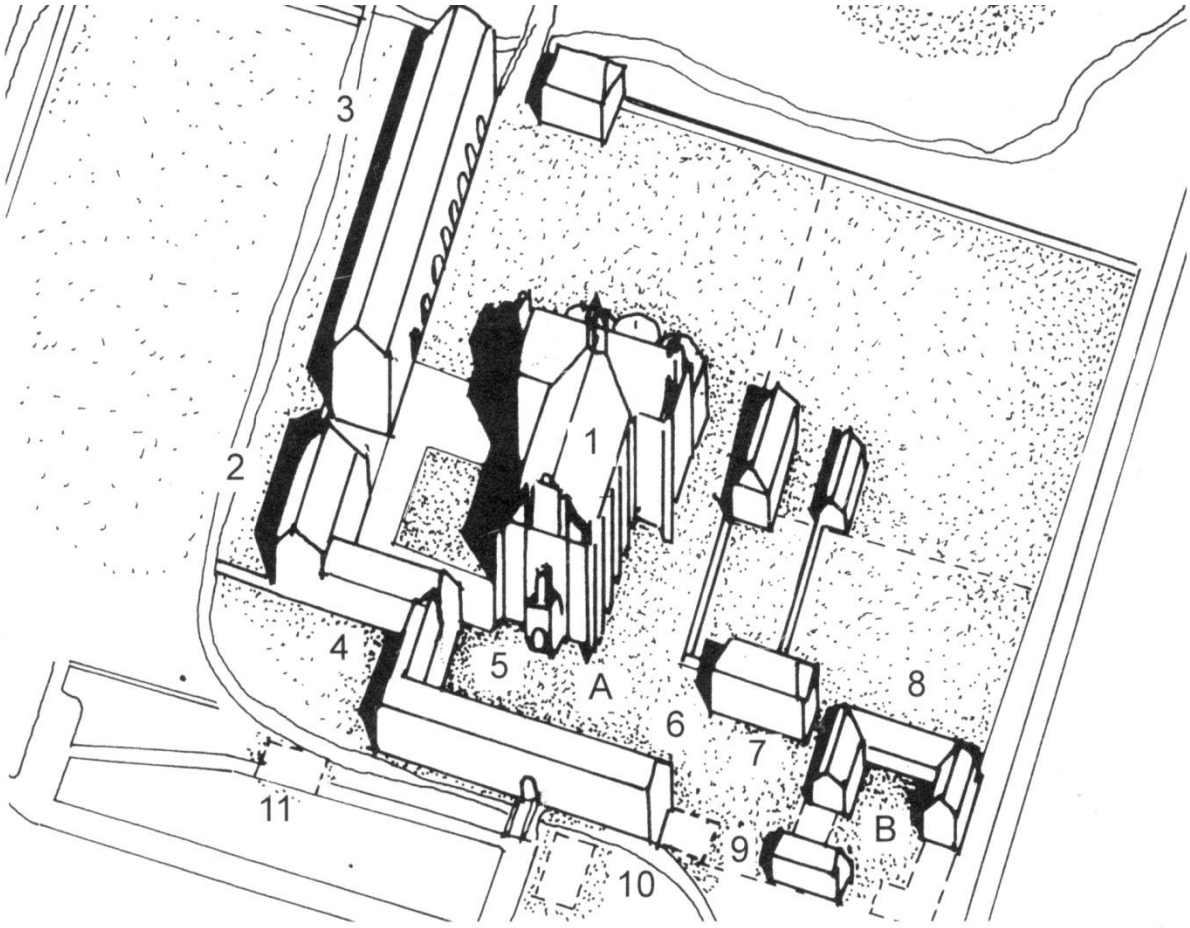
Rzut przyziemia klaustrum (Kutzner; Romanow; Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski; Łużyniecka): 1 — lata 1210–1243
2a, b, c — kościół klasztorny: 2a — 1247–około 1292 r., 2b — 1293–około 1315 r., 2c — 2. ćwierć XIV w., 3a, b, c — kla
sztor; 1247–XV w.(?): 3a — mury istniejące, 3b — mury konserwowane, 3c — mury nieistniejące, 4 — od XVIII w

52. Rzut klasztoru i kościoła klasztornego, rozwarstwienie. E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie,* Wrocław 2002, s. 502.

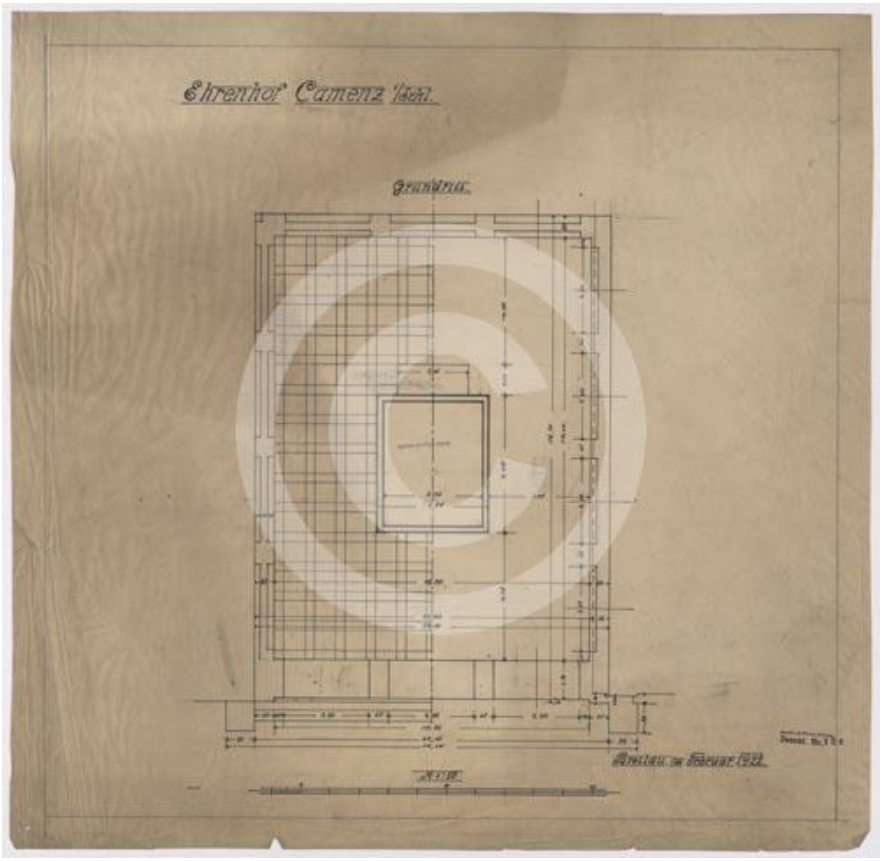
Plan klasztoru cysterskiego: 1 — kościół klasztorny, 2 — prałatura, 3 — opactwo, 4 — skrzydło zachodnie 5 — d. słodownia, 6 — d. budynek oficjalistów, browar i piekarnia, 7 — spichlerz, 8 — d. budynki folwarku, 9 — lokalizacja kościoła św. Marii Magdaleny, 10 — lokalizacja dawnej stajni, 11 — lokalizacja d. młyna, A — dziedziniec kościelny, B — dawny dziedziniec gospodarczy, a — d. budynki klasztorne

53. Rzut klasztoru i kościoła klasztornego. E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie,* Wrocław 2002, s. 501. Błędna lokalizacja kościoła św. Marii Magdaleny.

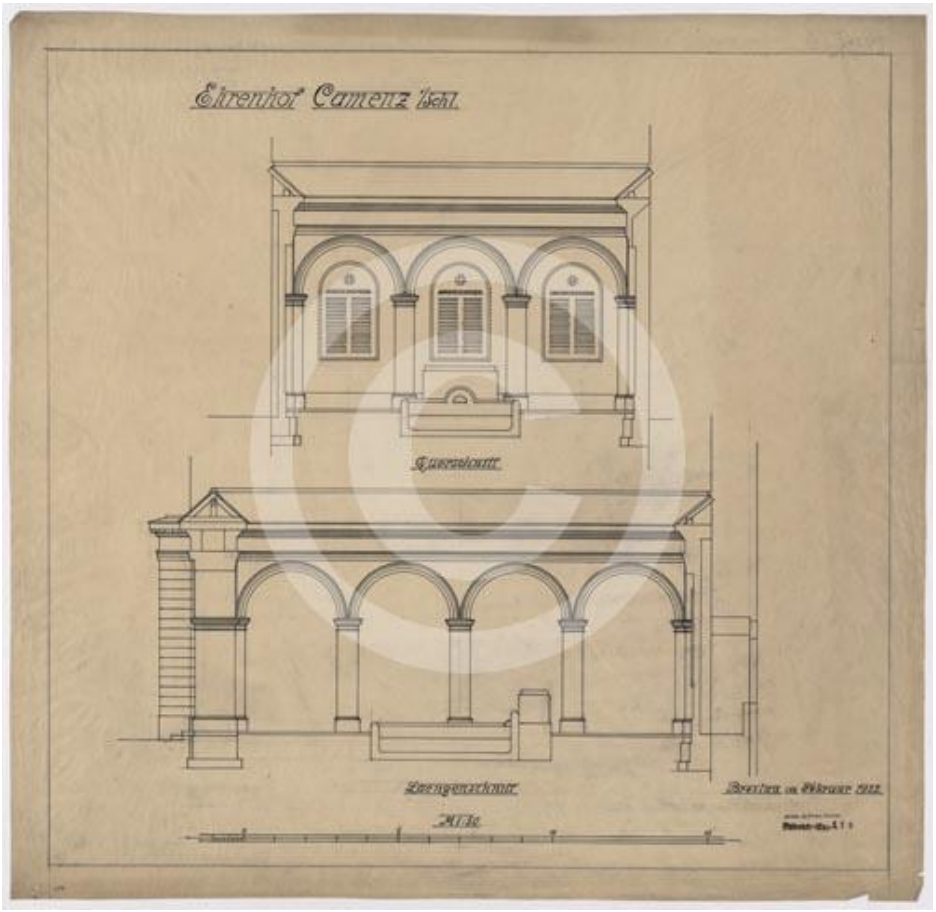

Widok ogólny klasztoru cysterskiego: 1 — kościół klasztorny, 2 — prałatura, 3 — opactwo, 4 — skrzydło zachodnie, 5 — d. słodownia, 6 — d. budynek oficjalistów, browar i piekarnia, 7 — spichlerz, 8 — d. budynki folwarku, 9 — lokalizacja kościoła św. Marii Magdaleny, 10 — lokalizacja d. stajni, 11 — lokalizacja d. młynu, A — dziedziniec kościelny, B — d. dziedziniec gospodarczy

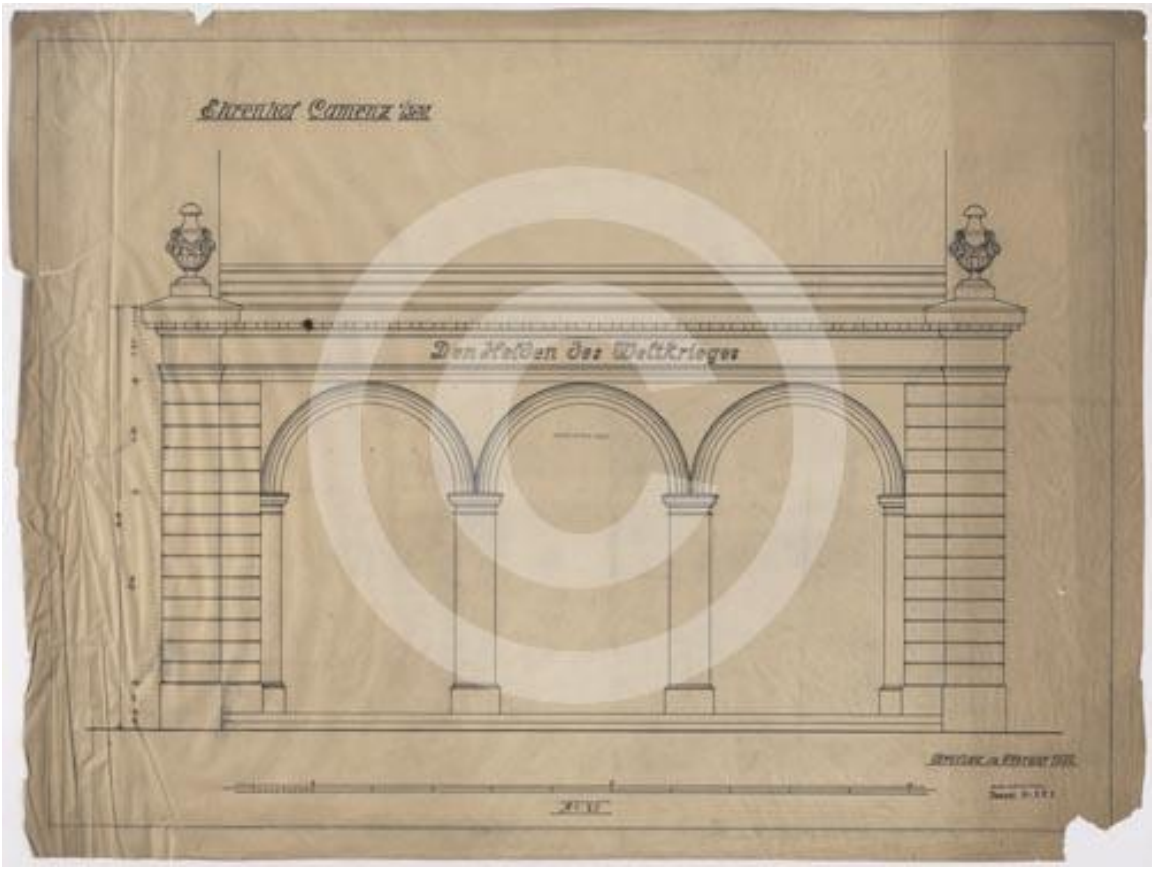
54. Aksonometria rozmieszczenia budynków klasztoru. E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie,* Wrocław 2002, s. 143. Błędna lokalizacja kościoła św. Marii Magdaleny.

55. Niezrealizowany projekt pomnika poległych w I wojnie, 1922, rys. Herder Institut, NBA sygn. 242343, 242344.

56. Niezrealizowany projekt pomnika poległych w I wojnie, 1922, rys. Herder Institut, NBA sygn. 242345, 24346.

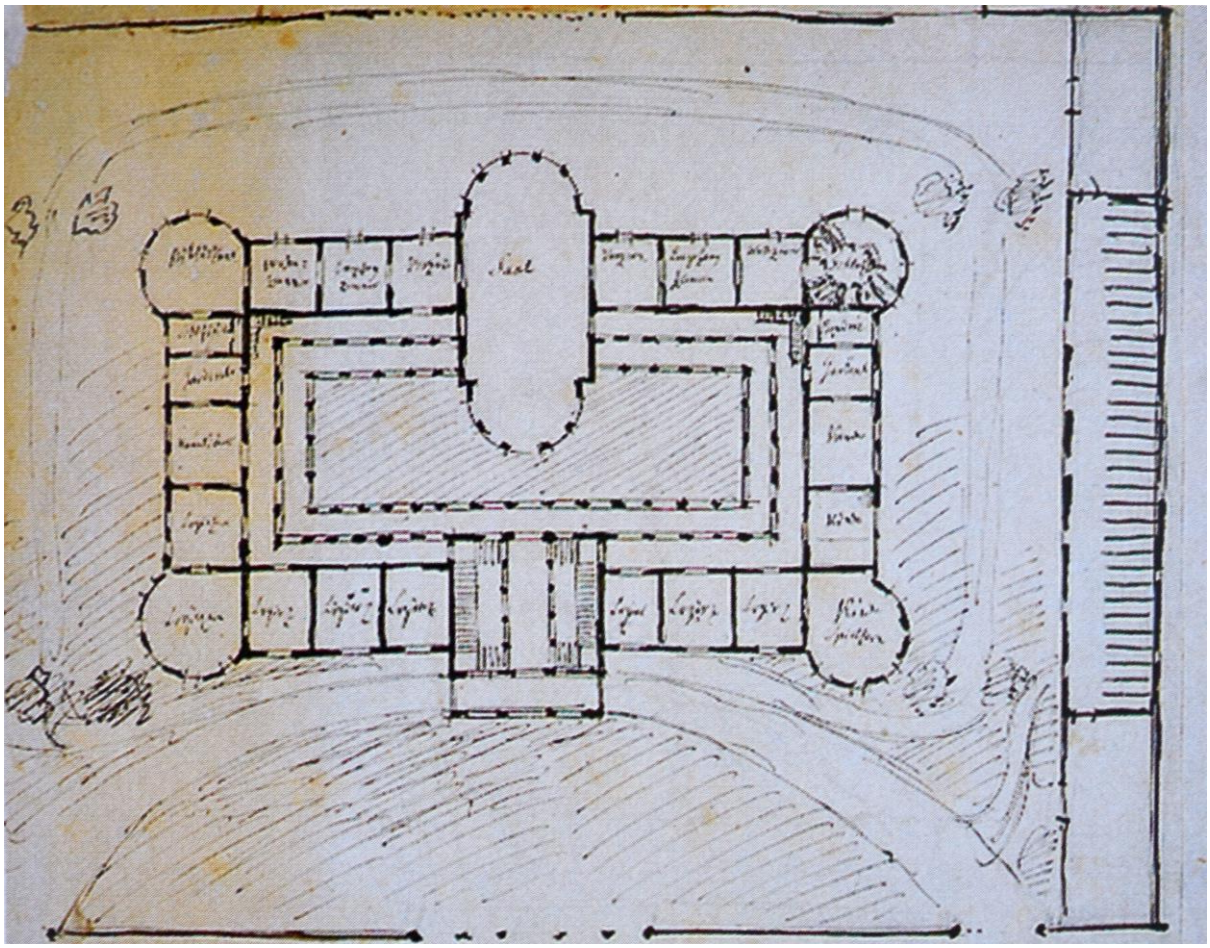

57. Niezrealizowany projekt pomnika poległych w I wojnie, 1922, rys. Herder Institut, NBA sygn. 24237, 24348.

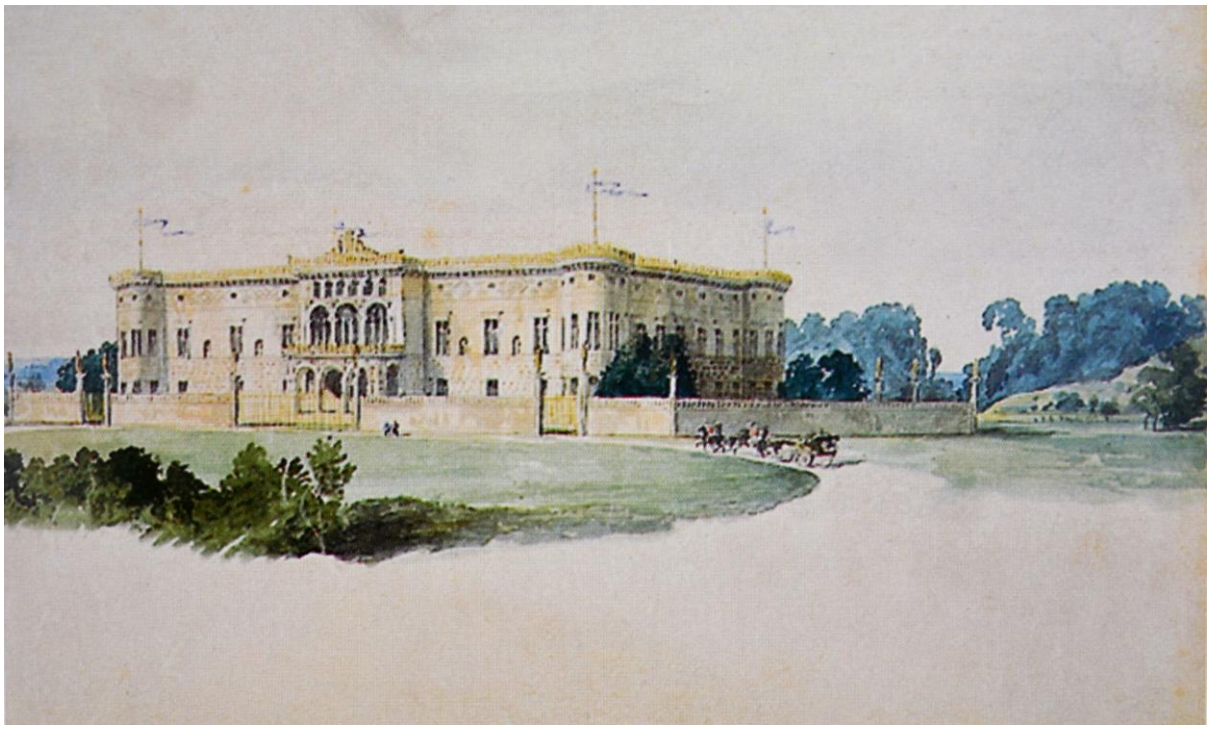

58. Niezrealizowany projekt pomnika poległych w I wojnie, 1922, rys. Herder Institut, NBA sygn. 242349.

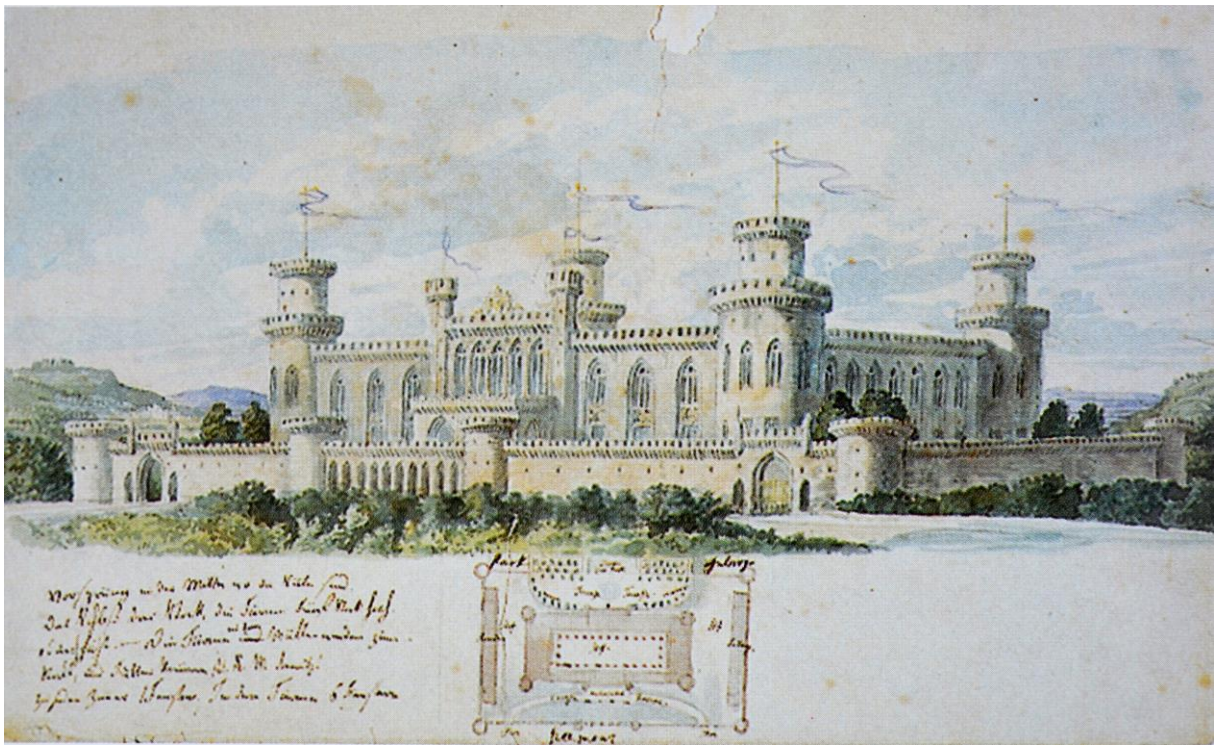
Pałac i park – rysunki i grafiki

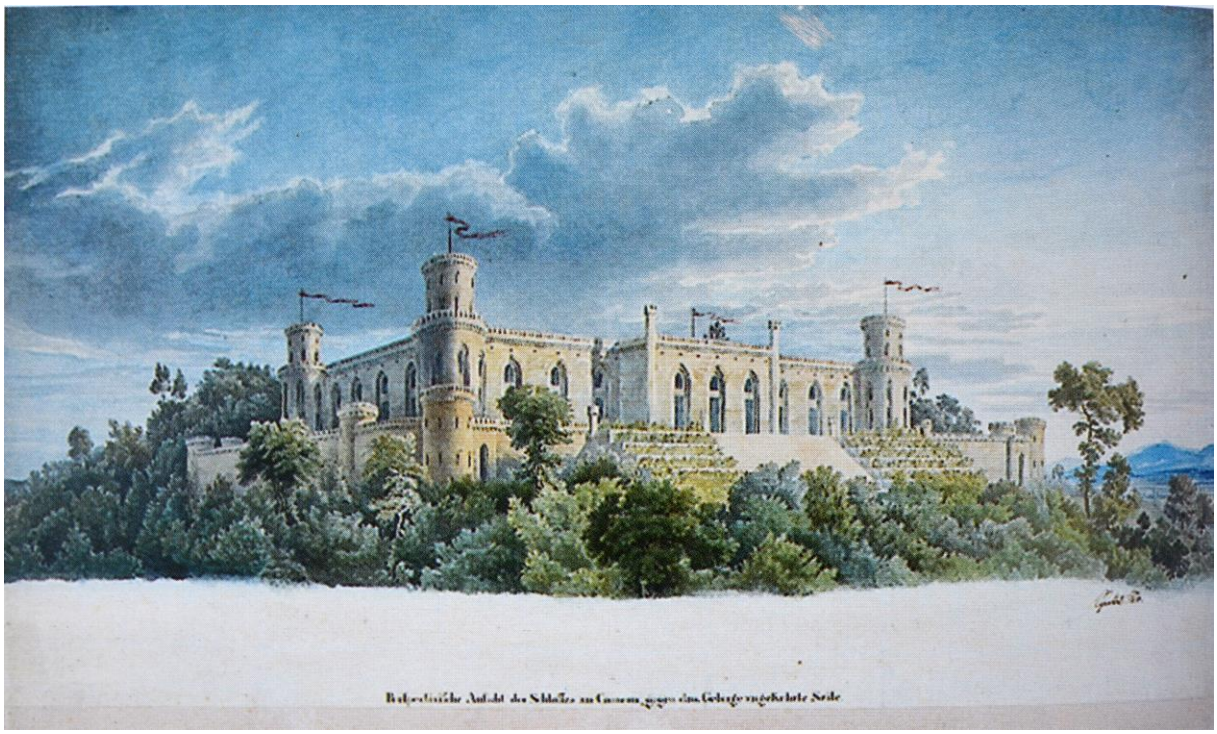
59. Szkic rzutu pierwszej kondygnacji pałacu – wersja pierwsza projektu K.F. Schinkla z 1838. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VII-5443. Repr. czarnobiała w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 52, s. 75.

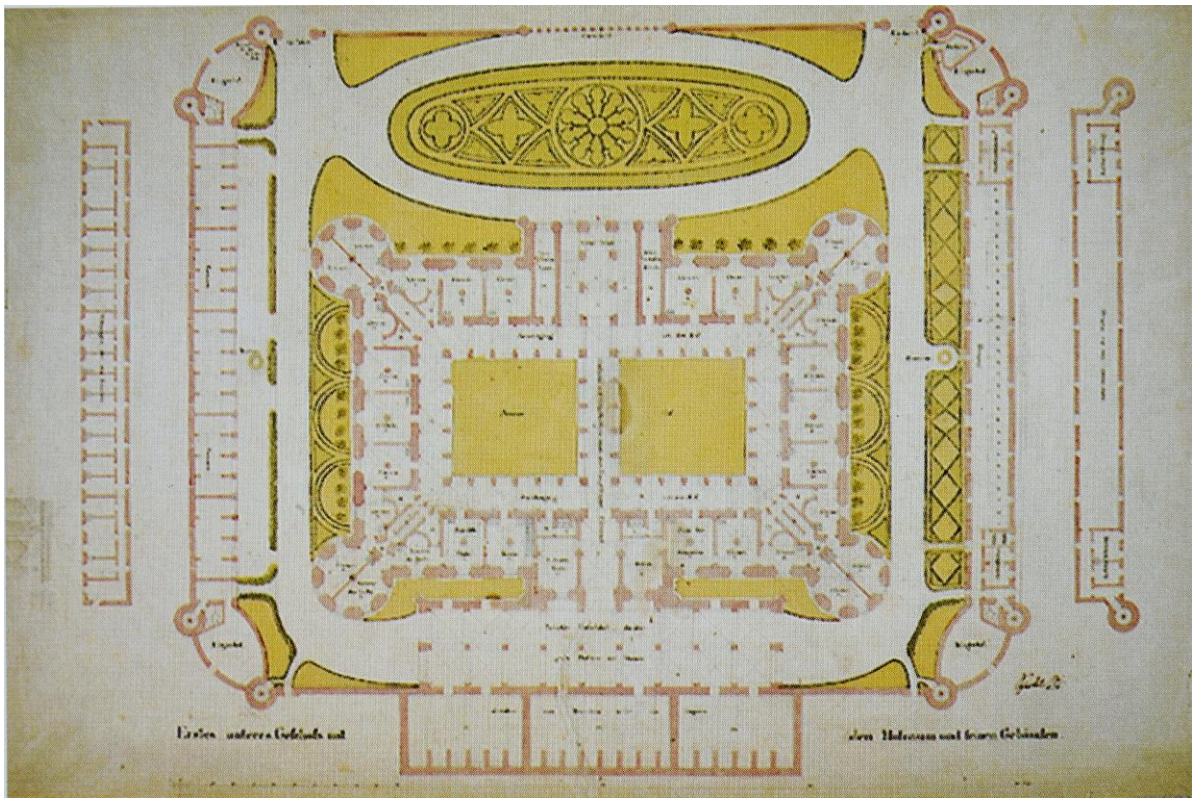
60. Widok perspektywiczny pałacu – wersja pierwsza projektu K.F. Schinkla z 1838. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VII-5443. Repr. czarnobiała w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 53, s. 77.

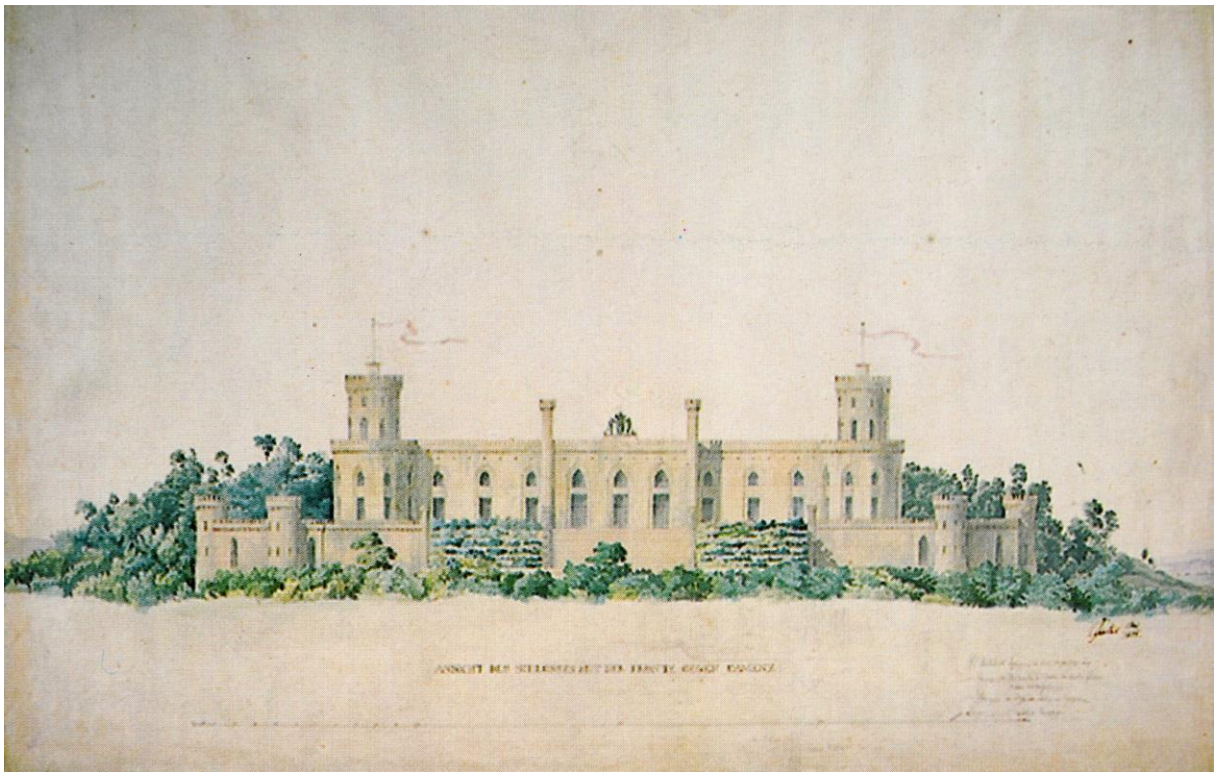
61. Widok perspektywiczny pałacu, szkicowy plan zabudowy – wersja druga projektu K.F. Schinkla z 1838. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VII-5444. Repr. czarnobiała w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 54, s. 79.

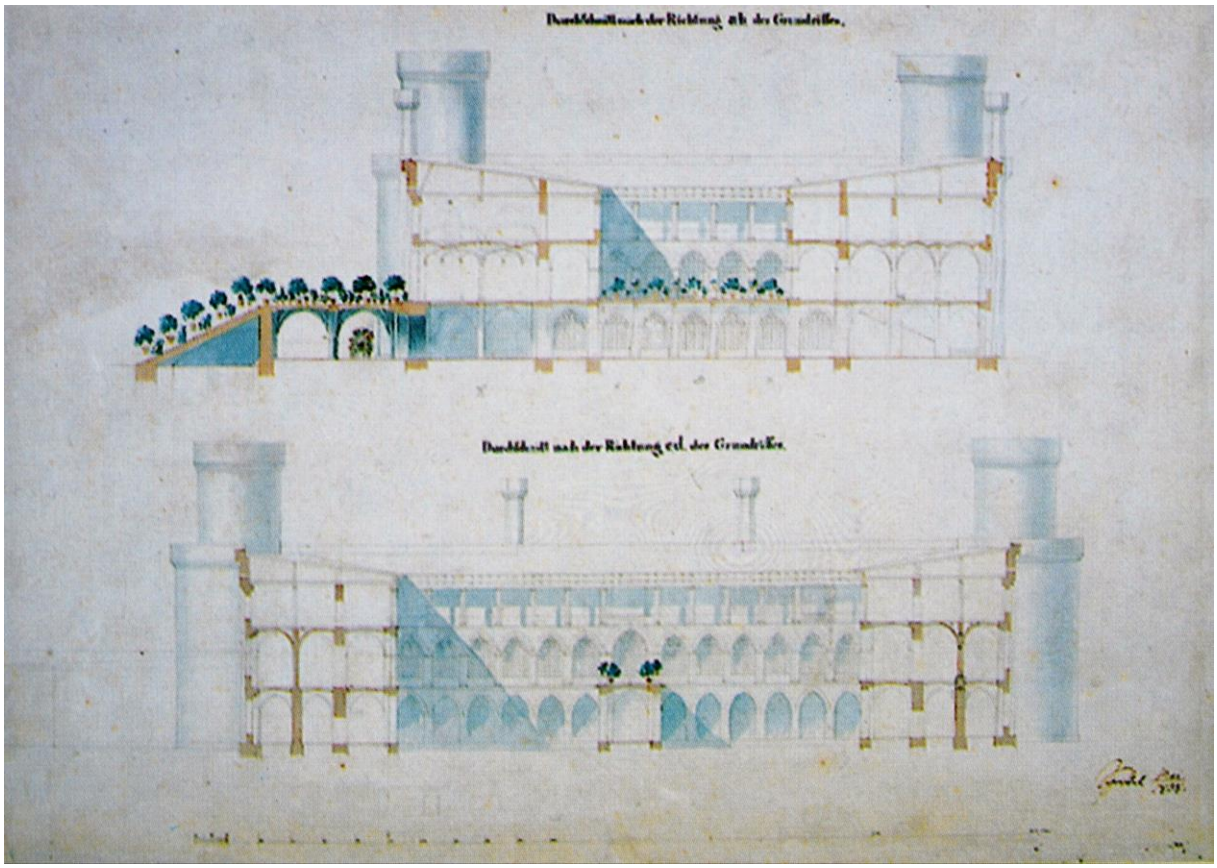
62. Widok perspektywiczny pałacu – wersja druga projektu. Rysunek F. Martiusa podpisany przez K.F. Schinkla 1838. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VII-5448. Repr. czarnobiała w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 57, s. 84.

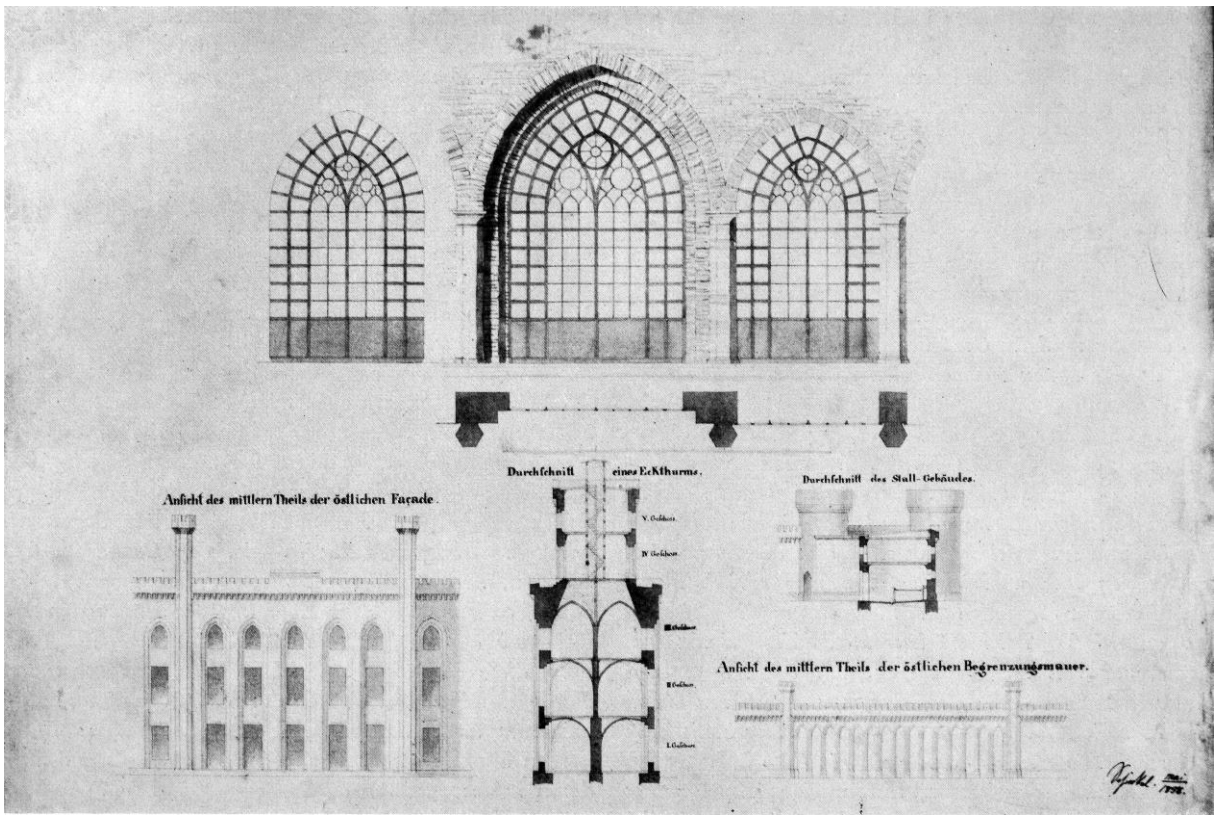
63. Plan parteru pałacu oraz stajni i wozowni, po bokach plany piętra nad stajnią i wozowni – wersja druga projektu z 1838. Rysunek F. Martius, podpisany przez K.F. Schinkla. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VIII-5449. Repr. czarnobiała w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 55, s. 81.

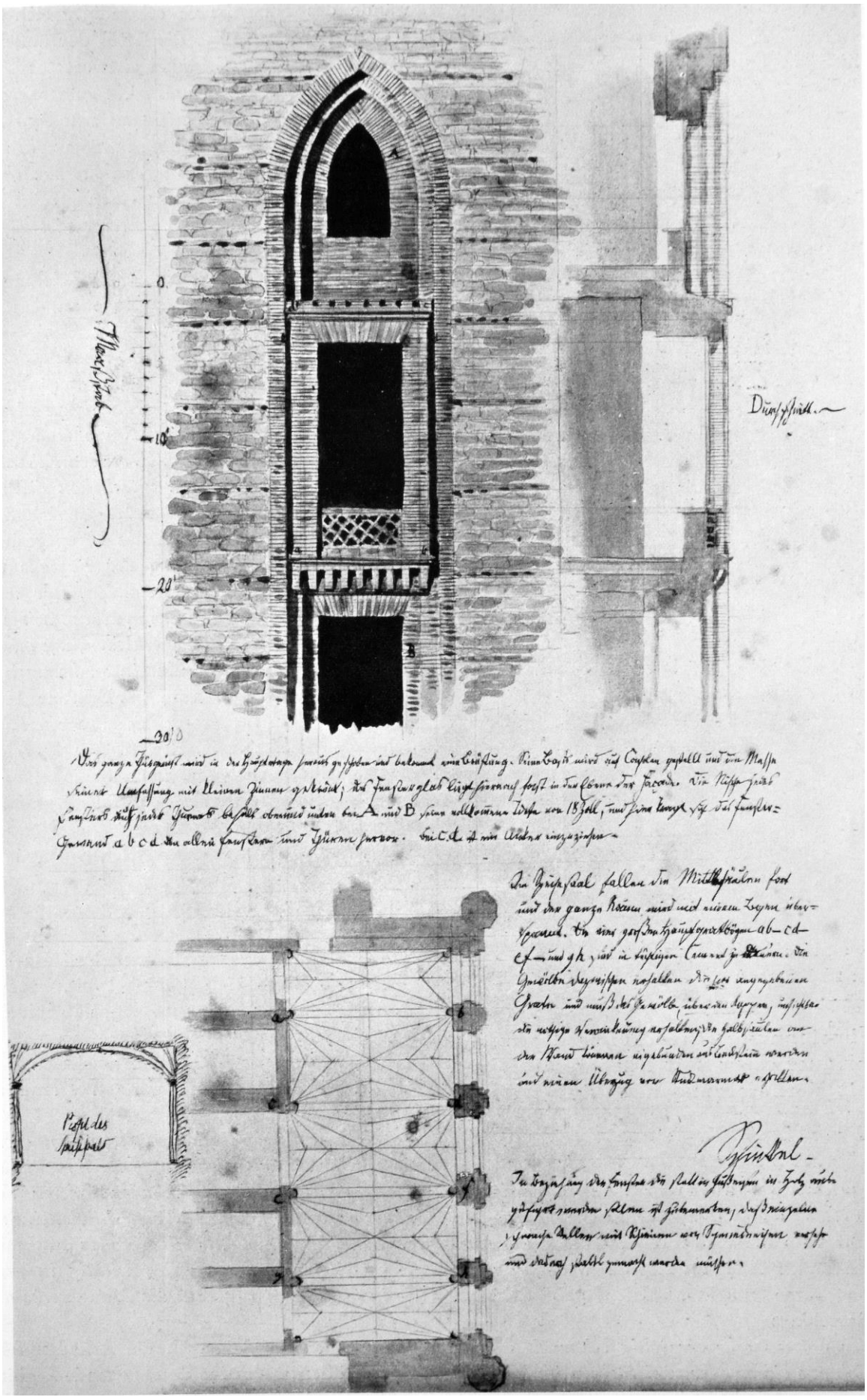
64. Elewacja pałacu – wersja druga projektu. Rysunek F. Martiusa, podpisany przez K.F. Schinkla. 1838. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VII-5447. Repr. czarnobiała w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 58, s. 85.

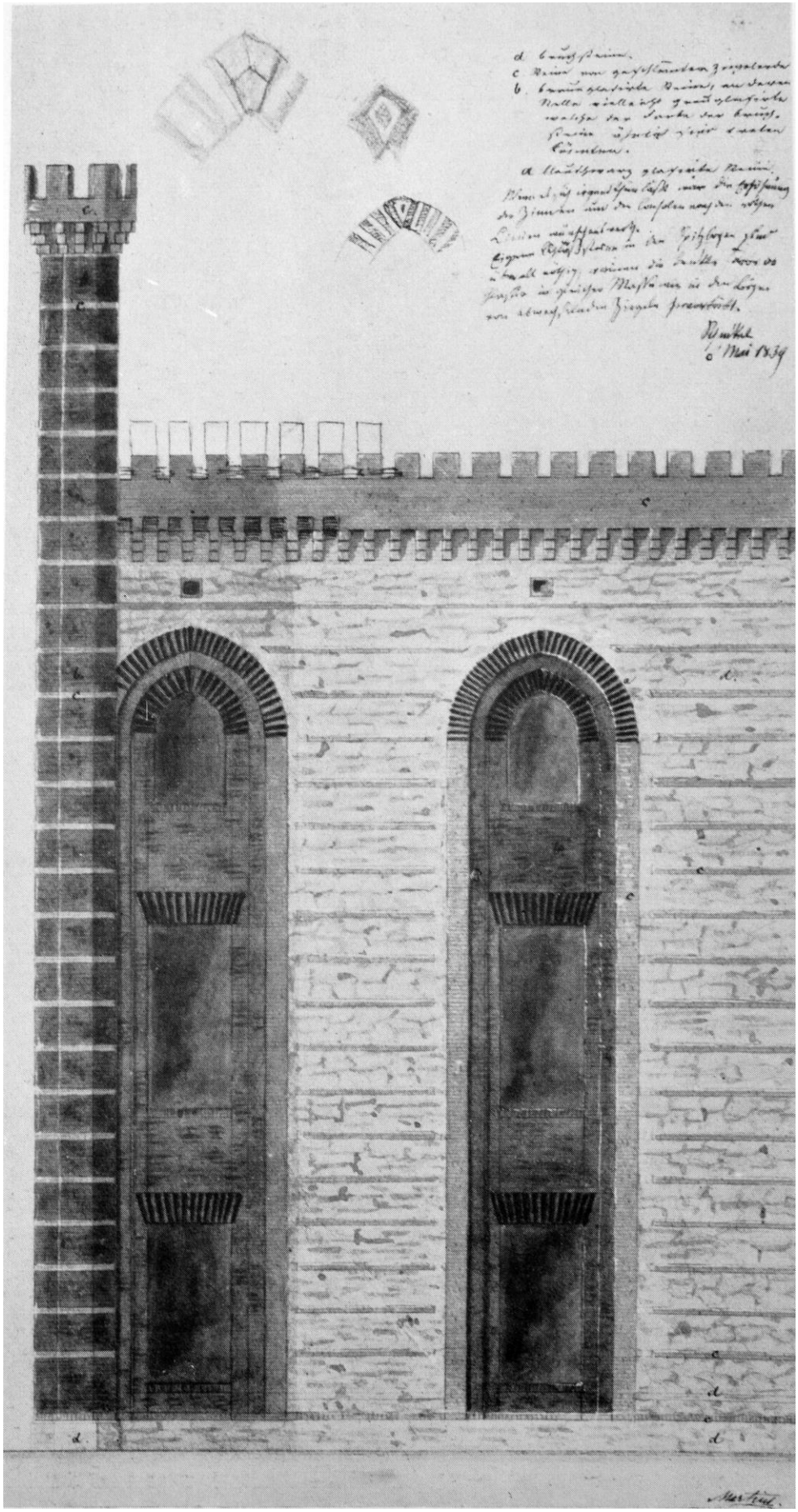
65. Przekrój podłużny i przekrój poprzeczny pałacu – wersja druga projektu. Rysunek F. Martius, podpisany K.F. Schinkla, 1838. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VII-5446. Repr. czarnobiała w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien,* Berlin 1941, il. 59, s. 86.

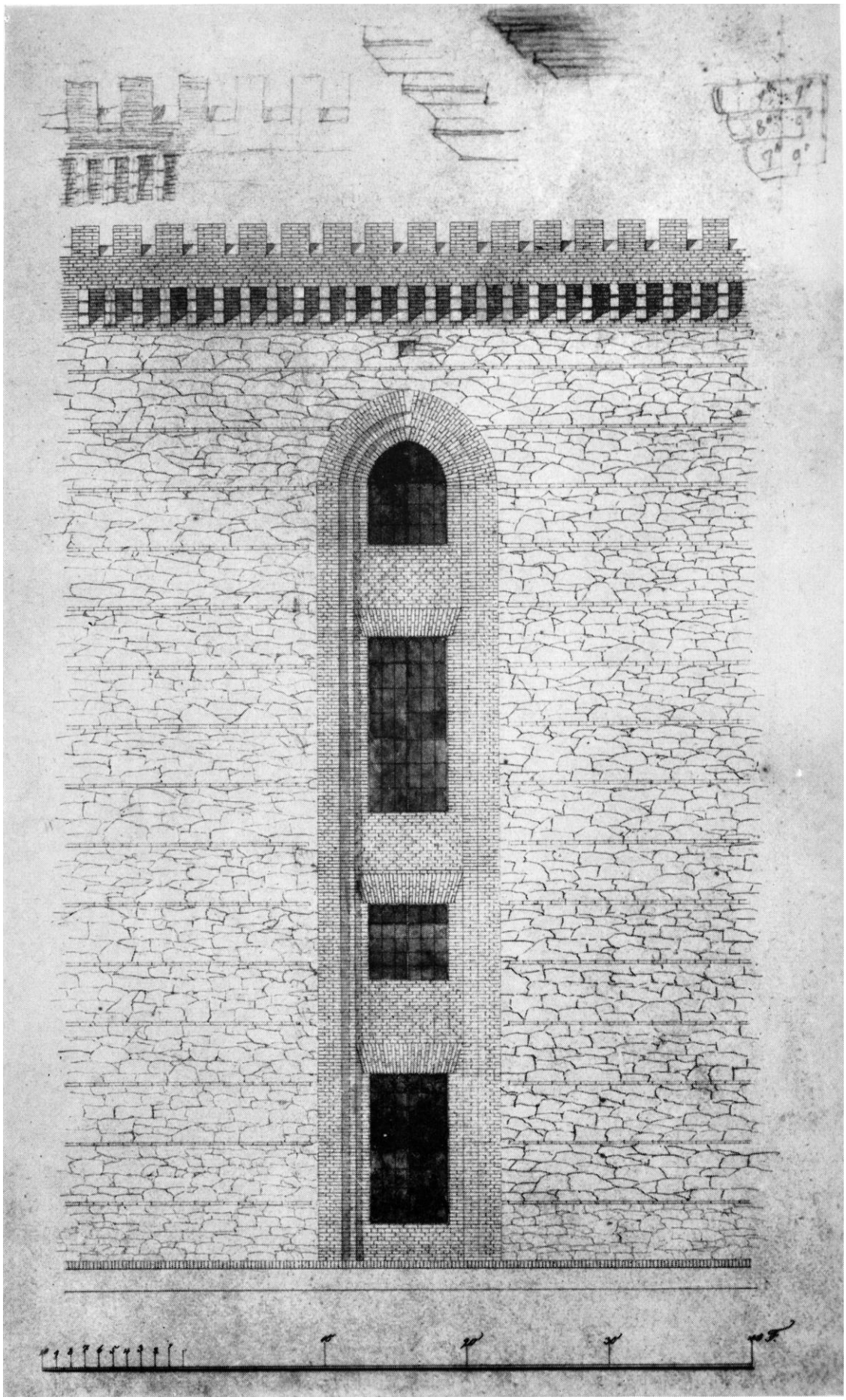
66. Rysunki wersji drugiej projektu. Rysował F. Martius, podpisał K.F. Schinkel, 1838. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Fridrich Schinkel. Schlesien,* Berlin 1941, il. 60, s. 87.

67. Szkice projektowe K.F. Schinkla dla wnęk okiennych oraz sklepienia sali jadalnej bez środkowych kolumn, 1839. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 64, s. 91.

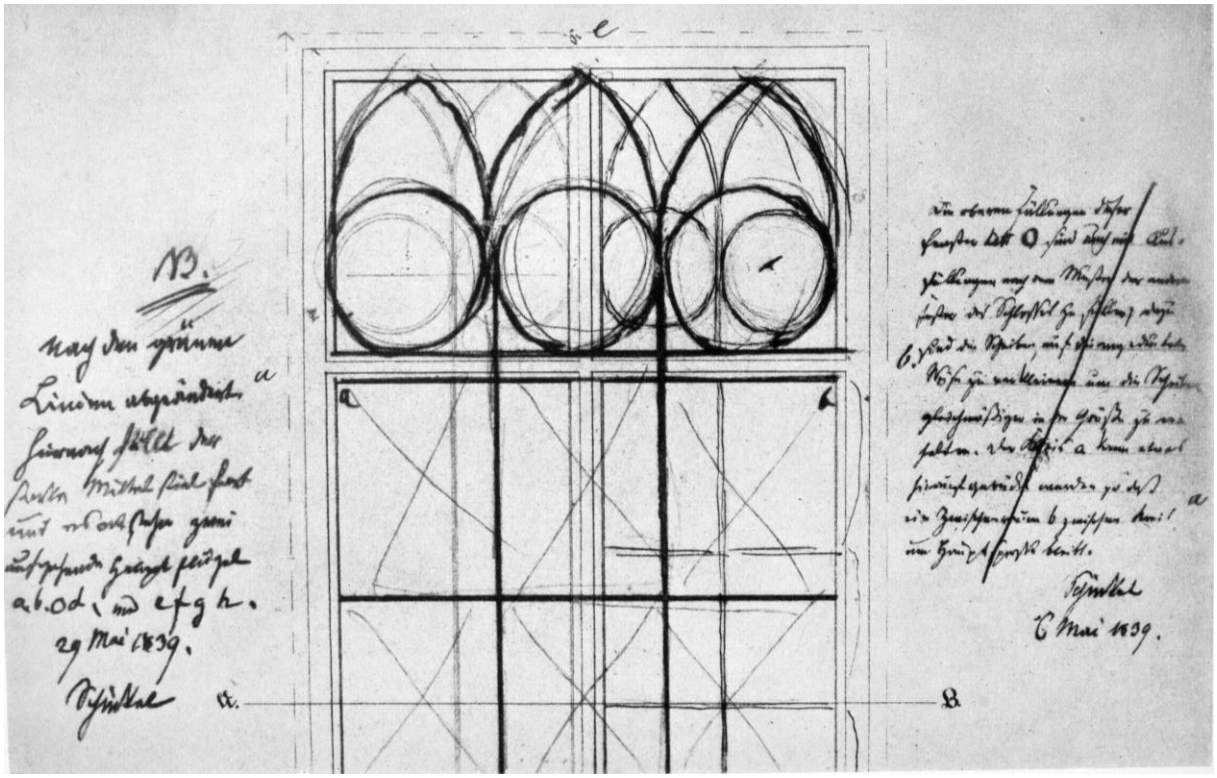
68. Szkice układu kolorystycznego elewacji, opracował F. Martius, korekta K. F. Schinkel, 1839. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien,* Berlin 1941, il. 65, s. 92.

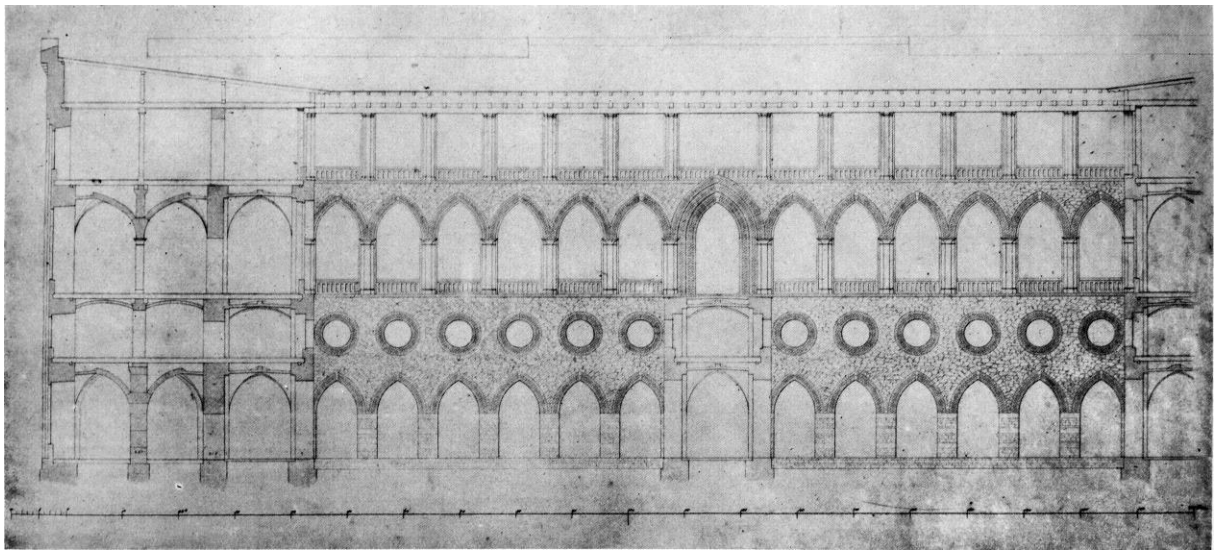
69. Projekt wnęki okiennej, wersja zrealizowana, opracował F. Martius, 1840. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 66, s. 93.

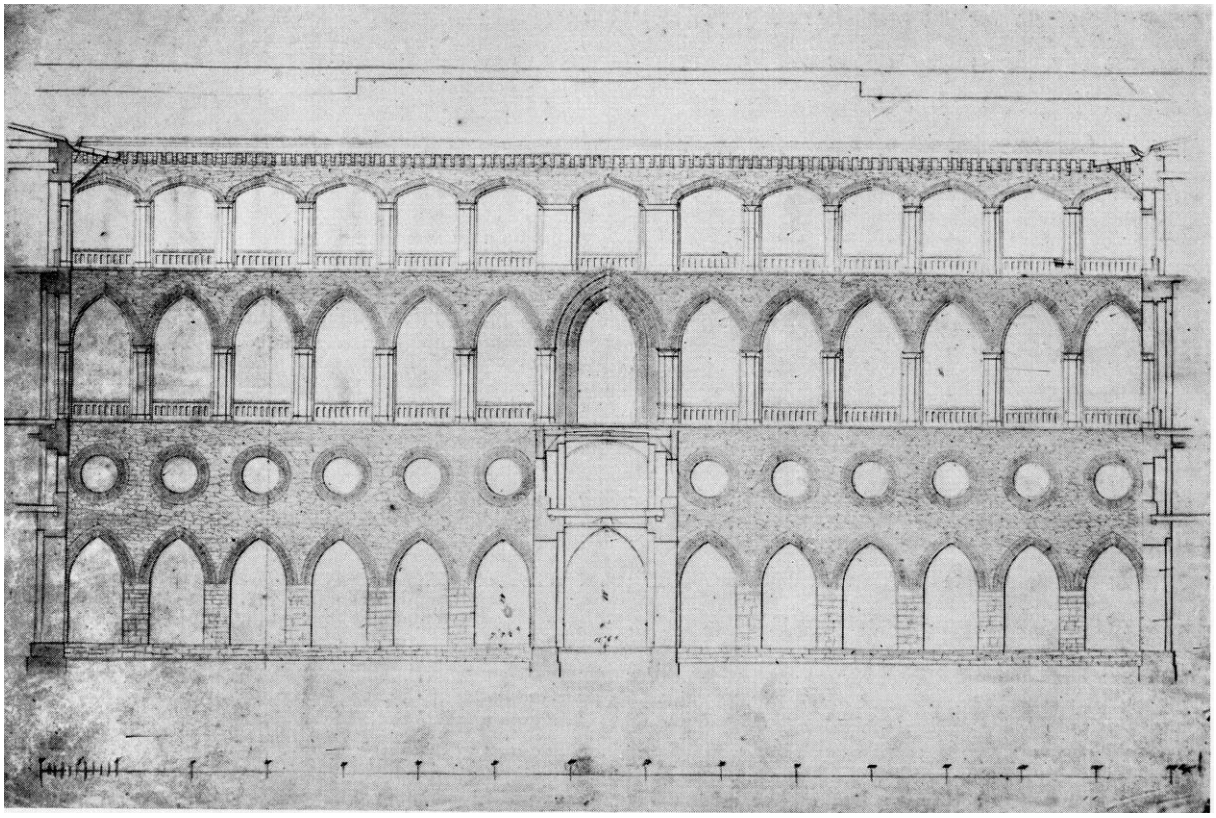
70. Widok wielkiej sali z projektem kolorystyki. Rysunek K. F. Schinkla, 5. 1838. Muzeum Narodowe we Wrocławiu, OZG, nr inw. V-5445. Repr. czarnobiała rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 66, s. 89.

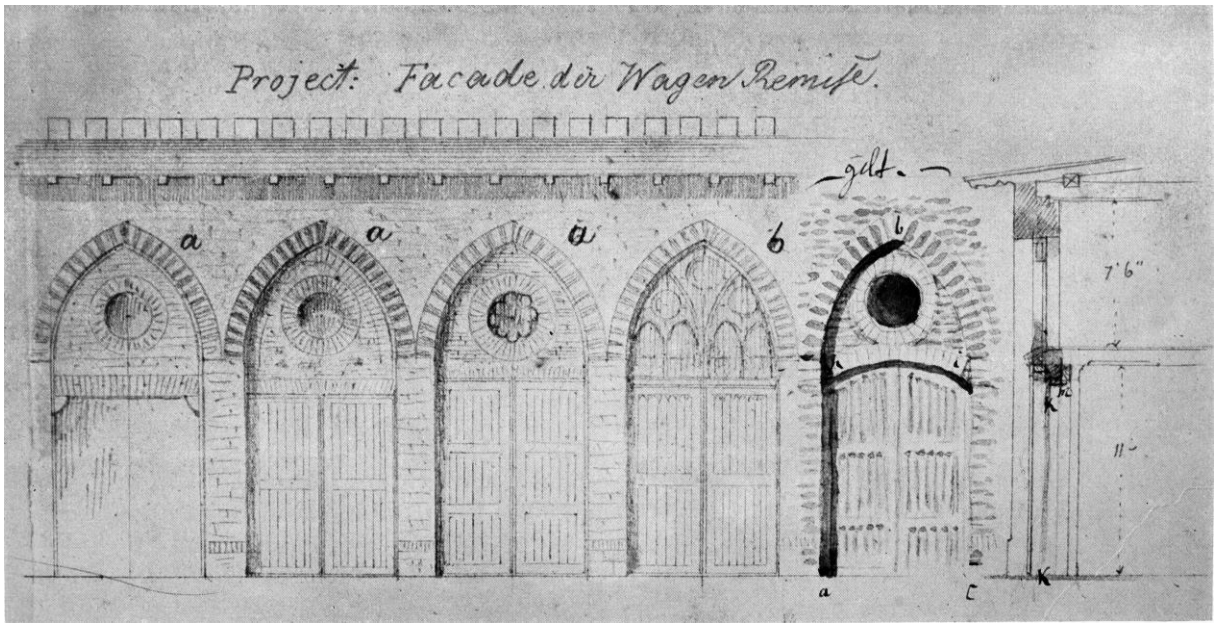
71. Schemat maswerków okien, 1839. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 62, s. 90.

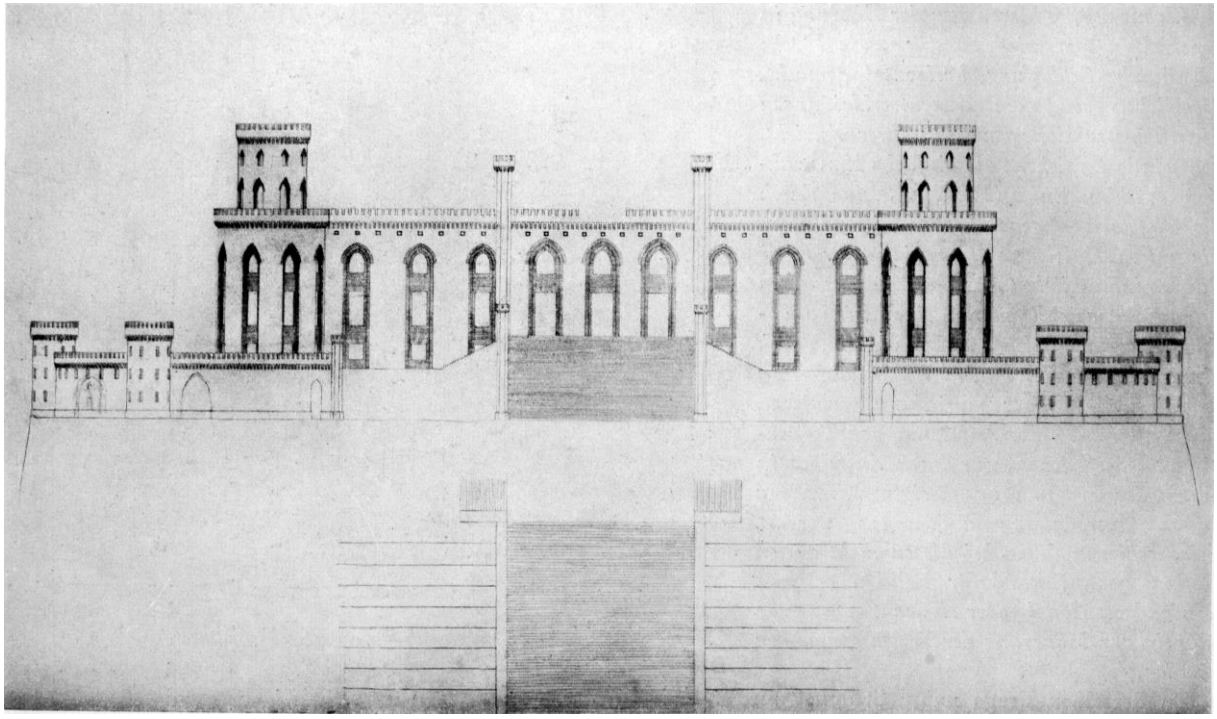
72. Elewacja dziedzińca wewnętrznego. Rysunek F. Martius, 1840. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 69, s. 96.

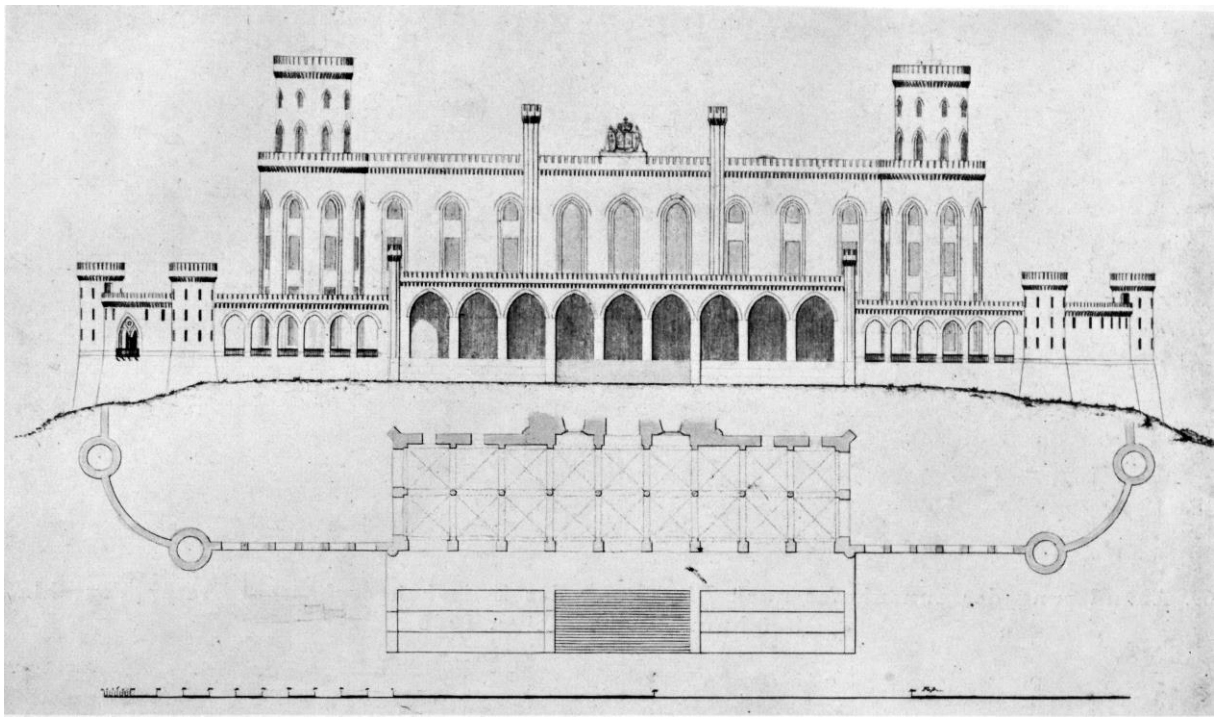
73. Elewacja dziedzińca wewnętrznego, druga wersja. Rysunek F. Martius, 1840. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 70, s. 97.

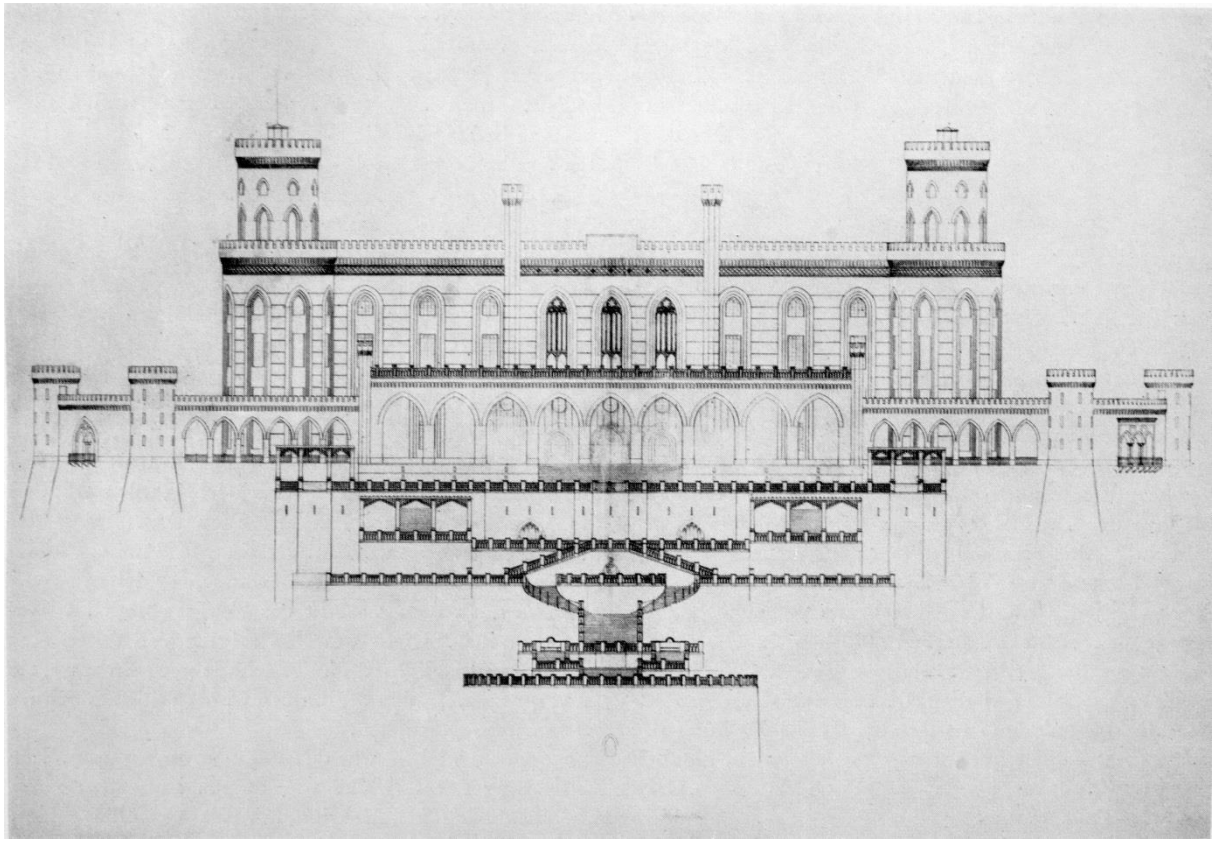
74. Projekt elewacji wozowni, 1839. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 63, s. 90.

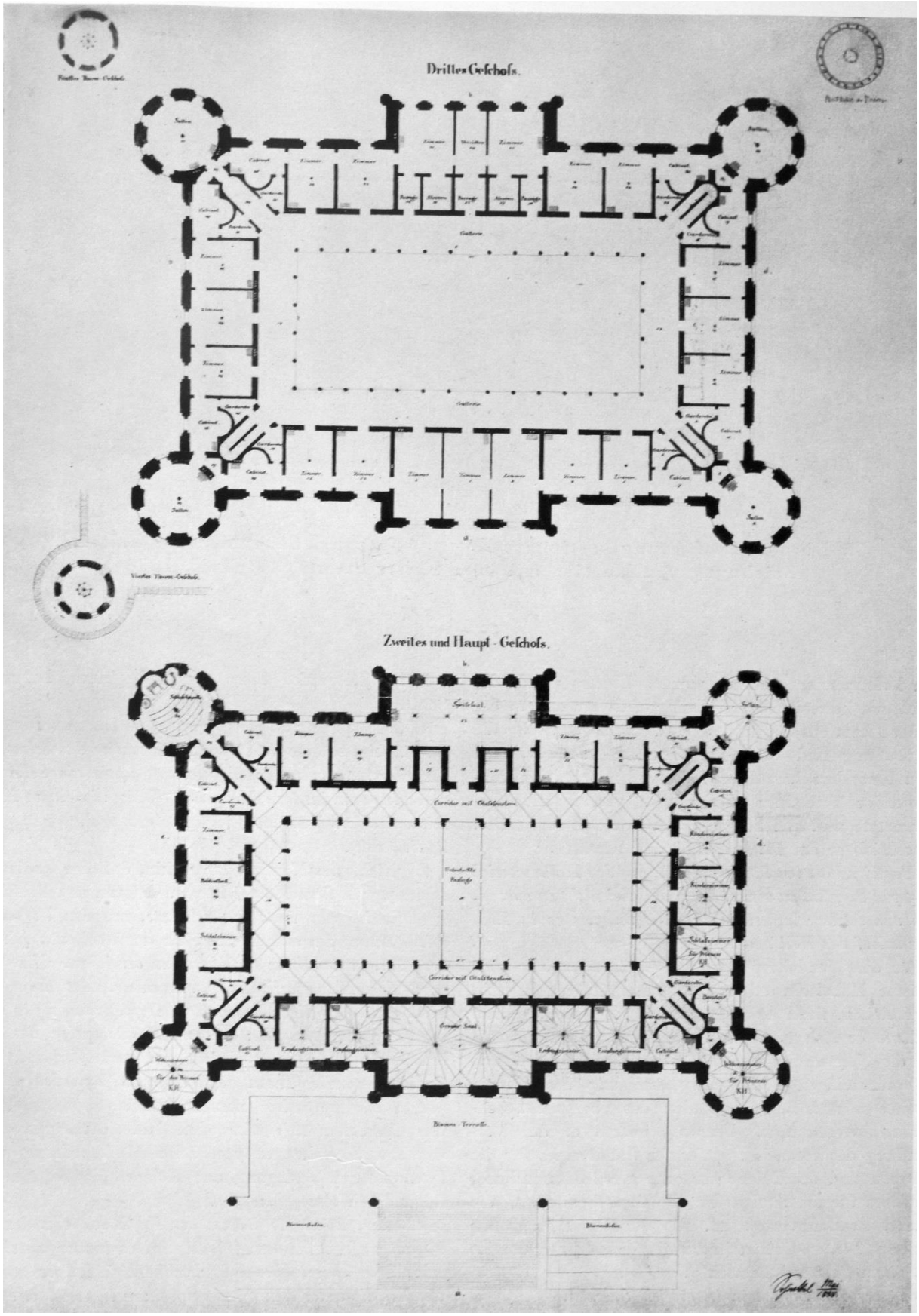
75. Elewacja zachodnia pałacu z wielkimi schodami prowadzącymi na taras nad podjazdem. Wersja niezrealizowana. Rysunek F. Martiusa, 1840. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 67, s. 94.

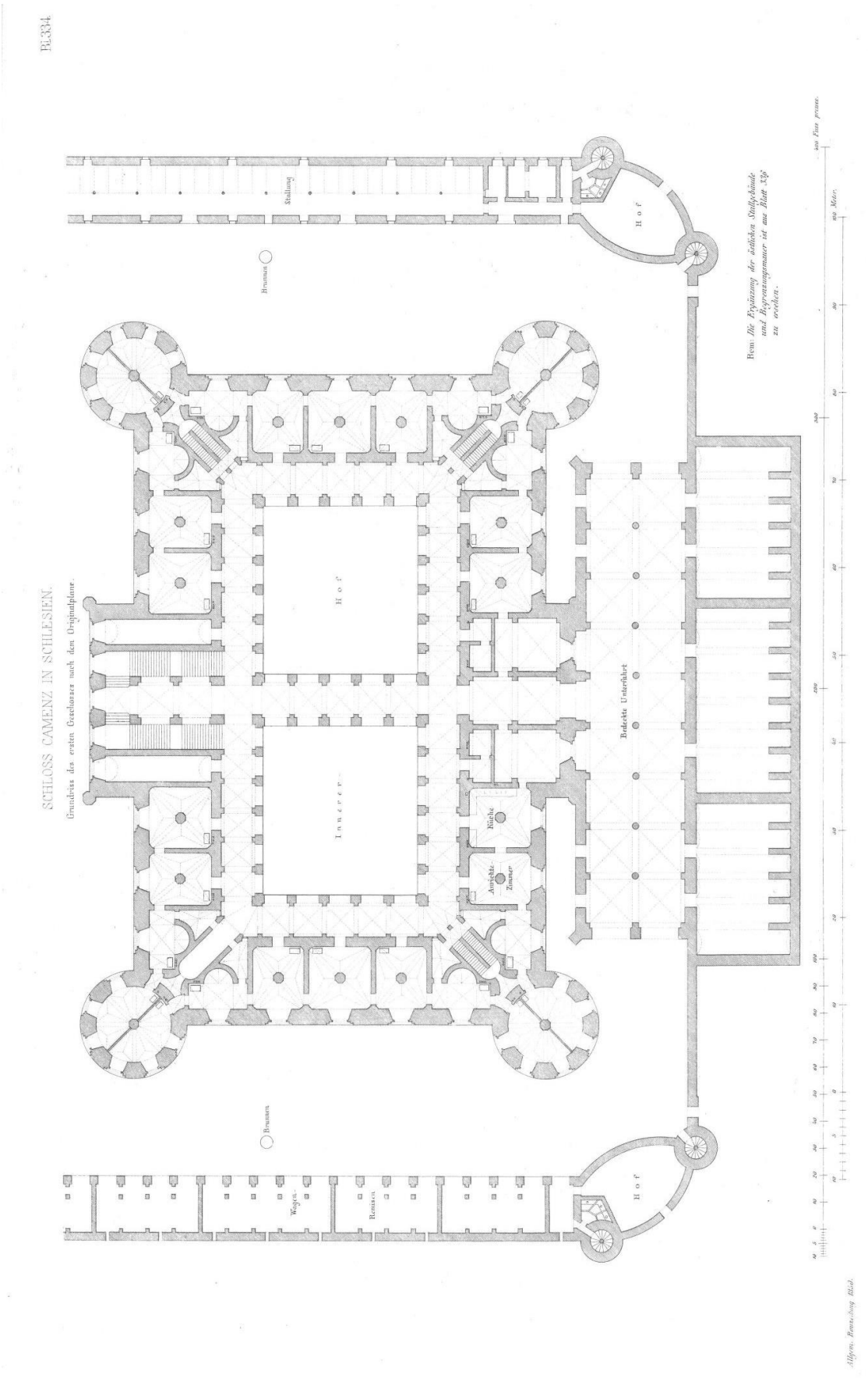
76. Elewacja zachodnia pałacu z otwartymi arkadami tarasu nad podjazdem. Wersja zrealizowana. Rysunek F. Martiusa, 1840. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 68, s. 95.

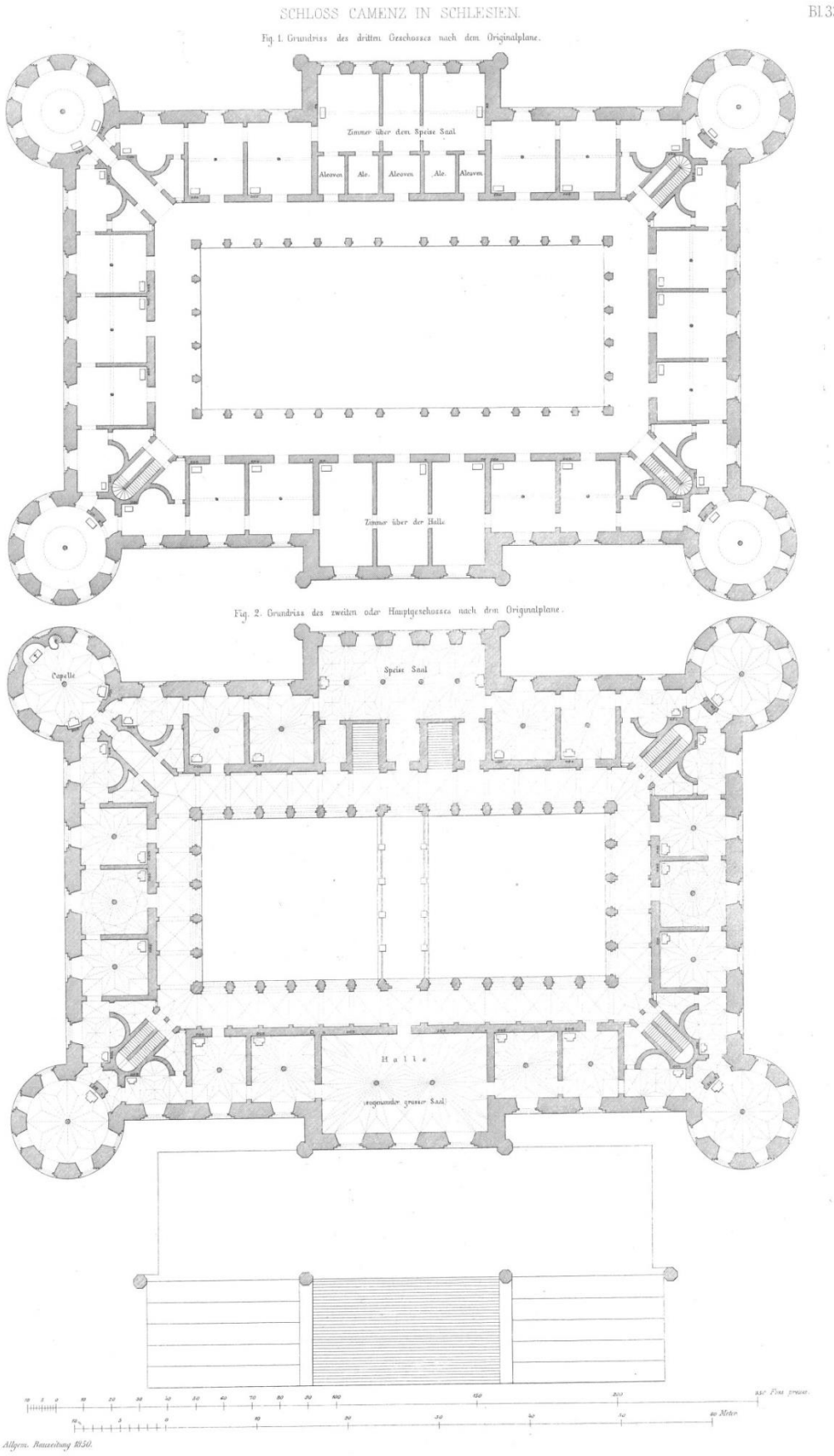
77. Elewacja zachodnia pałacu wraz z układem tarasów ogrodowych, rysunek F. Martiusa, 1860. Repr. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 81, s. 117.

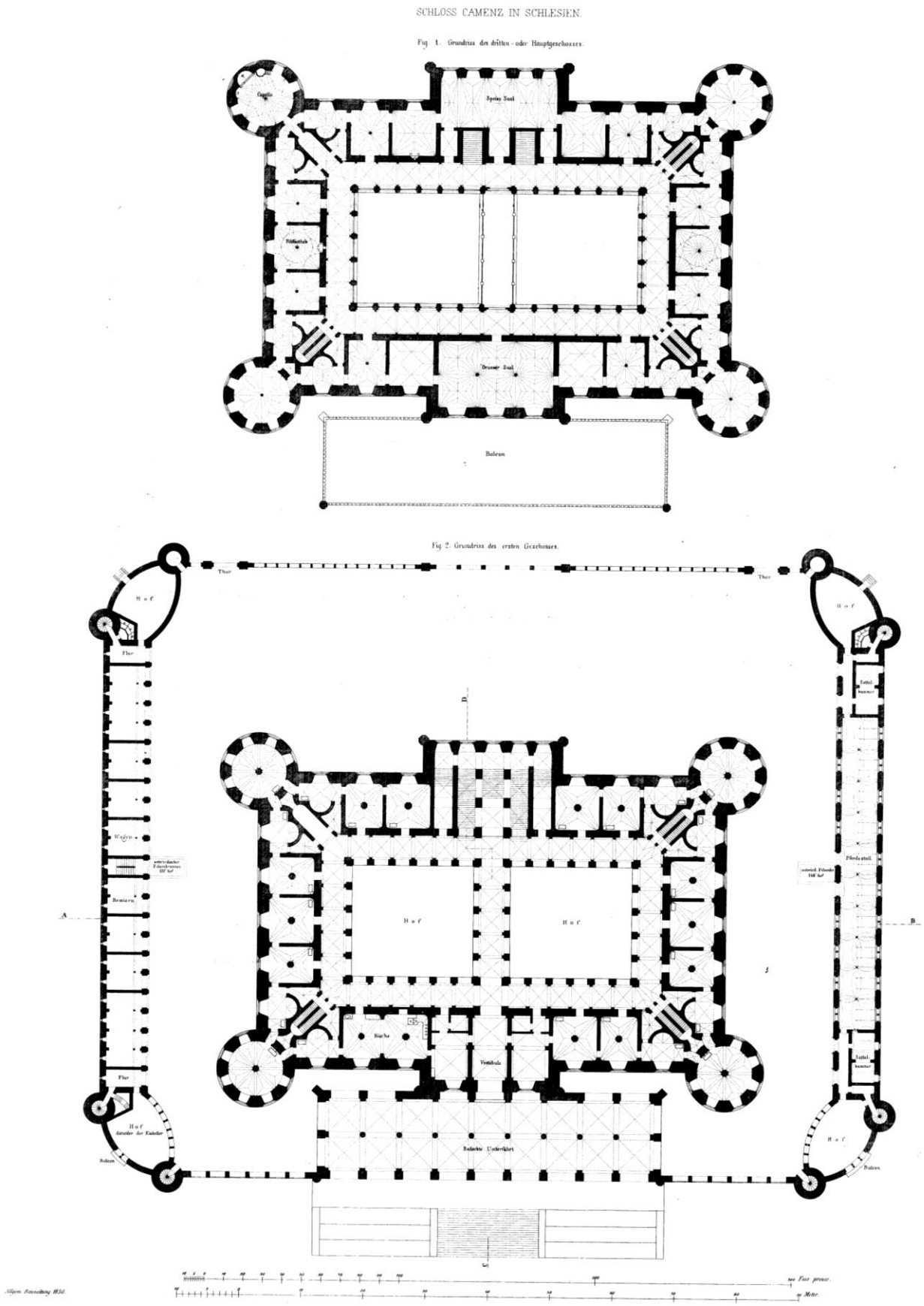
78. Wersja druga projektu pałacu, rzut drugiej i trzeciej kondygnacji. Rys. F. Martiusa, podpisany przez K.F. Schinkla 1838. Repr. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel. Schlesien*, Berlin 1941, il. 56, s. 83.

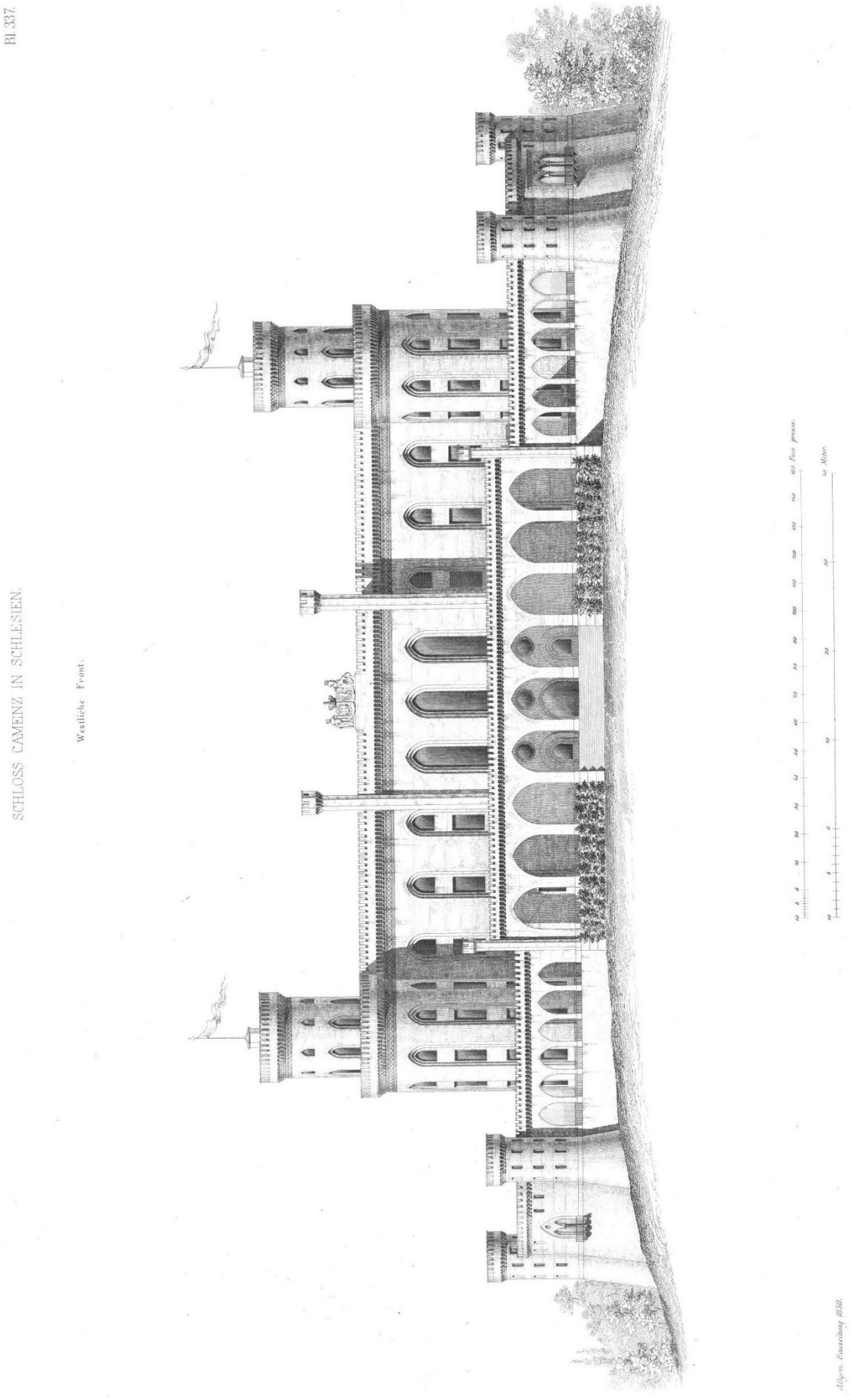
79. Zamek, rzut parteru. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien,* "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 334.

80. Zamek, rzut drugiej (głównej) i trzeciej kondygnacji. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien*, "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 335.

81. Zamek, rzut parteru i trzeciej kondygnacji. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien,* "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 336.

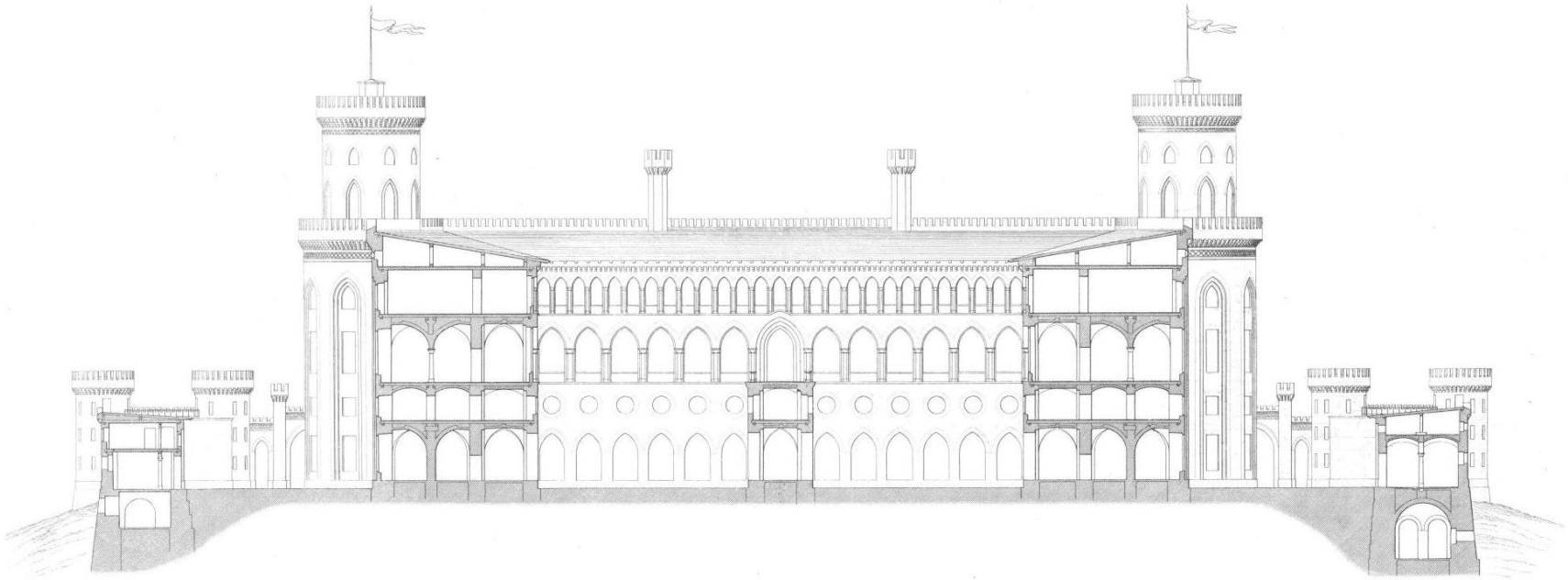

82. Zamek, elewacja południowa. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien,* "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 337.

83. Zamek, przekrój W-O. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien*, "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 338.

SCHLOSS CAMENZ IN SCHLESIEN. Bl.338.

Durchschnitt nach AB in Fig. 2. auf Bl. 336.

Allgem. Bauzeitung 1850.

84. Zamek, przekrój N-S. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien,* "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 339.

85. Zamek, przekrój przez oficyny mieszczących stajnie i fragment elewacji. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien,* "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 340.

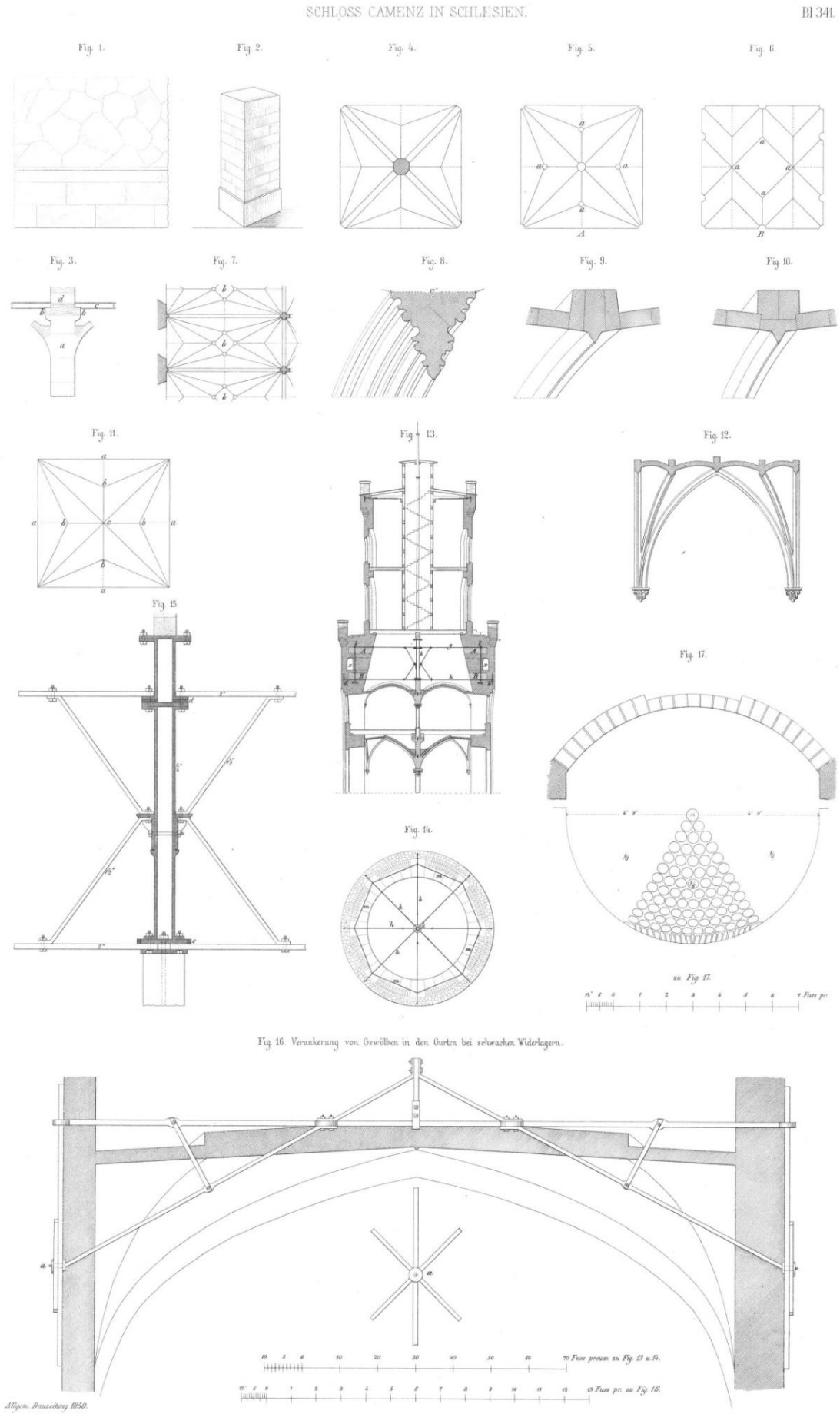
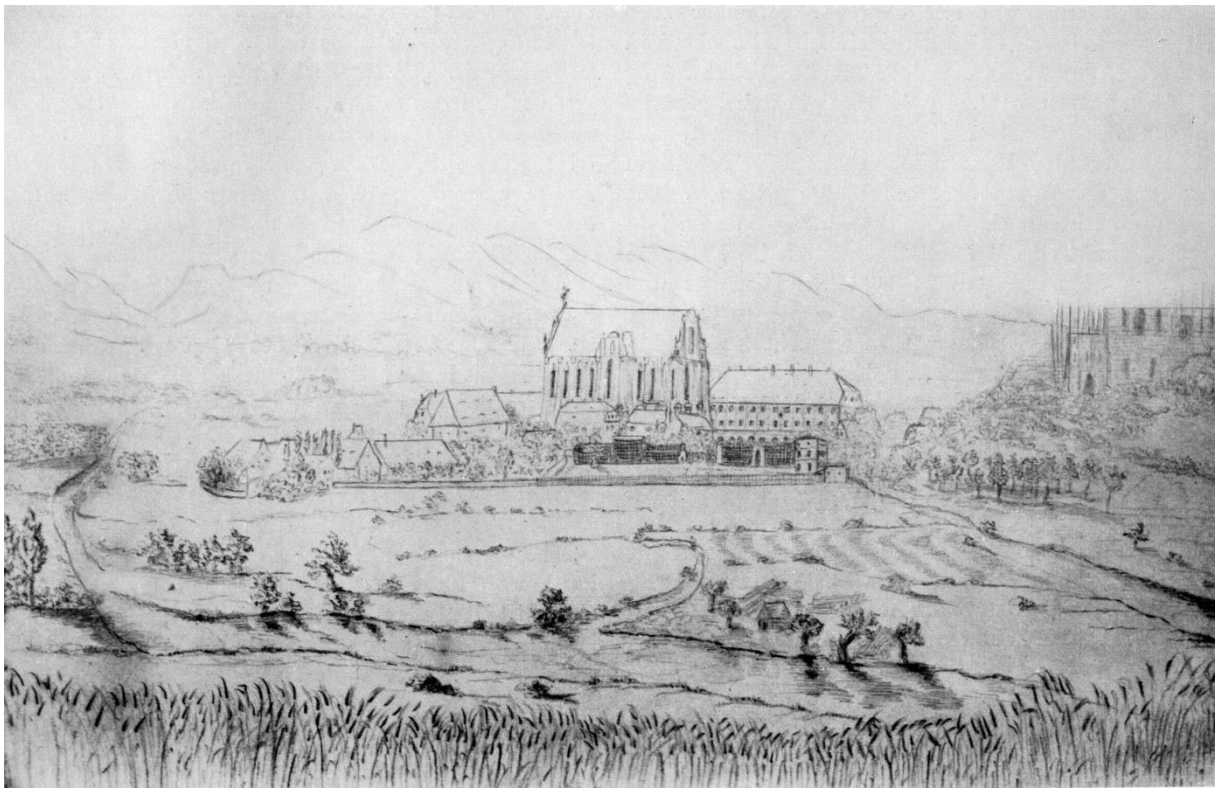
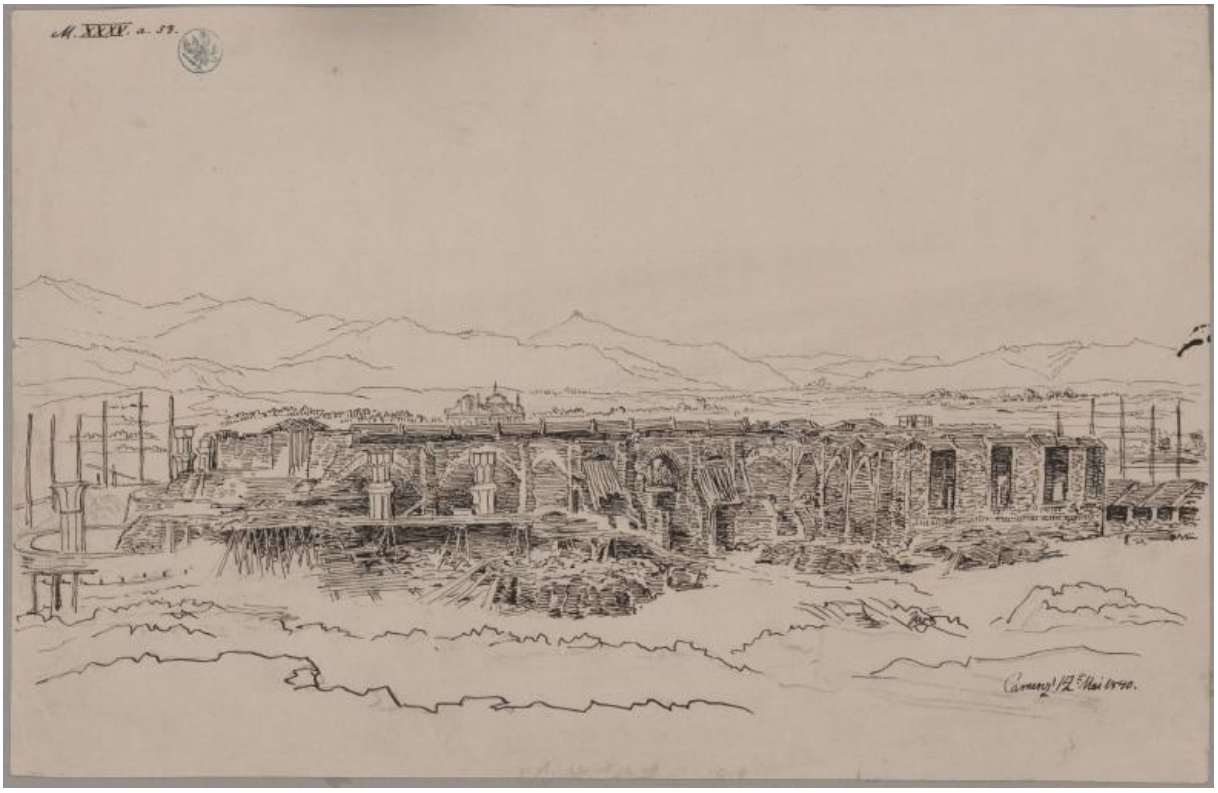

Fig. 16. Verankerung von Gewölben in den Gurten bei schwachen Widerlagern.

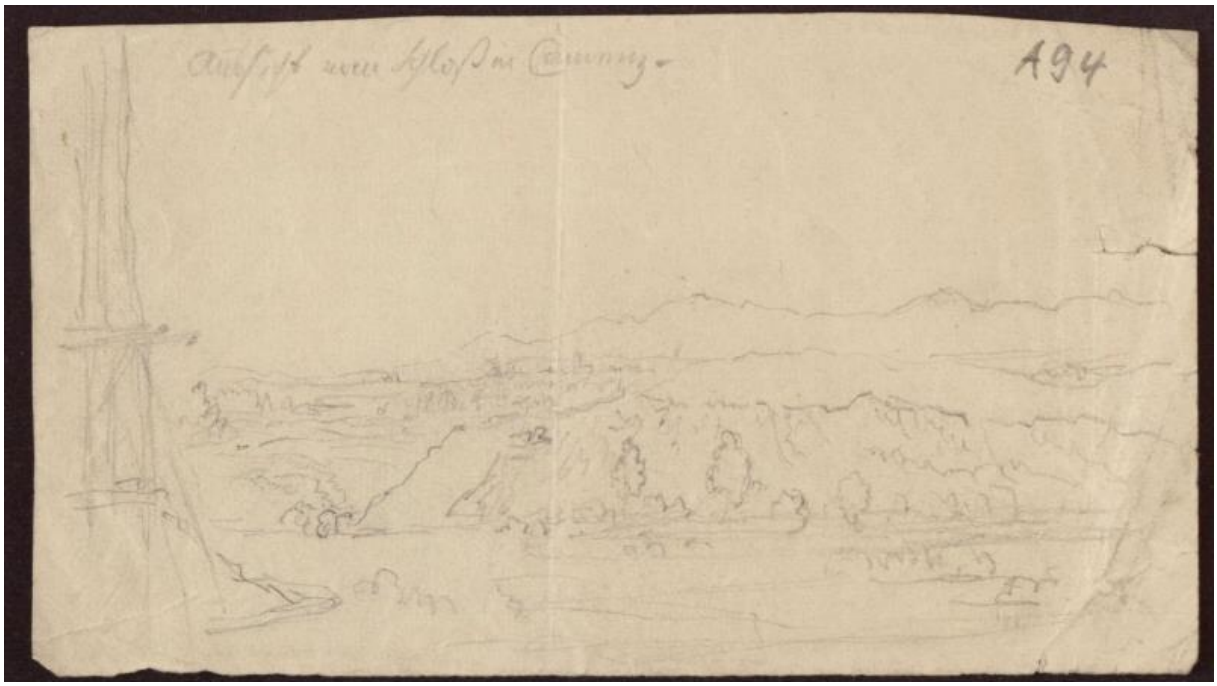
86. Zamek, elementy konstrukcji i detale architektoniczne. M.[artius Ferdinand], *Das Schloß Kamenz in Schlesien*, "Allgemeine Bauzeitung", Jg. 15, 1850, il. 341.

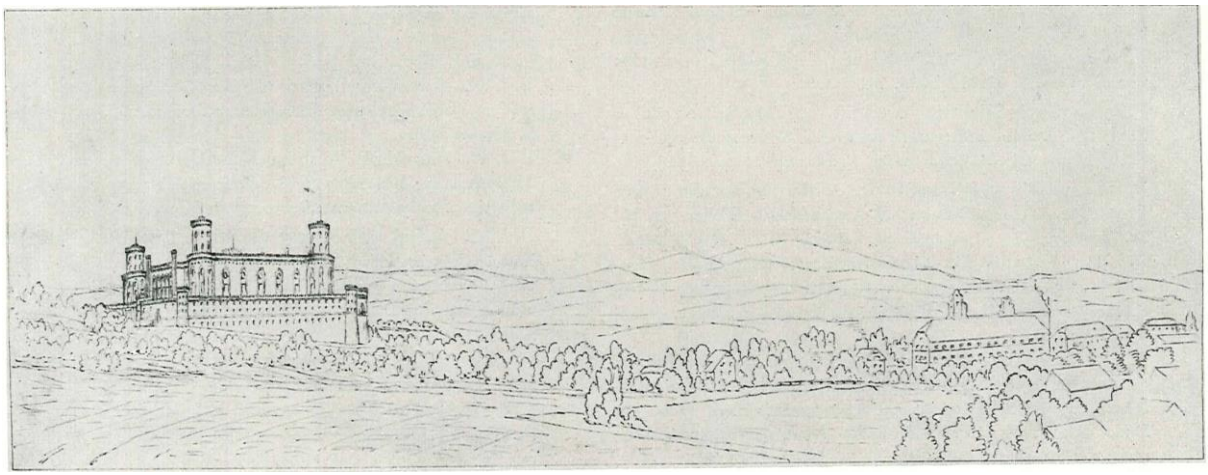
87. Widok od południa na zabudowania klasztorne, po prawej zamek w trakcie budowy, ok. 1839. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 50, s. 71.

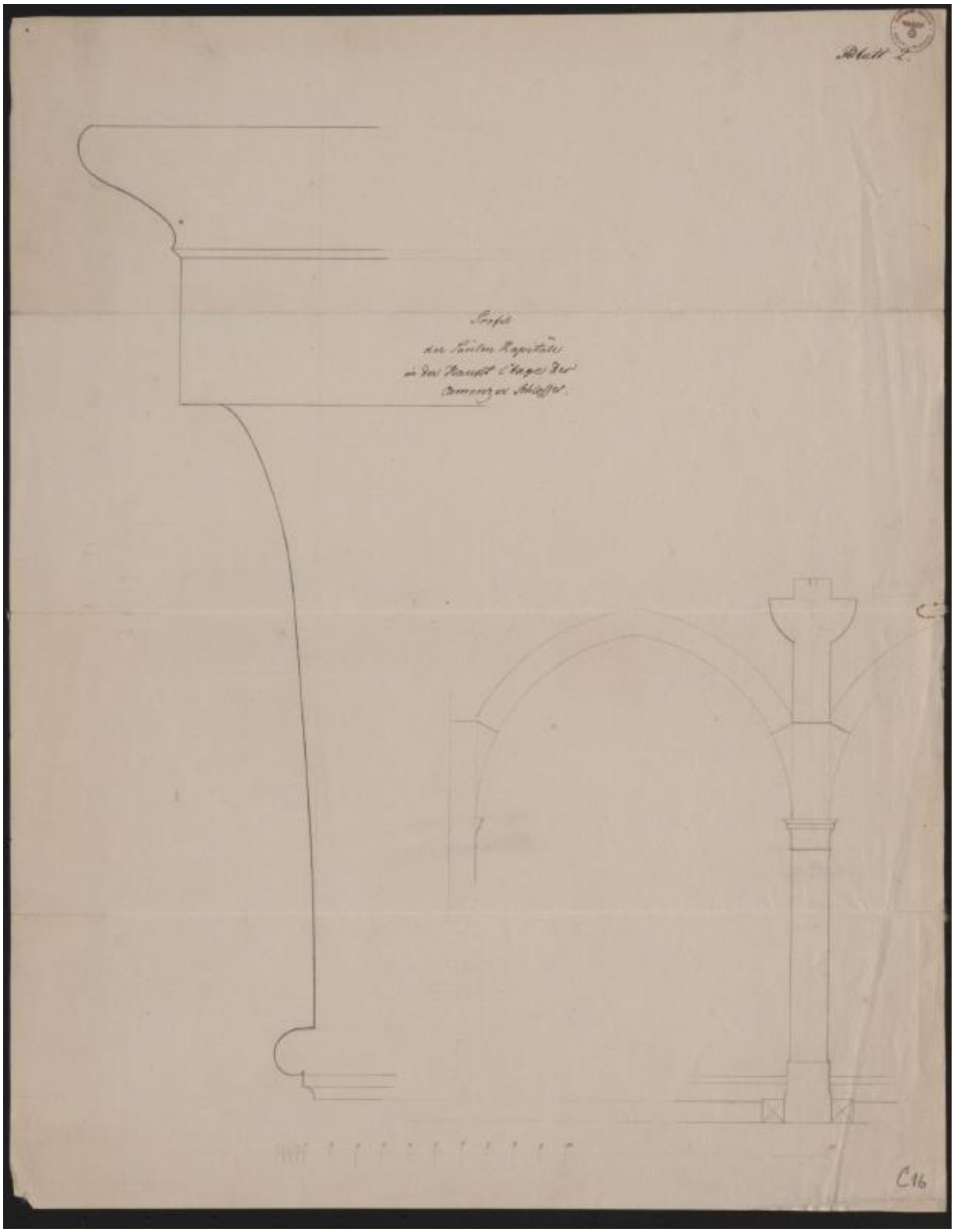
88. Zamek w trakcie budowy, widok od wsch., na drugim planie zarys dachu kościoła klastsztornego. *Camenz 12.Mai.1840.* Rys. K. F. Schinkel. *Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett,* sygn. SM 35a.58. Repr. rys. w G. Grundmann *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 51. s. 71.

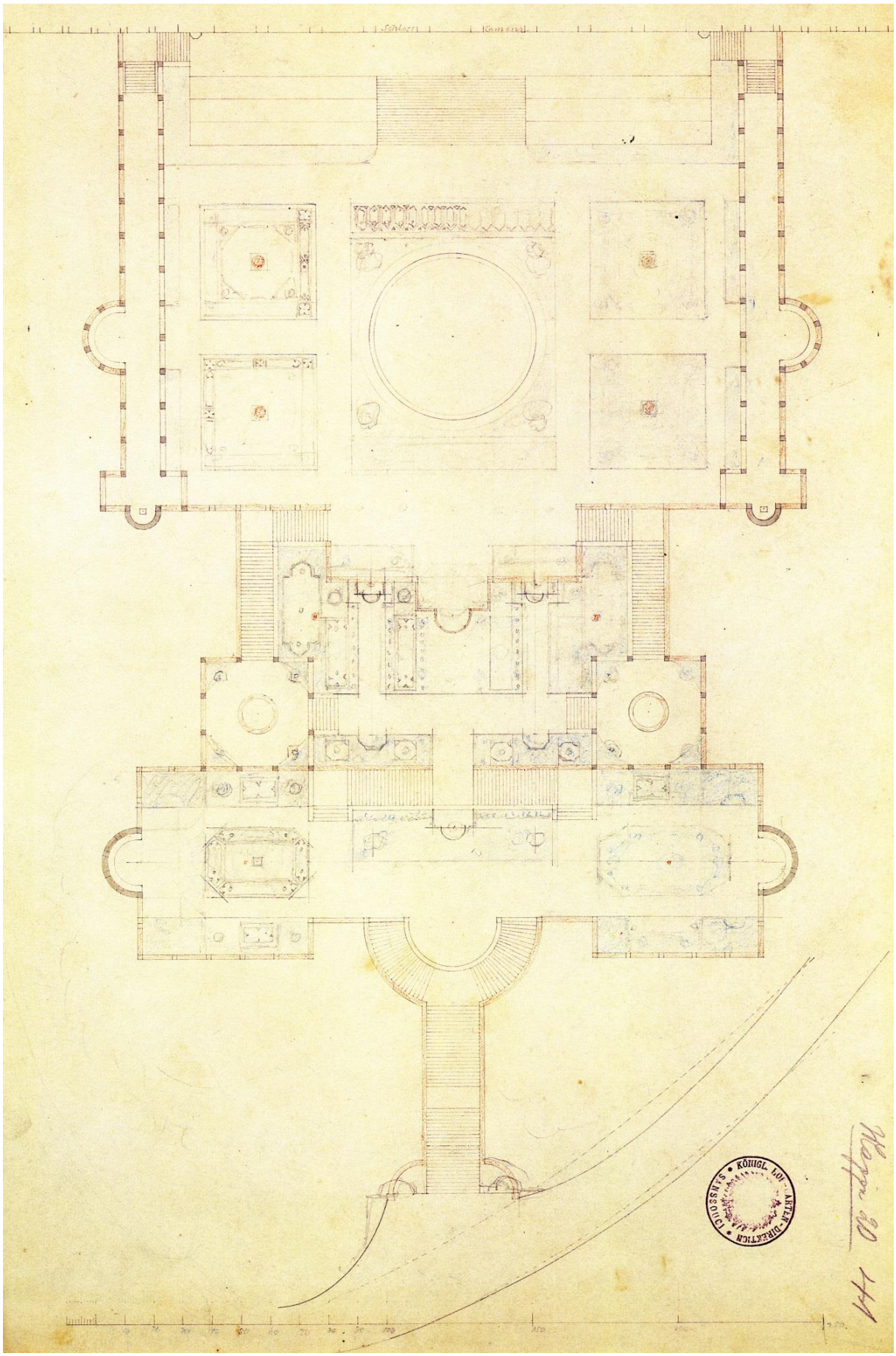
89. Widok z placu budowy pałacu w kierunku pd.-wsch. Rys. K.F. Schinkel. *Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett*, sygn. SM A94.

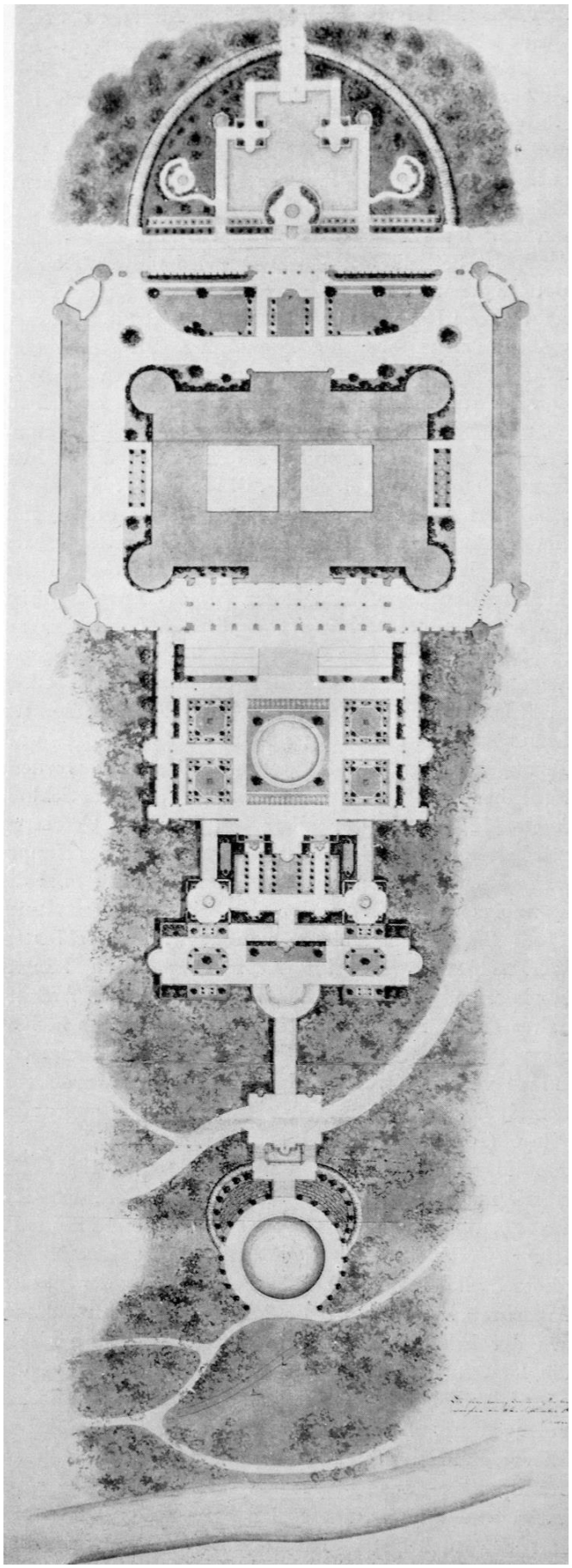
90. Zamek i klasztor, widok od północy, rys. F. Martius, ok. 1860. Repr. rys. w G. Grundmann *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien*, Berlin 1941, il. 82. s. 119.

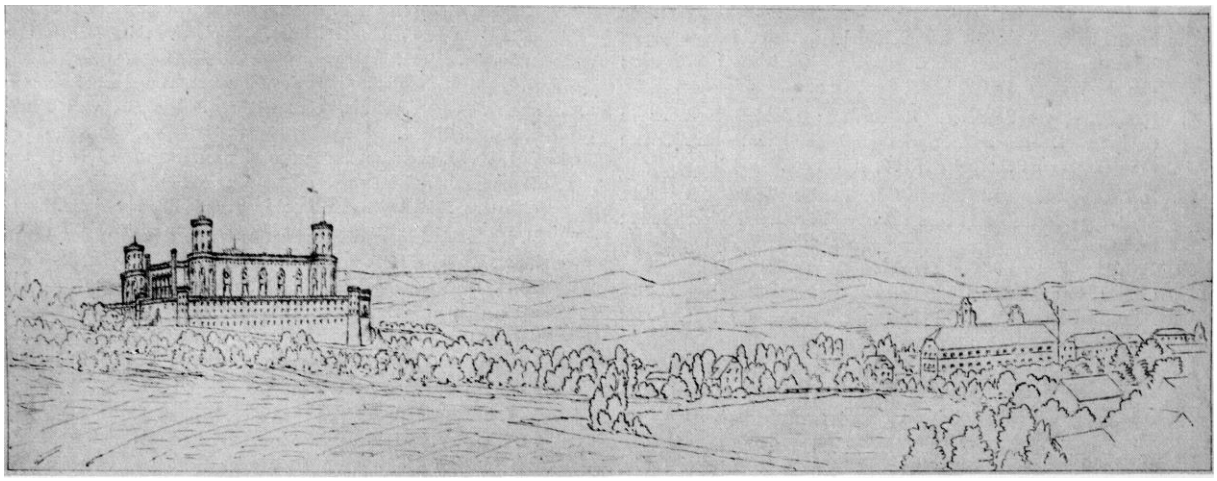
91. Projekt kapitela i wykroju łuku arkady. Rys. K.F. Schinkel. *Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett*, sygn. SM C.16.

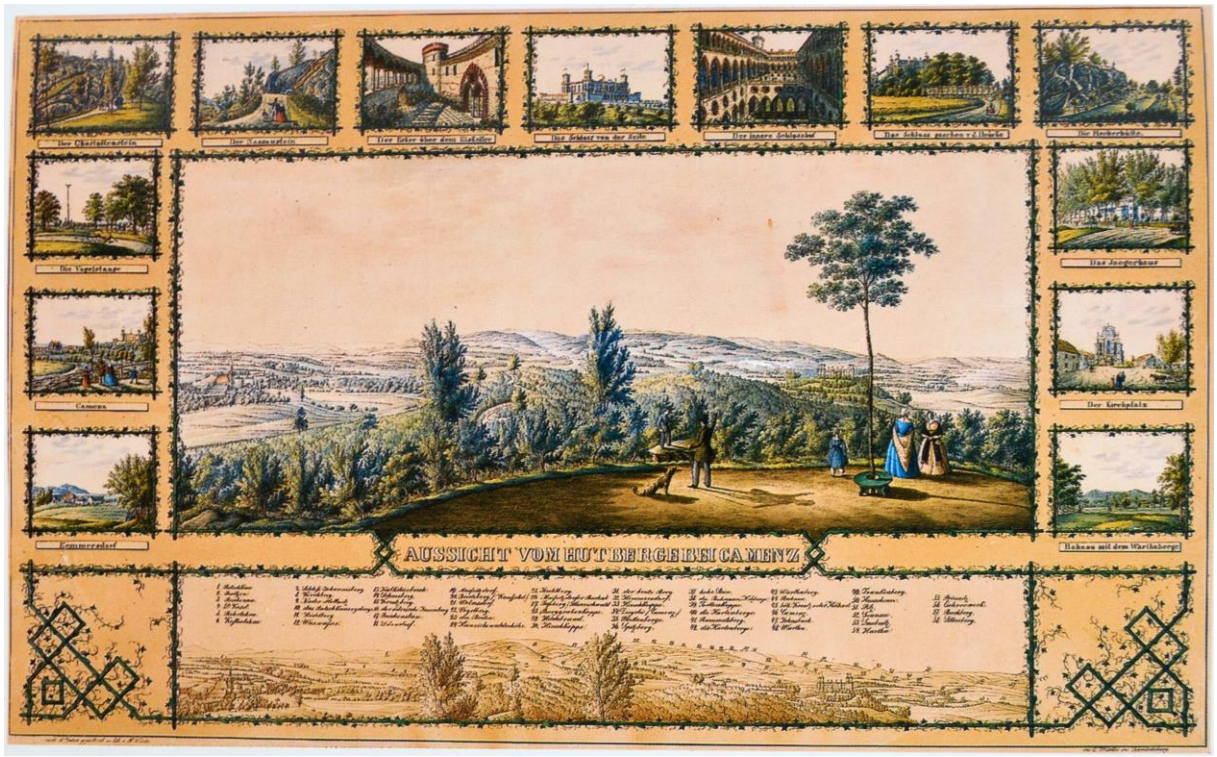
92. Plan tarasów przed elewacją zachodnią pałacu, J. P. Lenné przed 1860. Repr. rys. w H. Günther, S. Harksen, *Peter Joseph Lenné. Katalog der Zeichnungen.* Berlin 1993, s. 419, il. 496.

93. Tarasy przed elewacja zachodnią pałacu, rysunek F. Martiusa rozwijający tarasy w kierunku zachodnim, ok. 1865. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 80, s. 115.

94. Pałac i klasztor, widok od północy, rysunek F. Martiusa ok. 1860. Repr. rys. w G. Grundmann, *Karl Friedrich Schinkel, Schlesien,* Berlin 1941, il. 82.

95. Widok z Wzgórza Strażniczego. *Aussicht vom Hutberge bei Camentz.* Na dole panorama z opisem 58 elementów topografii pasma Gór Bardzkich. Po bokach widoki pałacu, klasztoru oraz wybranych fragmentów parku zamkowego. Litografia kolorowa, ok. poł. XIX w., C. Mattis, Kowary, Ostdeutsche Galerie Regensburg, depozyt w Herder Institut.

Na następnych stronach 13 fragmentów z poszczególnymi widokami umieszczonymi na obrzeżu karty.

Hemmersdorf. (Ożary)

Camenz. (Kamieniec Ząbkowicki od pd.-wsch.)

Die Vogelstange. (Słup z ptakiem – strzelnica)

Der Charlottenstein. (Kamień Charlotty)

Der Nassaustein. (Kamień rodu Nassau)

Der Erker über dem Eiskeller. (Narożnik nad lodownią)

Das Schloss von der Seite. (Pałac od zachodu)

Der innere Schlosshof. (Dziedziniec wewnętrzny pałacu)

Das Schloss gesehen v. d. Brücke. (Pałac widziany z mostu)

Die Firscherhütte. (Chata rybaka)

Der Kirchplatz. (Plac Kościelny)

Das Jaegerhaus. (Dom strzelców)

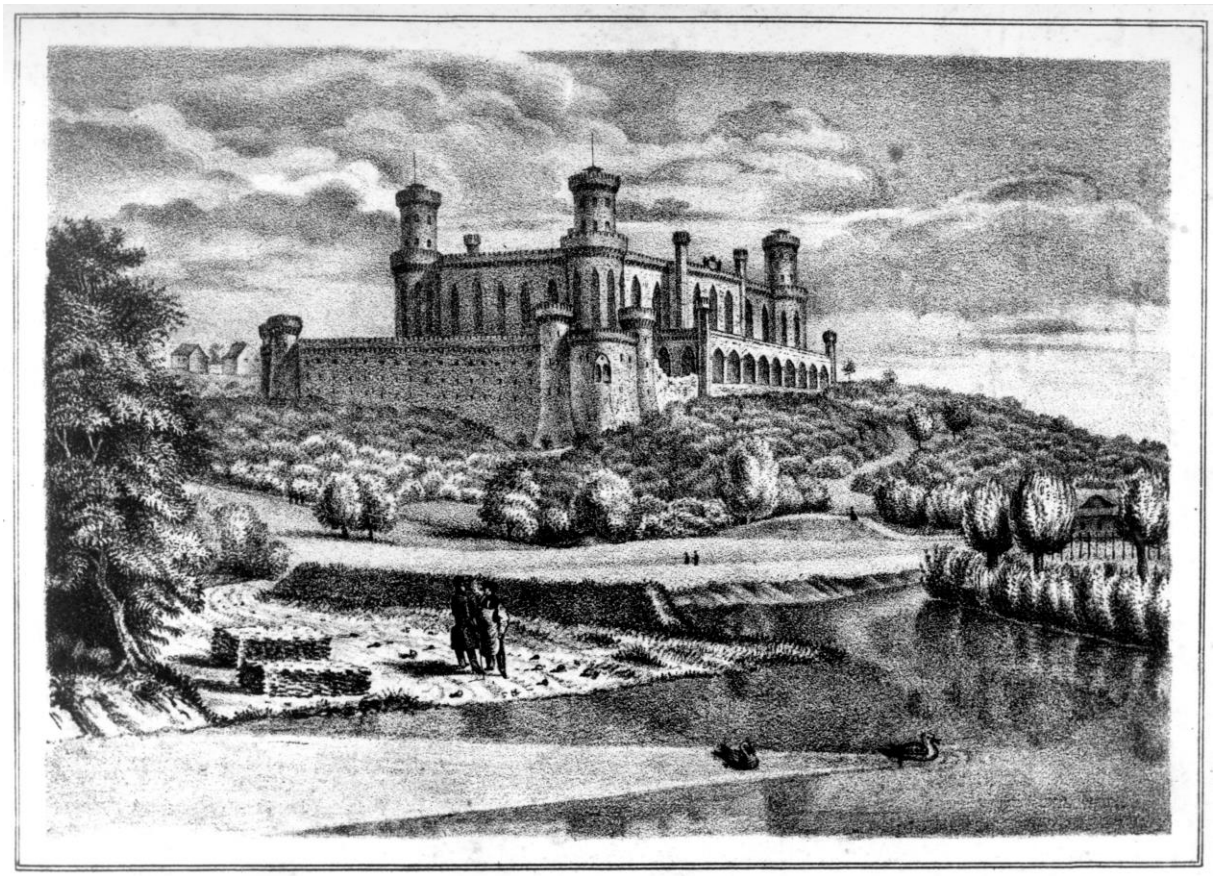
Bahnau mit dem Warthaberge. (Dzbanów i Góry Bardzkie)

96. Widok pałacu od pn.-zach. *Schloss Camenz.* Litografia kolorowa, w H. Scholz. *Gesammelte Nachrichten von Camenz und dessen Umgegend.* Frankenstein ok. 1840. Wklejka przed tekstem.

97. Widok pałacu od pn.-zach. *Das Schloß in Kamenz.* Litografia, E. Biermann, ok. 1855. Repr. w H. Günther, S. Harksen, *Peter Joseph Lenné…*, s. 88.

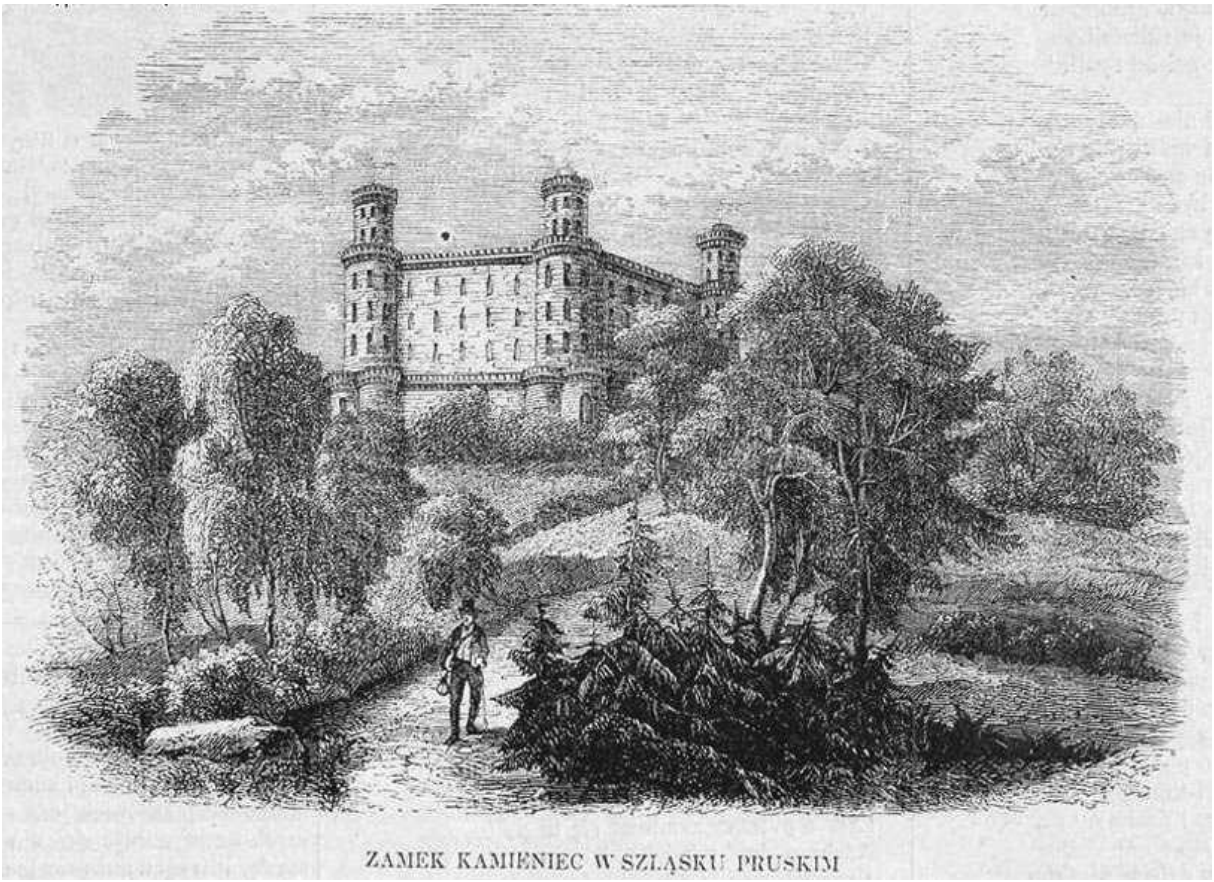
98. Widok pałacu od pn.-zach., na pierwszym planie błonia nad Budzówką. *Schloss Camenz,* Litografia, rys. i odbił Erhardt, wyd. Hermes Neisse, 1846. Muzeum Narodowe we Wrocławiu.

99. Widok pałacu od zach., na pierwszym planie błonia nad Budzówką i drewniany most, za którym gospoda „Himmel". *Schloss Kamenz.* Litografia, „Breslauer Volkskalender", Jg. 2: 1846, winieta strony tytułowej.

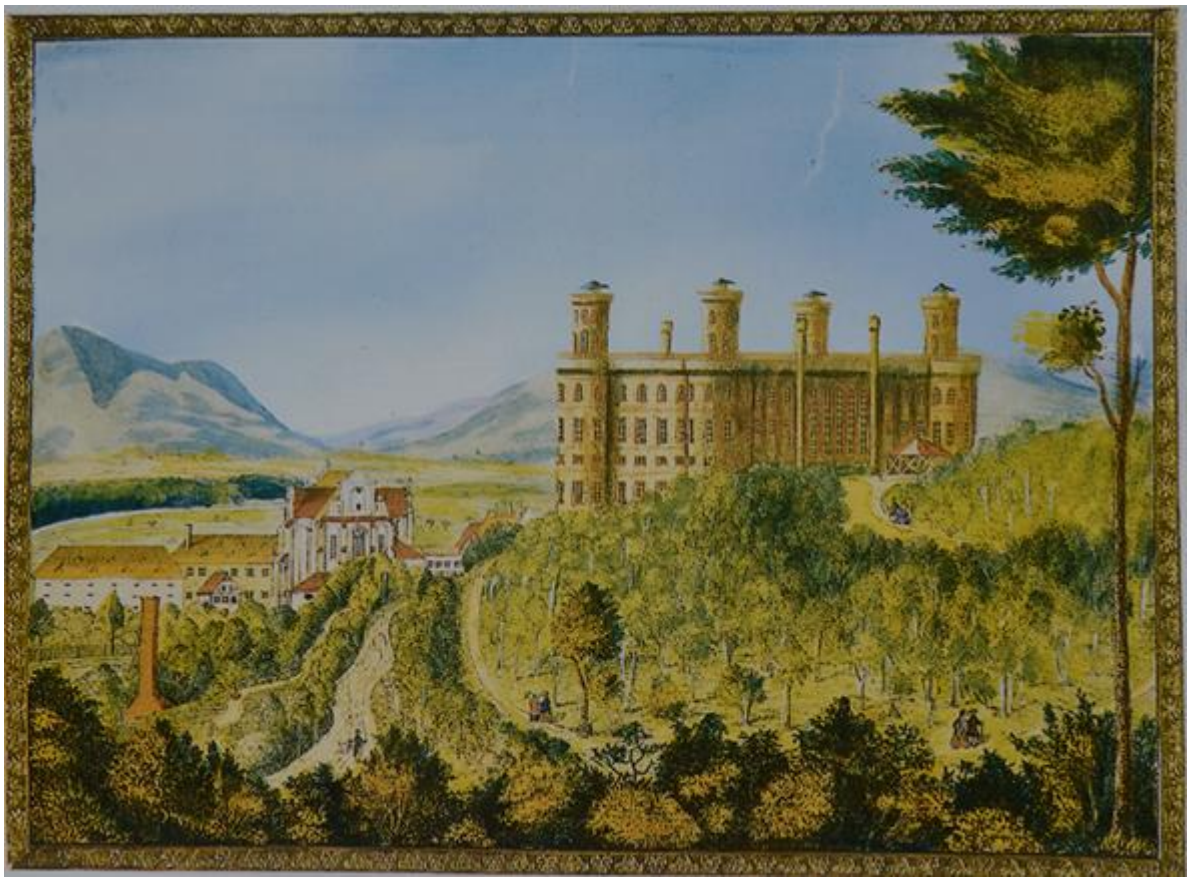
100. Widok pałacu od zach., po prawej gospoda „*Himmel*”. *Schloss Camenz in Schlesien*. W tomie *Sudeten Album*, litografia wg rys. F. Koska, Berlin [1853]. Muzeum Narodowe we Wrocławiu.

101. *Zamek Kamieniec w Szląsku Pruskim.* Drzeworyt, w B.Z. Stęczyński, *Szląsk, podróż malownicza…*, 1851. Nieco inna wersja widoku w Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław.

102.Pałac i klasztor, widok ze wzgórza Alberta. *Camenz von der Albrechtshöhe*. Litografia E. von Kondratzki, ok. 1850. Herder Institut P 2827.

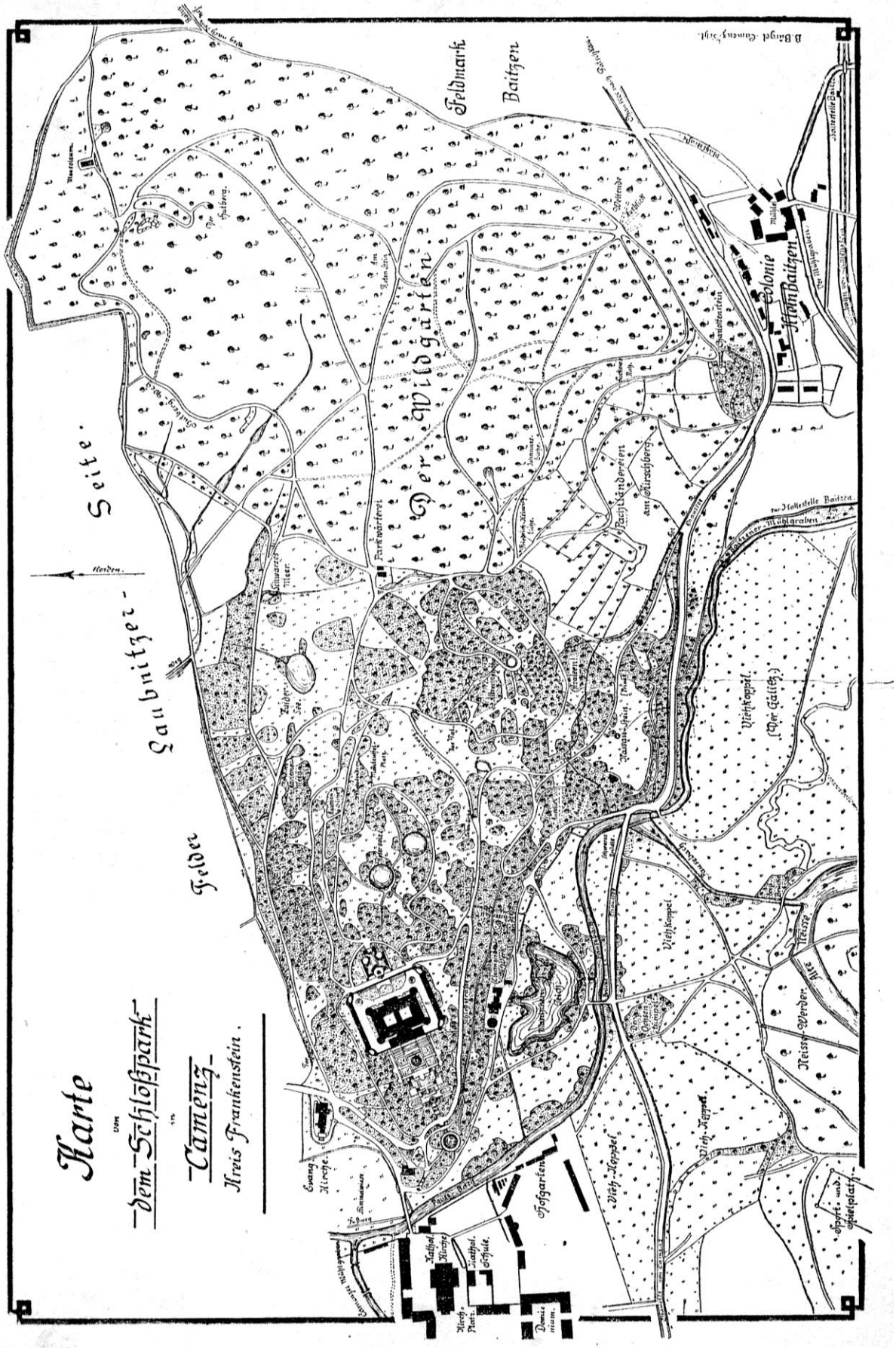
103.Ta sama grafika w wersji kolorowanej Staatsbibliothek Berlin.

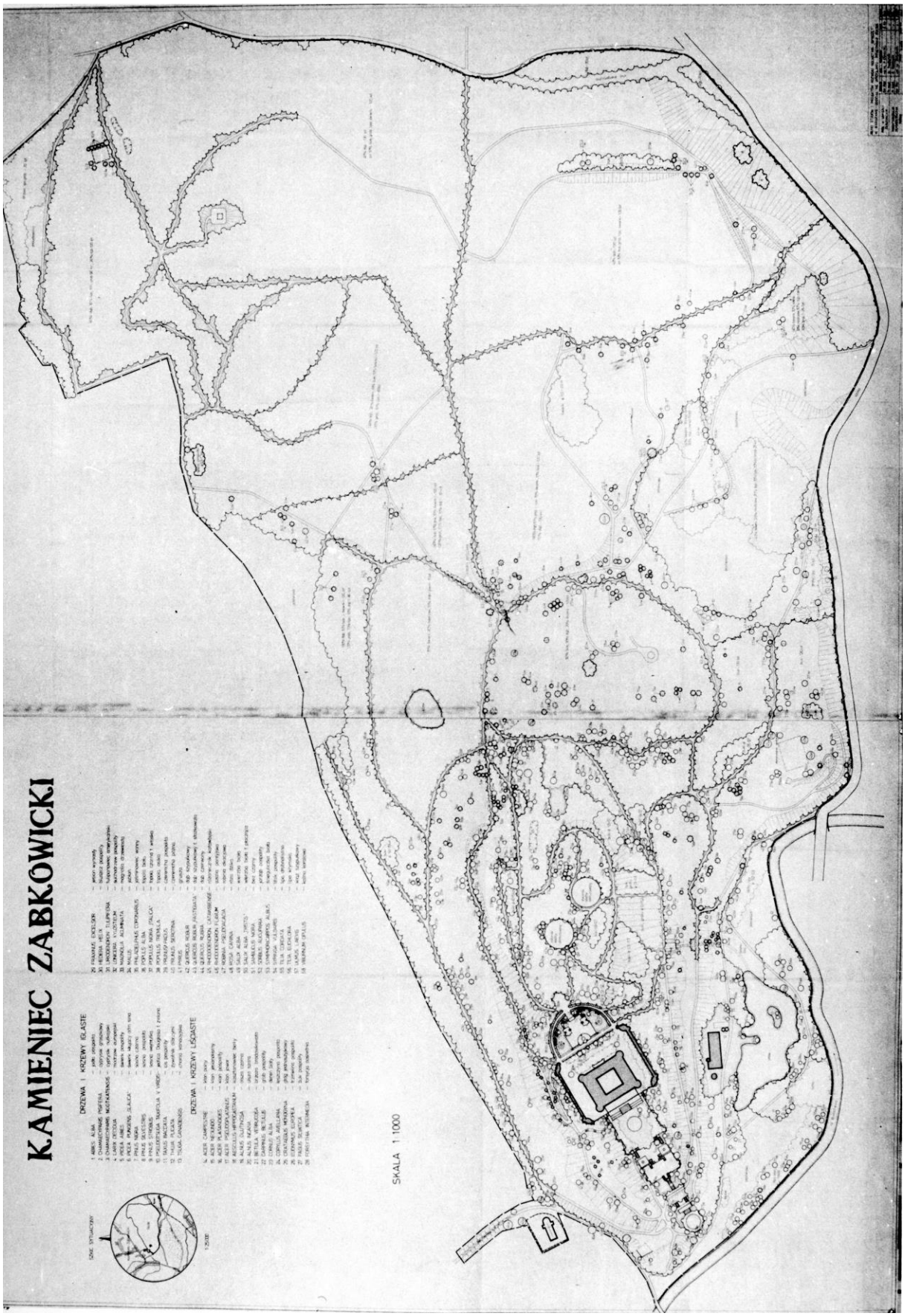

104.Widok pałacu znad Nysy Kłodzkiej, po lewej budynek leśnictwa. Staloryt, T. Blaetterbauer, w F. Schroller, *Schlesien*, Glogau [1889], t. II, il. po s. 248.

105.Punkt widokowy na Albrechthöhe z widokiem na klasztor i Góry Złote i Bardzkie. Na prawo od kościoła budowa pałacu. Herder Institutu NBA sygn. 234133.

Karte
vom
dem Schloßpark
in
Camenz
Kreis Frankenstein.
Laubnitzer Seite.
Felder
Der Wildgarten.
Feldmark Baitzen
Kolonie Neu-Baitzen
Pachtländereien aus Hirschberg
Viehkoppel
Viehkoppel (Der Galitsch)
Viehkoppel
Viehkoppel
Viehkoppel
Fischgarten
Alte Neisse
Neisse-Verder
Sport- und Spielplatz
Ev. Kirche
Kath. Kirche
Kath. Schule
Pfarrhaus
Pfarrgarten
Pfarrwäldchen
Schloßteich
Schloßberg
Schloßgraben
Schloßbrücke
Schloßhof
Schloßgarten
Schloßwiese
Schloßgebäude
Schloßgebäude
Schloßgebäude

107.Park w Kamieńcu Ząbkowickim. H. Ciesielski et all, *Kamieniec Ząbkowicki. Inwentaryzacja dendrologiczna,* mps „Biprozet" Wrocław 1981. Archiwum OT NID we Wrocławiu, sygn. 469.